

MTA Közgazdaság- és Regionális
Tudományi Kutatóközpont
Világgazdasági Intézet

Világgazdasági Kutatásokért
Alapítvány

A VÁLTOZÓ VILÁGGAZDASÁG ~ ÚTKERESÉSEK, TAPASZTALATOK ÉS KILÁTÁSOK

II. EURÓPÁN KÍVÜLI RÉGIÓK

Szerkesztette

Farkas Péter – Meisel Sándor – Novák Tamás

Budapest
2012

© MTA KRTK, 2012
© Szerzők, 2012
© Szerkesztők, 2012

ISBN 978-963-301-587-2ö
ISBN 978-963-301-589-6

Tördelőszerkesztő: Paksai Béláné
Borító terv: Túry Gábor©
(A grafika a tagxedo.com segítségével készült.)

MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont
Világgazdasági Intézet
H-1112 Budapest, Budaörsi út 45.
 vki@krtk.mta.hu
www.vki.hu

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	
<i>Novák Tamás</i>	5
Az USA gazdasága 2012-ben. Amerikai álom új utakon?	
<i>Moldicz Csaba</i>	7
A Japán cunami – gazdasági és természeti katasztrófán innen és túl	
<i>Völgyi Katalin</i>	31
Gazdasági modellváltás Kínában?	
<i>Szunomár Ágnes</i>	48
Oroszország világgazdasági pozíciójának aktuális kérdései	
<i>Ludvig Zsuzsa</i>	63
Ahol a válságkezelés már a válság előtt megkezdődött – Brazília	
<i>Artner Annamária</i>	90
Az indiai gazdaság az elhúzódó válság időszakában	
<i>Székely-Doby András</i>	117
Törökország – kistigris az európai periférián?	
<i>Szigetvári András</i>	132
Közép-Európa és az orosz gáz	
<i>Weiner Csaba</i>	148

ELŐSZÓ

Az *MTA KRTK Világgazdasági Intézet* új, terveink szerint évenként egyszer megjelenő átfogó világgazdasági elemzésének 2012-es, háromkötetes kiadványát tartja kezében az Olvasó. A könyvben bemutatjuk a világgazdaság legfontosabb hosszú, közép-, és rövid távú folyamatait, különösen kiemelve azokat a trendeket, amelyek a nemzetközi gazdaság átalakulásának legfontosabb irányait kijelölik. Nem hagyományos konjunktúraelemzésről van szó, hanem azoknak a nemzetközi hatásoknak az átfogó értékeléséről, amelyek a magyar gazdaság nemzetközi illeszkedése szempontjából meghatározóak. Ezek között lényegesek a magyar gazdaság nemzetközi versenyképességének változó feltételei; a világgazdaság középtávú fejlődése, különös tekintettel a termelési, pénzügyi és fogyasztási szerkezet átalakulására; a világgazdaság főbb hagyományos és új szereplői (főleg Kína, India, Oroszország, Brazília és egyéb feltörekvő országok) közötti erőviszonyok átalakulása; a magyar gazdaság számára adódó új lehetőségek és kockázatok; a globális válságkezelés elméleti és gazdaságpolitikai vizsgálata; illetve az Európai Unió kihívásai és a sikeres magyar EU-tagság gazdasági és gazdaságpolitikai feltételei. E folyamatok vizsgálata a Világgazdasági Intézet hagyományos kutatási területét jelenti.

Természetesen nem lehetséges olyan kiadványt készíteni, amelyik minden elképzelhető kérdést meg tud vizsgálni, és azokra válaszokat képes megfogalmazni. Kutatóközösségünk ezért a nemzetközi gazdasági folyamatok, régiók elemzésében szerzett több évtizedes tapasztalatai alapján igyekezett kiválasztani azokat a meghatározó kérdéseket, amelyek Magyarország számára kijelölik a nemzetközi mozgástér kereteit, illetve rávilágítanak azokra a hatásokra, amelyek nem állíthatók meg az országok határainál, s elkerülhetetlenül befolyásolják az egyes gazdaságok fejlődési, vagy éppen felzárkózási lehetőségeit. A globalizáció következtében naivitás azt hinni, hogy Magyarországra „nem gyűrűznek” be az akár tőlünk földrajzilag távol lévő események. Erről mintha még ma is sokan megfellekednének. Nem az elzárkózás tehát a sikeres országok útja, hanem mindazon trendek időben történő felismerése, amelyek előbb vagy utóbb, közvetlenül vagy közvetett csatornákon, de befolyásolják életünket, és

meghatározzák a gazdaságpolitika mozgásterét, az alkalmazkodás mellett a belső növekedési potenciál erősítésének lehetőségeit.

Ezekre a hatásokra fel kell készülni, a gyorsan változó feltételekhez alkalmazkodni kell, mivel egy ország saját hibájából, vagy külső és belső tényezők hatására könnyen „lecsúszhat”, marginalizálódhat a nemzetközi rendszerben, de a hanyatlás trendjeit megfordítani, és különösen felzárkózni a sikeres és fejlett államok sorába, nagyon nehéz. Ez a kiadvány – szerény eszközeivel – ebben kíván segítséget nyújtani.

Az első kötet a globális kérdésekből és folyamatokból válogat. A második kötet az Európán kívüli térségek fejlődését vizsgálja, hangsúlyt helyezve arra, hogy mind a fejlett világ, mint pedig a gyorsan felzárkózó országok reprezentatív köréről nyújtson áttekintést. A harmadik kötet az Európai Unió néhány országát vizsgálja, elsősorban a válságkezelés sikerességét vagy sikertelenségét középpontba állítva.

A szerzői kollektíva nem titkolt szándéka, hogy a magyar piacon ritkán elérhető részletességgel és összefüggéseiben elemezze a világgazdaságot, s ezzel segítse a döntéshozók és a szakma véleményalkotását a nemzetközi folyamatokról. Reméljük, hogy olvasóink az anyagokban választ kapnak kérdéseikre, vagy olyan szempontokra találnak, amelyek hozzájárulnak a megalapozott következtetések levonására.

A kiadvány anyagait tartalmilag 2012. október 31-én zártuk le.

Novák Tamás
tudományos titkár

AZ USA GAZDASÁGA 2012~BEN. AMERIKAI ÁLOM ÚJ UTAKON?

Moldicz Csaba

Az amerikai gazdaság hosszabb periódusokon átívelő jellemzője a rugalmasság, a hatékony adaptációs és megújulási képesség. A gazdasági válságok, paradigma-váltások idején mindig felbukkannak olyan jóslatok, előrejelzések, amelyek a korábbi vezető amerikai pozíció elvesztését jövendölik a negatív folyamatok jövőbe vetítésével. Az „USA bukása” téma ma az amerikai politikai, társadalmi vita egyik meghatározó eleme,¹ különösen igaz ez, amióta a feltörekvő országok világgazdasági szerepe jelentősen megnőtt a kereskedelem és a befektetések terén, valamint a technológiai fejlődésben. Az a feltételezés, hogy a kínai gazdaság mérete belátható időn belül meghaladja az amerikai, logikus, de nem egyenlő a vezető szerep elvesztésével, hiszen az USA tőkebefektetések területén betöltött pozíciója, katonai dominanciája, a kulcsvaluta feletti rendelkezés és a technológiai fejlesztésben kiemelkedő szerepe, mind-mind e vezető pozíció lényeges elemei. Az ógörög krízis szó eredetileg választóvonalat jelentett, ebben az értelemben bizonyosan krízisről beszélhetünk, hiszen az amerikai gazdaság számára a következő időszak fordulópont lehet, de nem csak negatív, hanem pozitív értelemben is.

¹ E neospenglerianus elképzelés sokszor nem csak az USA, hanem a fejlett nyugat-európai államok bukására is vonatkozik.

1) Rövid válságkrónika

A 2007-ben elkezdődött és 2008-ban felerősödött világgazdasági válság az 1930-as évek krízise óta bekövetkezett legnagyobb visszaesést okozta az USA gazdaságában. A mélypont 2009 második felében volt, amikor a GDP csökkenése elérte az 5,1 százalékot és a kibocsátási rés (output gap)² 8 százalékra nőtt. A II. világháború után a recessziók során az átlag gazdasági visszaesés 2 százalékos volt, a kibocsátási rés pedig 4 százalékra nőtt.³ Noha a jelenlegi gazdasági krízisnek nincsen olyan pusztító hatása, mint az 1930-as évek válságának, a közvetlen következmények – a megrögzött munkanélküliség, a növekvő államadósság, az összeomló ingatlanpiac és a befagyott hitelezés stb. – nyilvánvalóak, a hosszú távon érvényesülő hatások pedig ma még nem teljesen felmérhetőek.

Az 1929-33-as válsággal ellentétben 2008 után a gazdaságpolitikai lépések (kölségvetési és monetáris ösztönzés) határozottak voltak, s ennek következtében az USA gazdasága már 2010-ben növekedésnek tudott indulni. Az amerikai jegybank szerepét betöltő Fed a kamatsökkentés mellett agresszív és nem konvencionális lépéseket is tett a hitelezés újbóli beindítása érdekében.⁴ A mennyiségi könnyítésnek (*QE – Quantitative Easing*)⁵ eddig három fordulója volt az USA-ban:⁶

1. 2009 márciusától kezdve a Fed jelzálog-alapú kötvényeket vásárolt 1 750 milliárd dollár értékben. (Ennek összege 2010 közepére elérte a 2 100 milliárd dollárt.)
2. 2010 novemberében a mennyiségi könnyítés újabb fordulóját jelentette be a Fed, amikor 600 milliárd dollár értékben vásárolt, elsősorban kincstárkötvényeket;

² Az angol *output gap* kifejezés alatt a nemzetgazdaság aktuális és potenciális kibocsátása közötti különbséget értjük. Utóbbi a nemzetgazdaság teljes terhelése melletti kibocsátási értékét feltételezi. Amennyiben a kibocsátási rést jelző szám negatív tartományban van, az aktuális nemzetgazdasági termelés kisebb mértékű a termelési javak kedvezőtlen elosztása miatt, mint az elképzelhető lenne hatékony elosztás mellett. Ha a mutató nulla feletti értéket jelez, akkor a GDP nagyobb, mint az feltételezhető lenne a meglévő munkaes tőke mennyisége mellett, éppen ezért az infláció növekedésének veszélyére is utal.

³ Craig (2012), p. 1.

⁴ 2008 végén három hónap alatt a Fed mérlegfőösszege a duplájára ugrott!

⁵ A központi bankok a hitelintézetektől elsősorban jelzálog-alapú papírokat vásárolnak a bankok hitelezési tevékenységének fellendítése érdekében.

⁶ A Fed már 2007-ben elfogadott egy bankok megmentését célzó hitelcsomagot 40 milliárd dollár értékben. (*TAF – Term Auction Facility*.)

3. 2012. szeptember elején a Fed havonta további 40 milliárd dollár értékű jelzálog-alapú kötvény vásárlását jelentette be, ez a program a tervek szerint 2015 közepéig fog tartani.

A mennyiségi könnyítés három fordulója mellett adócsökkentéseket is magában foglaló ösztönző csomagot fogadott el a Bush-, majd később az Obama-adminisztráció. 2008-ban 120 milliárdos gazdaságélénkítő programot hagytak jóvá, ami elsősorban adócsökkentést foglalt magában, majd 2009-ben pedig egy 787 milliárdos csomagot, amelynek kb. kétharmada a költségvetési kiadások növelését jelentette. A hitelezés fellendítését szolgálta, hogy egy 700 milliárdos alapot hoztak létre a bankok újratőkésítésére,⁷ de Európával szemben a bankok jelentős részét a veszteségeik leírására kényszerítették. (A banki koncentrációs folyamatot a pénzügyi válság azonban nem akasztotta meg, sőt a *Bloomberg* adatai szerint 2010-ben a tíz legnagyobb amerikai bank rendelkezett az eszközök 77 százalékával, míg 2002-ben ez az arány csak 55 százalék volt.⁸)

Az említett főbb programok mellett számos egyéb kezdeményezés is létezik, így a kiterjedt ösztönzésre vonatkozó adatok időnként eltérnek egymástól. *A Committee for Responsible Federal Budget adatgyűjtése alapján a 2008-ban kialakult válságra adott válaszok eddig kb. 5 000 milliárd dollárnyi ösztönzést jelentettek az amerikai gazdaságnak.*⁹

A kérdés, hogy mindezek hatására az amerikai gazdaság ismét tartósan növekedési pályára tud-e állni, vagy ez csak átmeneti jelenség, és a 2012-es folyamatok már egy újabb visszaesést jeleznek előre, nehezen megválaszolható. A pozitív és negatív folyamatok egyidejű jelentkezése miatt ellenkező előjelű forgatókönyvek egyaránt elképzelhetők az USA gazdaságának fejlődésére vonatkozóan.

A külső folyamatoktól való függés miatt (euróövezet válsága, élelmiszerár-robbanás stb.) különösen nagy a veszélye a rövid távú recesszióknak, ugyanakkor láthatók olyan folyamatok is, amelyek tartós, strukturális átrendeződés lehetőségét vetik fel mind az USA gazdaságában mind pedig a világgazdaságban. Az amerikai gazdaság nagyfokú alkalmazkodó képessége, és speciális nemzetközi helyzete (kulcsvaluta, amerikai TNC-k meghatározó szerepe, katonai dominancia stb.) elvileg lehetővé teszi, hogy az ország az átalakulási folyamat végére megerősödve kerüljön ki a világgazdasági válságból.

⁷ A 2008 októberében létrehozott TARP (*Troubled Asset Recovery Program*) olyan bankokat is finanszírozott, amelyek előtte sem voltak veszteségesek. Goldman Sachs (2009), p. 1.

⁸ Lásd többek között Bloomberg Government Blog-ját.
<http://about.bgov.com/2011/03/18/too-big-to-fail/>

⁹ Lásd a szervezet honlapját: <http://stimulus.org/>

1. táblázat
A világgazdaság centrumai 2050-ben
(amerikai dollár, 2000)

Sorrend	GDP (Mrd. USD, PPP)	Egy főre jutó GDP
1. Kína	24 617	17 374
2. USA	22 270	55 134
3. India	8 165	50 600
4. Japán	6 429	63 244
5. Németország	3 714	52 683

Forrás: HSBC (2011a), p.3.

dalon viszont a lakosság eladósodása, az államadósság rekordszintje, a kiugróan magas jövedelmi differenciálódás, az ingatlanpiaci problémák rövid- és középtávon bizonytalanná teszik az USA növekedési lehetőségeit. A 2012-es amerikai elnökválasztás, az euróövezet válsága, az amerikai adósságlimit megszavazása körül várható politikai küzdelmek, a korábbi adókedvezmények 2012-es kifutásával meghozandó adópolitikai döntések mikéntje mind növelik a bizonytalanságot a kedvező adottságok ellenére.

A hosszú távú gazdasági folyamatokat illetően az HSBC 2011 elején megjelent anyaga az USA, Kanada, Egyesült Királyság és Ausztrália dinamikus fejlődését jósolja a 2010 és 2050 közötti időszakban, amellet hogy az ázsiai, a közel-keleti és a dél-amerikai gazdaságok felfutása és a fejlett országoknál gyorsabb bővülése miatt általában véve dinamikus növekedési periódust feltételez az egész világgazdaságban. A PwC is kiadott egy 2050-ig tartó előrejelzést, amely az HSBC anyagához hasonlóan a világgazdasági erőcentrumok közötti átrendeződési folyamatokra koncentrálna arra a következtetésre jut, hogy 2050-ben Kína lesz a világ legnagyobb gazdasága.¹⁰ Az egy főre eső GDP és egyéb mutatók esetében az USA vezető szerepe az előrejelzések szerint akkor is érvényesül.

Az alapvető kérdés az, hogy melyek lehetnek azok a jellemzők, amelyek segítségével és új súlypontok kialakításával az USA a most kialakulóban lévő gazdasági korszak húzóereje marad(hat). Az innovatív vállalatok, a vállalatbarát üzleti környezet, a növekvő és képzett munkaerő, a stabil pénzügyi rendszer nagyban segíthetik az amerikai gazdaság strukturális átalakítását hosszú távon. A másik ol-

¹⁰ HSBC (2011a); PwC (2011).

2) Az amerikai gazdaság „újragondolása”

2.1. Állandó tényezők?

Az amerikai gazdaság hosszú távon jellemző adottsága, hogy a vállalatok versenyképessége nemzetközi szinten is erős, illetve hogy az USA a fejlett országok többségével ellentétben 20-30 éves távlatban a lakosság szignifikáns gyarapodására számíthat. Szintén hosszú távú jellemző az USA világgazdaságban betöltött speciális nemzetközi helyzete, amely a dollár kulcsvaluta szerepéből, az amerikai transznacionális vállalatok meghatározó súlyából, a katonai technológiai fejlesztések jelentőségéből¹¹ származik. Ezek együttesen teszik lehetővé a fejlődő vagy kevésbé fejlett országokból való „agyelszívást”, a hazai gazdaság képzett munkaerő igényének kielégítését, valamint a külső finanszírozás fenntartását. A világgazdaságban az anyagi és szellemi erőforrások elszívása egyetlen egy másik esetben sem működőképes ilyen méretekben, mint az USA esetében. Ezzel szemben a negatív tényezők között a folyó fizetési mérleg tartós hiányát, az eladódottságot és a lakosság jövedelmi differenciálódásának nagy mértékét kell említeni, amikor a tartósnak nevezhető jellegzetességeket vesszük számba.

1. *Versenyképesség.* A 2008-ban felerősödött globális gazdasági válság ellenére a nemzetköziesedés és a technológiai fejlődés továbbra is a világgazdaság meghatározója; az USA nyitott, innovatív gazdaságként továbbra is azon országok közé tartozik, amelyek leginkább nyertesei a globalizációnak. Nem véletlen, hogy *az USA gazdasága a különböző versenyképességi felmérések alapján változatlanul az élcsoportban van.* 2012-ben a Doing Business felmérés 4. helyezette, a World Economic Forum (WEF) versenyképességi indexe alapján¹² pedig 7. a rangsorban. E felmérések alapján az USA gazdasága nem csak a legnagyobb, hanem a legnyitottabbak, a leginnovatívabbak és a legrugalmasabbak között van. Ezek a kutatások a problémákat alapvetően a közpénzek kezelésével, az állam eladósodásával,

¹¹ Ennek költségoldala is jelentős. A Világbank adatbázisa alapján az USA GDP-arányos katonai kiadásai a 2007-2011 időszakban 4,7 százalék volt, míg a többi fejlett országban (Egyesült Királyság: 2,6%; Németország: 1,3%; Japán: 1%; Olaszország: 1,6%) jóval alacsonyabb. Kínában (2%) és Oroszországban (3,9%) is kisebb terhet jelentenek a GDP-hez mérve a katonai kiadások, kérdés, hogy ezek az adatok mennyiben valósak, és általában mennyiben összehasonlíthatók az eltérő költségek miatt.

¹² WEF (2012), p. 3.

valamint a politikai szféra irányában táplált alacsony bizalommal kapcsolatban jelölik meg. A WEF versenyképességi indexe alapján az USA relatív pozíciója az elmúlt években romlott, de érdemes rámutatni, hogy ez a negatív előjelű változás döntően a politikával, a politikusokkal és az intézményekkel szembeni bizalomvesztésből származik.

Szintén erős versenyképességet jelez a feldolgozóipar nemzetközi összehasonlítása. A Bureau of Labor Statistics adatai szerint 1990 és 2010 között a vizsgált országok csoportjában¹³ csak a finn, svéd, cseh és tajvani egységnyi munkaerő-költségek (ULC – Unit Labor Cost) csökkentek nagyobb mértékben, mint az USA-ban.¹⁴ Az egy órára és egy foglalkoztatottra jutó kibocsátást illetően is hasonlóan kedvező folyamatokat látunk; 1990 és 2010 között az egy órára jutó kibocsátás éves átlagban 4,76 százalékkal nőtt az USA-ban, az egy foglalkoztatottra eső kibocsátás pedig 4,85 százalékkal. (Az USA-nál kedvezőbb helyzetben csak Svédország, Finnország és az újonnan iparosodott ázsiai országok vannak.¹⁵)

2. táblázat
Kibocsátás, munkaerőköltségek
(1990–2010, átlag éves változás)

	Egy órára jutó kibocsátás (%)	Egy foglalkoztatottra eső kibocsátás (%)	Egységnyi munkaerő-költségek (dollár)
Egyesült Királyság	2,95	3,12	0,65
Franciaország	3,22	2,71	0,67
Japán	3,32	2,85	0,37
Németország	2,55	2,27	1,27
Olaszország	1,26	0,84	1,45
USA	4,76	4,84	-0,91

Forrás: BLS adatbázisa alapján saját összeállítás.

Amennyiben az Egyesült Államokat a nagy, fejlett gazdaságokkal vetjük össze, az amerikai gazdaság kedvező helyzete még nyilvánvalóbb, hiszen a fent említett mutatók mindegyike esetében jobbak az USA-adatok, mint a brit, német, francia, japán és olasz mutatók. Amennyiben az egy foglalkoztatottra és az egy órára jutó feldolgozóipari GDP-t vetjük össze a vizs-

¹³ A feldolgozóipari termelékenység főbb mutatóit összehasonlító adatbázis a következő országokat tartalmazza: Ausztrália, Belgium, Kanada, Cseh Köztársaság, Dánia, Finnország, Franciaország, Németország, Olaszország, Japán, Dél-Korea, Hollandia, Norvégia, Szingapúr, Spanyolország, Svédország, Tajvan, Egyesült Királyság és az Egyesült Államok.

¹⁴ Az átlag, éves változás alapján, dollárban számolva. Ha ugyanezt az összefüggést a hazai fizetőeszközben számolva nézzük, akkor a korábban említett országok mellett még Japánban és Szingapúrban estek nagyobb mértékben az egységnyi munkaerő-költségek.

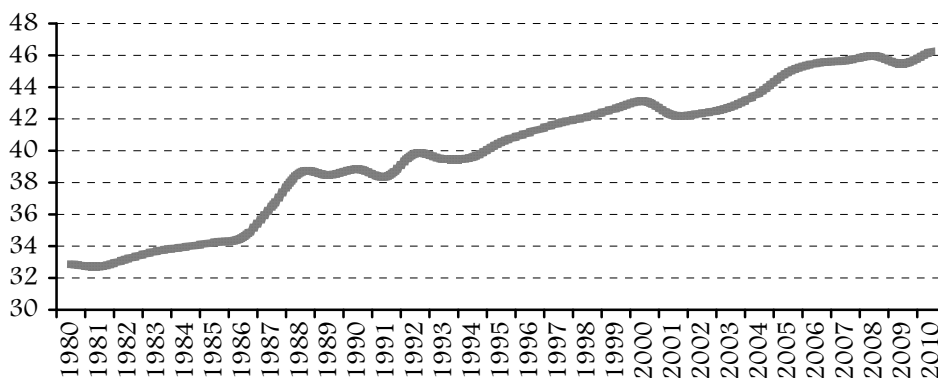
¹⁵ Szingapúr, Tajvan és Dél-Korea.

gált országcsoportban, akkor látható, hogy csak a norvég gazdaságban magasabb az egységnyi GDP.¹⁶

2. *A népesség alakulása.* Az USA részesedése a világ lakosságán belül kevesebb, mint 5 százalék; ugyanakkor a vásárlóerő-paritáson mért súlya a világ GDP-ben 19,2 százalék volt 2011-ben. Jelentős különbség a többi fejlett országgal szemben, hogy az USA-ban a *nettó bevándorlás* továbbra is biztosítja a növekedéshez szükséges képzett munkaerő többletét. Az ENSZ előrejelzése szerint az USA lakossága a jelenlegi durván 310 millióról 403 millióra fog nőni 2050-ig.¹⁷

Az HSBC-jelentés szintén a népesség gyarapodásából kiindulva 2010 és 2050 között 10 százalék fölé teszi a gazdaságilag aktívak számának növekedését az USA-ban. Az ezt elősegítő bevándorlási rendszer újraszabályozása, a rendszer finomítása az elmúlt időszakban megkezdődött, de még messze nem fejeződött be; a cél nyilvánvalóan a képzett munkaerő korábban liberálisabb elbírálása, a gazdaság szerkezetéhez igazodó bevándorlási struktúra erősítése.

1. ábra
A felső jövedelmi decilis aránya az USA-ban az összjövedelmen belül
(1980-2010, %)

Forrás: a *Paris School of Economics* adatai alapján saját szerk.

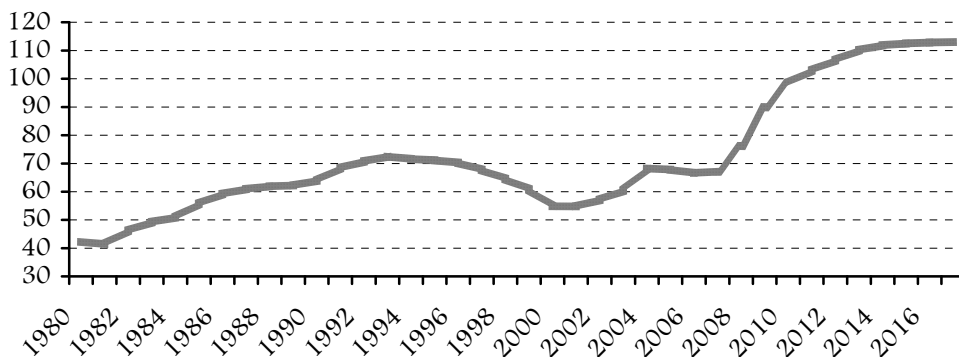
3. *Jövedelmi különbségek.* A tartósan kedvezőtlen folyamatok között *kell* *említeni a lakosság fokozódó jövedelmi differenciálódását.* Noha ez a fejlett országok között nem csak az USA-ra jellemző, de Mexikót és Törökországot leszámítva itt a legmagasabb a lakosságon belüli jövedelem-

¹⁶ Vásárlóerő-paritáson mért 2010-es adatok alapján az egy foglalkoztatottra jutó GDP az USA-ban 103 229 dollár, egy órára vetítve ugyanez az adat durván 60 dollár.

¹⁷Az ENSZ 2004-ben megjelentett elemzését 2010-ben frissítették. Az adatok a frissített elemzésből származnak.

koncentráció az OECD országok között.¹⁸ Ez nem új jelenség az USA gazdaságában, azzal kapcsolatban azonban erősen megoszlanak a vélemények, hogy e különbségek meddig növekedhetnek anélkül, hogy jelentős társadalmi feszültségeket okoznának. Az biztos, hogy a kiegyensúlyozottabb jövedelmi struktúra kialakítása nagyban hozzájárulhat a fogyasztási kereslet növekedéséhez.

2. ábra
USA bruttó államadósság
(GDP-arányosan, %)

Forrás: IMF Economic Outlook adatbázisa alapján saját szerk.

4. *Eladósodástól az adósság leépítéséig?* A nagymértékű jövedelmi differenciálódáshoz kapcsolódik a lakosság eladósodási folyamata és az államadósság növekedése is. Az alacsony adóterheket jelentő vállalászási környezet, ami ugyan a gazdaság adóterhelése szempontjából kedvező, a leggazdagabb rétegek kiterjedt adókedvezményei mellett hozzájárult az extrém jövedelmi különbségek kialakulásához és a költségvetés hiányához is. A középosztály pozíciójának romlása ösztönözte a lakosság ingatlanhitelállományának felduzzadását és a fogyasztási hitelek túlburjánzását.¹⁹

A 2008-as válságot követően a rendelkezésre álló adatok alapján az USA-ban már megkezdődött az adósság leépítésének folyamata. Noha 2011 elején az USA adóssága a GDP-hez képest 279 százalék volt még,

¹⁸ OECD (2008), p. 1.

¹⁹ Az elmúlt 25 évben a jövedelmi különbségek növekedése nem csak az USA-ban, hanem a legtöbb fejlett országban egyaránt jellemző volt. Ebben az időszakban a legfelső decilisben gyorsabban nőttek a jövedelmek, aminek súlyos következményei voltak a megtakarítási ráta alakulására. Ez az eladósodási folyamat már jóval a válságot megelőzően hozzájárult a folyó fizetési mérleg és a külkereskedelmi mérleg hiányának tartóssá válásához. 2003 és 2007 között a felvett hitelek legalább 20 százalékát fordították a fogyasztásra, e nélkül az USA GDP növekedése jóval alacsonyabb lett volna, mint a valóban mért GDP bővülés.

ami rendkívül magas, azonban 2008 és 2011 második negyedéve között a legtöbb fejlett országgal szemben az USA-ban az *összadósság folyamatosan csökkent*.

A Moody's számításai szerint 2000 és 2008 között az ország GDP-arányos adóssága 75 százalékponttal nőtt, 2008 és 2011 második negyedéve között viszont 16 százalékponttal mérséklődött. Ez a csökkenés a *privát szektor adósságleépítéséből* (deleveraging) származott, miközben az államadósság 55 százalékról 76 százalékra nőtt 2000 és 2008 között, és ez nem állt meg a 2008-as válság után sem, 2011-ben elérte a 103 százalékot. A Moody's által vizsgált 10 fejlett ország²⁰ közül csak az USA-ban, Ausztráliában és Dél-Koreában indult meg az adósságleépítési folyamat.

Jelenleg a *privát gazdaság* minden szegmensében jelentkezik ez a folyamat, noha az adósság nagysága továbbra is igen magas, ez közvetve gazdaságpolitikai mozgástérre, versenyképességre utal. A nem pénzügyi vállalkozások csökkentették adósságállományukat, hasonlóképpen a pénzügyi vállalkozások is, amelyek adósságállománya 8000 milliárd dollárról 6100 milliárd dollárra csökkent 2008 és 2011 második negyedéve között.²¹ Ezzel e szegmens adóssága a GDP 40 százalékát teszi ki. A lakos-

sági adósságállomány is mérséklődött 584 milliárd dollárral, e csökkenés kétharmada az elárverezésekből származik, és kb. ennek az összegnek a felével fog a további elárverezések révén csökkenni a lakosság adósságállománya 2015 végéig.²²

4. táblázat
A GDP-arányos összadósság változása
(százalékpontban)

	2000–2008	2008–2011Q2
Japán	37	39
Egyesült Királyság	177	20
Spanyolország	145	26
Franciaország	89	35
Olaszország	68	12
Dél-Korea	91	-16
USA	75	-16
Németország	7	1
Ausztrália	77	-14
Kanada	39	17

Forrás: IMF Economic Outlook adatbázisa alapján saját szerk.

2.2. A változók?

Mindezen állandó vagy legalábbis hosszú távon érvényesülni látszó jellemzők (versenyképesség, növekvő népesség, a folyó fizetési

²⁰ Japán, Egyesült Királyság, Spanyolország, Franciaország, Olaszország, Dél-Korea, Egyesült Államok, Németország, Ausztrália, Kanada.

²¹ Tény, hogy az adósságcsökkenés része éppen az állam különböző programjaiból származik.

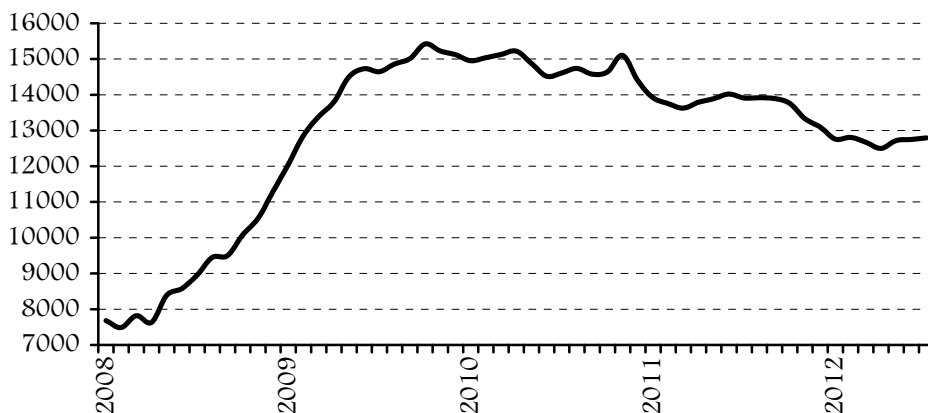
²² McKinsey (2012a), pp. 11–44.

mérleg hiánya, nagy jövedelmi különbségek, az állam eladósodása, az adósság magas szintje) után érdemes megvizsgálni, hogy milyen strukturális változások bontakoz(hat)nak ki.

2.2.1. Foglalkoztatás

A gazdasági krízis egyik legsúlyosabb következménye a munkanélküliek számának drámai megugrása volt az amerikai gazdaságban. A válságot követően a munkanélküliségi ráta csúcspontja 10 százalék volt 2010 végén. (Ilyen magas munkanélküliség utoljára 1982 végén volt, amikor 10,8 százalékot mértek a 16 év feletti korcsoportjában.)²³

3. ábra
A munkanélküliek száma az USA-ban
(ezer fő)

Forrás: BLS adatbázisa alapján saját szerkesztés.

A korábbi recessziók során is jellemző volt, hogy a foglalkoztatási adatok javulása és a GDP kedvezőbbé válása nincs szinkronban, azaz *a GDP növekedését követően hosszú idő telik el, amíg a bővülés kedvező hatása jelentkezik és mérhetővé válik a foglalkoztatásban is.* Az 1930-as évek válsága során is érzékelhető volt a két folyamat közötti jelentős időbeli eltérés, s ez az időbeli különbség egyre növekedett a huszadik század folyamán bekövetkezett gazdasági visszaesések idején. A II. világháború és 1990 között bekövetkezett recessziók során e két folyamat időbeli eltérése nagyjából két negyedévet jelentett, 1990 után azonban ez a különbség

²³ A Bureau of Labor Statistics adatai alapján.

nőtt. Ha az amerikai munkahelyek létrejötteinek jelenlegi ütemét vesszük alapul, akkor a 2008-as foglalkoztatási szintet csak a GDP javulása utáni 45. hónapban érné el az amerikai gazdaság (amennyiben persze nem következik be újabb visszaesés)!²⁴

A két folyamat közötti időbeli különbség fokozódása rámutat arra, hogy a foglalkoztatási kínálat egyre kevésbé képes lépést tartani a gazdasági szerkezet átalakulásával. Az adatok részletesebb vizsgálata azt is jelzi, hogy a folyamat mögött *az ún. interakciót igénylő munkahelyek előtérbe kerülése és az automatizálható feldolgozóipari és szolgáltatás-szektorbeli állások csökkenése áll.*²⁵

A foglalkoztatási és gazdasági szerkezet átalakulását a XX. században a gazdaság három nagy szektora közötti átrendeződés folyamatoként lehetett leírni. A mezőgazdaságban dolgozók 1950-60-70-es évekbeli átáramlása az iparba, majd az 1980-as évektől kezdve a szolgáltatások területére; e munkaerő-piaci folyamatok jól követték a gazdasági szerkezet változását. Az azóta bekövetkezett folyamatok magyarázatánál azonban ezt a megközelítést csak nehezen lehet használni, hiszen a foglalkoztatás döntő része továbbra is a szolgáltatásokból származik, miközben jelentős változások mentek és mennek jelenleg is végbe a foglalkoztatás szerkezetében. A Bureau of Economic Analysis (BEA) és a Moody's számítása alapján 2001 és 2009 között azokban a szakmákban, amelyek *interakciót*, azaz döntést, mérlegelést, elemzést és sok esetben személyes jelenlétet követelnek meg, 4,8 millió munkahely jött létre az USA-ban, míg azokon a területeken, ahol *termelés*, vagy olyan *közvetítői tevékenység* zajlik, amely automatizálható, gépesíthető, 2,7, illetve 0,7 millió munkahely szűnt meg. A termelékenység növekedése azokon a területeken, ahol a profitszempon-tot hatékonyan össze lehetett kapcsolni a gépesítés, automatizálás folyamatával, a foglalkoztatás csökkenését okozta, viszont azokon a területeken, ahol ezt nehezebben lehetett végrehajtani a folyamat személyes jelenlétet, speciális tudást igénylő jellege miatt, nőtt a foglalkoztatás.

A munkahelyek újfajta kategorizálása segíthet annak leírásában is, hogy milyen folyamatok a meghatározóak az amerikai és általában véve a fejlett gazdaságok átalakulásában. Az interakciót igénylő munkahelyeken döntően képzett, kooperációra képes, sok esetben idegen nyelveken tudó munkaerőre van szükség, ezek az állások elsősorban az egészségügyben, oktatásban, valamint az állami szférában jönnek/jöttek létre vagy sok esetben olyan szolgáltatásoknál, ahol a személyes jelenlét megkerülhetetlen.²⁶ Akár úgyis lehetne fogalmazni, hogy főképp olyan területeken, amelyeket jellegüknél fogva nem érinti a nemzetközi verseny, de ez sem teljesen igaz, hiszen a transznacionális cégeken belül, újonnan létrehozott

²⁴ McKinsey (2012b), p. 1.

²⁵ *Uo.*

²⁶ Butler–Hall–Hanna–Mendonca–Manyika–Sahay (1997), pp. 4–23.

munkahelyeknél is látható az interakciós jelleg, így pl. kutatási és fejlesztési, dizájn-, marketing-, valamint mérnöki tevékenységeket igénylő munkahelyeknél. A technológiai változások nyomán egy olyan gazdasági szerkezet jött/jön létre, amelyben a transznacionális cégek által dominált, a nemzetközi versenynek erősen kitett szektorok úgy járulnak hozzá a GDP növekedéséhez, hogy a foglalkoztatásban jóval kisebb (és/vagy csökkenő) a részarányuk.

4. táblázat
Foglalkoztatás, munkanélküliség végzettség szerint az USA-ban
(2010, 25 és 64 év közöttiek, százalék)

	Alap-	Közép-	Felsőfokú végzettség
Munkanélküliségi ráta	16,8	11,2	5,3
Foglalkoztatási ráta	52,1	67,9	80,0

Forrás: OECD (2011): p. 261.

Így az USA gazdaságban továbbra is meghatározó, hogy a magasabb képzettséggel rendelkezők foglalkoztatási rátája jobb, munkanélküliségi rátája alacsonyabb. Ez nem új és nem csak az USA-ban jelentkező folyamat, ugyanakkor érdemes rámutatni egy kevésbé hangsúlyozott jelenségre, az alacsony végzettséget igénylő, ugyanakkor a nemzetközi versenynek nem kitett ágazatok növekvő munkaerő-igényére. Ez a 2008-as válság során felértékelődött, és a korábban említett személyes jelenlétet igénylő szolgáltatásokat érintette. (Ami egyúttal arra is utal, hogy ez a folyamat tovább fogja növelni az ún. *working poor* réteg nagyságát az USA-ban, ami nemzetközi összehasonlítások alapján is igen jelentős.²⁷)

Az USA számára e területen a jövő kihívása a magas képzettséggel rendelkező munkaerő megtalálása, amit részben az oktatás modernizációja, részben pedig a célzott bevándorlási politika erősítése segít (het). Ezek a globális munkaerő-piaci folyamatok különösen nehéz helyzetbe fogják hozni azokat az országokat, amelyek a nemzetközi verseny által erősen érintett szektorokra specializálódtak olcsó, alacsony képzettségű munkaerejük révén, különösen akkor, ha azok nem rendelkeznek azzal a belső kereslettel, amely az USA-ban és más fejlett gazdaságban „eltartja” vagy lehetővé teszi a nemzetközi versenyben részt nem vevő, alacsony technológiai, képzettségi szintet igénylő munkahelyek létrejöttét és fennmaradását.

Mindezen változásokat figyelembe véve két fő, de egymást nem kizáró út járható a munkaerő-piaci problémák kezelésekor. A kiindulási pont, hogy a gazdasági növekedés hozza létre azokat a munkahelyeket, amelyek az állam további eladósodása nélkül is fenntarthatók. Az állam közvetlen

²⁷ Brady–Fullerton–Cross (2010), pp. 559–585.

beavatkozása ugyan teremt(het) munkahelyeket, de az eladósodási csapda elkerülése miatt a kereslet ösztönzésére, a fogyasztói és üzleti bizalom helyreállítására tett lépések és a privát beruházások révén létrejövő munkahelyek az elsődlegesek. (Hiába képzik át a munkanélkülieket, ha nincsen kereslet!) Ugyanakkor, mint korábban látható volt, *a globalizációs folyamatokkal olyan strukturális változások is bekövetkeznek, amelyek miatt a kereslet szimpla növelése nem elégséges intézkedés.* Ráadásul az USA költségvetésének mozgástere erősen limitált, így a politika közép-pontjába szükségszerűen továbbra is a humántőke fejlesztése kerül.

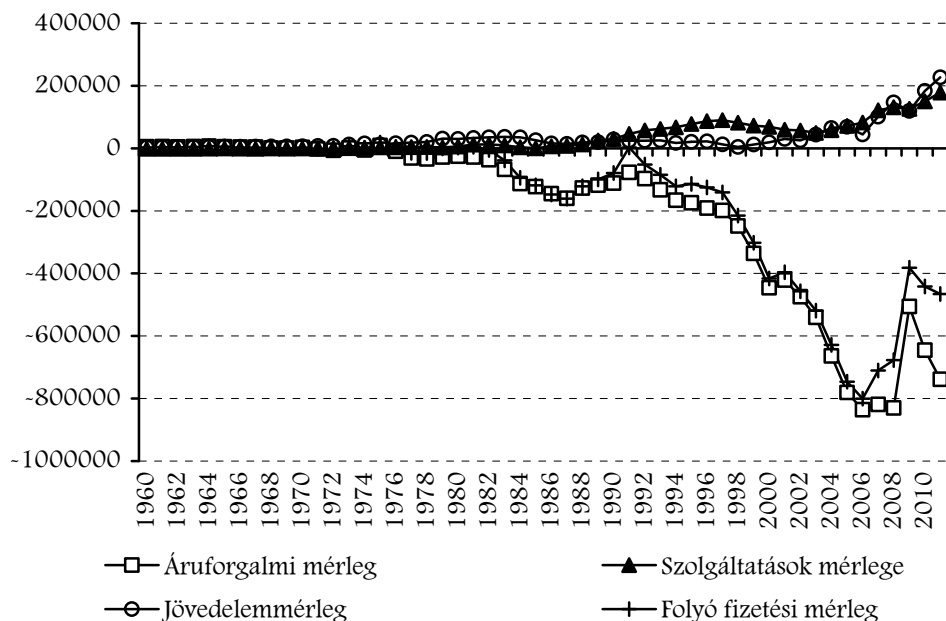
2.2.2. Egyensúly

Az USA folyó fizetési mérlege az 1970-es évek közepétől kezdve vált tartósan negatívvá, és az eddigi legnagyobb hiány 2006-ban alakult ki. Az amerikai export annak ellenére, hogy 2009-ben a nemzetközi válság hatására visszaesett, 2000 óta folyamatosan nő. Az áruk kereskedelmének mérlege a 2009-es javulás ellenére 2010–2011-ben ismét nagy hiányt mutatott. A folyó fizetési mérleg alakulása azonban más mintát követett, mint a korábbi válság utáni időszakokban. 2000 és 2006 között a folyó fizetési mérleg deficitje alapvetően együtt változott (nőtt) az árukereskedelmi hiánnyal, 2007-től kezdve azonban e két mutató kezdett egymástól elválni, és a továbbra is nagy árukereskedelmi deficit ellenére a folyó fizetési mérleg hiánya némileg csökkent, ami elsődlegesen a (pl. profit-hazautalásokat tartalmazó) jövedelemmérleg többletéből, másodsorban a szolgáltatásokkal folytatott kereskedelem többletének növekedéséből származik.²⁸

A tőke- és pénzügyi mérleg fő tételeiben szintén jelentős változások érhetőek tetten, a külföldi rezidensek által tulajdonolt eszközök nagysága a 2008-as válság visszaesését követően ismét növekedett 2009 első negyedétől kezdve egészen 2012 elejéig. Ugyanez a mozgás látható az amerikaiak által tulajdonolt külföldi eszközökkel kapcsolatban, csak fordított előjellel. A volumen ebben a relációban szintén hektikusan mozgott a 2008-as válságot követően; 2008 és 2011 eleje között növekedett, majd azt követően ismét csökkenni kezdett az állomány. Az USA, annak ellenére, hogy 2009 kisebb törést jelent ebben az összefüggésben, ismét jóval többet investál külföldön közvetlen tőkebefektetések formájában; hasonló igaz a külföldiek amerikai befektetéseire, ami a 2009-es visszaesés után ismét emelkedett 2010–2011-ben.

²⁸ National Bureau of Economic Research (2012), pp. 148–149.

4. ábra
USA folyó fizetési mérleg és összetevői
(1960–2011, millió dollár)

Forrás: BEA adatai alapján saját szerkesztés.

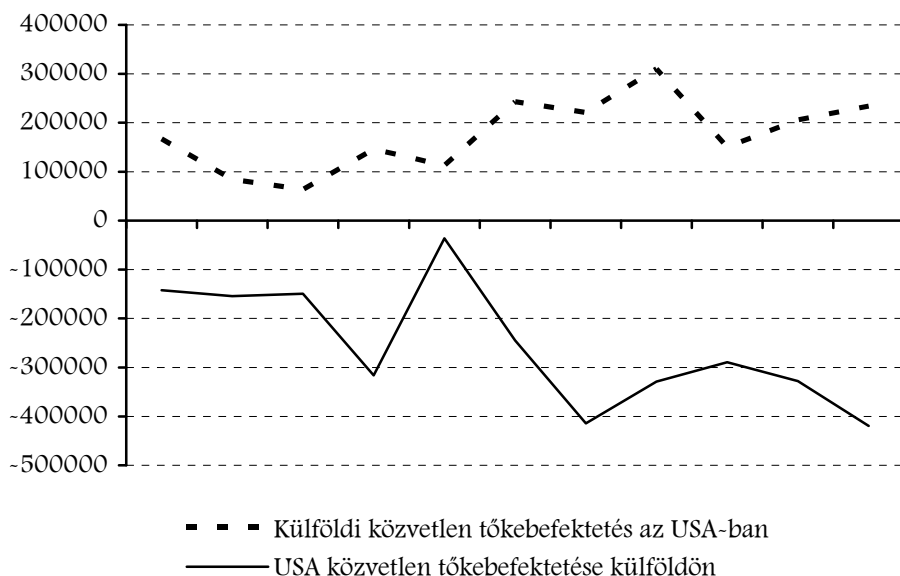
Fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy *hosszú távon nem igaz, hogy az USA-nak jelentős mértékben romlott volna a nemzetközi kereskedelmi és befektetési pozíciója a fejlődő országokkal folyó kereskedelem következtében*. 2001-ben a GDP-arányos külkereskedelmi hiánya 3,52 százalék volt, ez egy évtizeddel később 3,70 százalékos. A folyó fizetési mérleg hiánya 2001-ben 3,9 százalék volt a GDP-hez mérve, 2011-ben pedig 3,1 százalék.²⁹ Noha tény, hogy a három százalék körüli folyó fizetési mérleg hiány nem kicsi, de e helyzet fenntartását nagyban segíti, hogy a dollár kulcsvaluta,³⁰ és az amerikai államkötvények iránti kereslet annak ellenére magas, hogy a gazdaságélénkítés költségei miatt a kötvények kínálata is jelentősen megnőtt.³¹

²⁹ Ez egyébként igaz a fejlett országok csoportjára is, ahol 2011-ben 0,2 százalék volt a folyó fizetési mérleg hiánya, ami alacsonyabb a 2001-es 0,8 százaléknál.

³⁰ 2011 végén a világ hivatalos valutatartalékainak 61,7 százaléka volt dollárban jegyezve, ami csak igen mérsékelt csökkenést jelent 2008-hoz képest, amikor a hivatalos valutatartalékok 62,0 százaléka volt dollárban az IMF adatai alapján. (<http://www.imf.org/external/np/sta/cofer/eng/cofer.pdf>)

³¹ A külföldiek kezében lévő, hosszú és rövid futamidejű amerikai államkötvények állománya a válságtól függetlenül növekedett, 2011 végére elérte a 4 707 milliárd dollárt.

5. ábra
Közvetlen tőkebefektetések
(millió dollár)

Forrás: BEA adatai alapján saját szerkesztés.

Hasonlóan óvatosan kell kezelni azt a feltevést, *miszerint a feldolgozóipari munkahelyek megszűnésének elsődleges oka a feldolgozóipari kapacitások Távol-Keletre, Kelet-Európába való áthelyezése.* 2000 és 2010 között a feldolgozóipari munkahelyek húsz százalékának, pontosabban 1,6 millió állásnak a megszűnése vezethető vissza erre az okra a Moody's elemzése szerint. *A fennmaradó rész a hatékonyság növelése miatt és a visszaeső kereslet következtében szűnt meg.* A korábbi gazdasági korszakokban a recessziókat követő hatékonyság-emelkedés a vásárlóerő növekedésével járt együtt, ez ma nem igaz, mert a meglévő források jelentős részét a lakosság a korábban felhalmozott adóssághalmaz csökkentésére használja. A szolgáltatások kereskedelmében az USA teljesítménye sokkal pozitívabb; a mérleg az 1970-es évek közepe óta stabilan többletet mutat, ugyanakkor ennek jelentőségét sokszor alulértékelik. Ez talán jogos volt korábban, de mára *a szolgáltatások exportja az összexport egyötödét is eléri,* az előrejelzések szerint ennek értéke két évtizeden belül az export fele is lehet, ugyanakkor ennek bizonytalansága nem csak az időtáv miatt kiemelkedően nagy, hanem a bekövetkező technológiai változások előreláthatatlansága miatt is. (A szolgáltatások exportján belül a legdinamikusabban növekvő az ún. egyéb, magán szolgáltatások tétele, ez 2011-re 44 százalék, amely 2000-ben még csak 35 százalék volt, és ugyanebben az időszakban 27 százalékkal nőtt.)

2.2.3. Új technológiák a gazdaságban

Ma már közhely, hogy az új technológiák alkalmazása jelentős hatást gyakorol a hosszú távú növekedés lehetőségeire, ugyanakkor későbbi valódi gazdasági hatását nehéz felmérni, és a technológia kifejlesztése mellett igen nagy jelentősége van az annak alkalmazására vonatkozó képességnek is. (Ezt vizsgálja pl. a Világgazdasági Fórum (*World Economic Forum*) által elkészített jelentés, amely az USA-ban való internet érettséget méri fel különböző mutatók vizsgálata révén. Az összesített mutató alapján az USA 8. helyen szerepel a felmérésben résztvevő ország között, e jó helyezés jelentőségét még kiemeli, hogy a magas jövedelmű országok átlagánál az összes vonatkozásban jobban teljesít.³²)

Hosszú távon legígéretesebbnek a nano- és biotechnológiák tűnnek, de ezek ma még gazdaságilag csak korlátozottan használhatók. Ezzel szemben már profitot termel az okos telefonokhoz kapcsolódó új technológia. Az „*app economy*”³³ szó a Facebook, Google, Apple és hasonló új technológiákra építő cégek által húzott gazdaság korábbiaktól eltérő jellegére utal. Egy 2012 elején megjelent kutatás szerint az USA-ban mára az „*app economy*”-ban alkalmazottak száma elérte a 466 ezer főt. A számítások szerint 166 ezer fő foglalkozik közvetlenül alkalmazások előállításával és 311 ezer ember munkája kapcsolódik ehhez a területhez pl. HR-esként, marketingesként.³⁴ Tény, hogy a kb. félmillió munkahely nem meghatározó az amerikai munkaerőpiacon, de a multiplikátor hatások miatt később még nagyobb lehet ennek növekedés-gerjesztő hatása az okos telefonok várhatóan még szélesebb körű elterjedésének következtében. (2009-ben az okos telefonok részesedése 19 százalék volt az amerikai piacon, 2012-ben ez az arány már 44 százalékra ugrott!) (Tény, hogy ennél fontosabb kérdés, hogy mennyivel bővült a piac, hiszen ennek egy része biztosan csere.)

Még talán ennél is jelentősebb lehet az a hatás, amelyet e technológia gyakorolhat a kereskedelem és szolgáltatások jelenlegi csatornáira, hiszen ez még a kis amerikai vállalkozásokat is abba az irányba löki, hogy belépést keressenek a feltörekvő országok piacaira.³⁵ Szintén a terjedő technológiák következménye a hibridautók piacának radikális növekedése. Az

³² World Economic Forum – INSEAD (2012), p. 309.

³³ A közösségi hálózatok, a mobilszolgáltató cégek által a fejlesztők számára megnyitott platformokra készült alkalmazások, applikációk növekvő üzleti lehetőségeire vonatkozik az „*app economy*” angol kifejezés, amely 2006-ban még nem létezett.

³⁴ Mandel (2012), p. 1.

³⁵ Ennek másik oka a csökkenő és bizonytalan európai kereslet.

USA a világ hibridautó piacának 60-70 százalékát teszi ki. Az eladások száma 2005 és 2012 között 268 százalékkal bővült.³⁶

Komoly lehetőséget kínál az amerikai gazdaság számára, hogy *az itteni vállalkozások élen járnak az újonnan kialakuló háromdimenziós nyomtatás (3D printing) technológiai fejlesztésében is*. A technológia elterjedése ugyanis leértékelheti az olcsó munkaerőre, tömegtermelésre épülő fejlődő országokbeli gyárak és üzemek jelentőségét. Ez azonban nem a klasszikus feldolgozóipari munkahelyek újbóli létrejöttét, hanem az interakciót, tervezést, dizájnt és műszaki ismereteket igénylő állások bővülését segítheti. Tény, hogy a válság a beruházások visszafogását, a különösen nagy kockázattal járók esetében azok halasztását okozhatja, így az említett technológiai változások gazdasági hatásának jelentkezése a válságot követő időszakban várható, amikor is a kereslet emelkedésére a beruházások ismét felgyorsulhatnak.

Hasonlóképpen új folyamat, hogy 2008 óta *az amerikai energiamérleg a korábbiaknál sokkal kedvezőbben alakult*, részben a visszaeső kereslet, részben az újonnan egyre inkább elterjedő, energiahatékonyságot elősegítő beruházások, részben pedig az újonnan feltárt, elsősorban gázkészletek kiaknázásában rejlő lehetőségek miatt.³⁷ Ennek tartósan kedvező hatása lehet a folyó fizetési mérleg alakulására, az amerikai gazdaság egyensúlyára is.

Rugalmasságra utal, hogy a válságot követő időszakban nagymértékben nőtt az olyan szolgáltatások vagy pénzügyi konstrukciók igénybevétele, amelyek hitelfelvétel nélkül teszik lehetővé különböző javak és szolgáltatások elérését (ház-, lakás-, autó-, tankönyvek bérlése vásárlás helyett). Erre a jelenségre született a „rentership society” kifejezés, amely a G. W. Bush által használt „ownership society” fordulat ellentéte. Nyilván az ingatlanok esetében nem feltétlenül pozitív folyamatok húzódnak meg a háttérben, hiszen sok esetben a bérlést a saját ház, lakás elvesztése előzte meg. (A Morgan Stanley elemzése szerint 2006 és 2012 között 4,2 millió új bérlő jelent meg a piacon, míg 1,2 millió ingatlantulajdonossal van kevesebb.)³⁸ Pozitív értelemben használja a fogalmat Daniel Gross, aki szerint a „rentership society” jelenség az amerikai gazdaság megújuló képességére hívja fel a figyelmet.³⁹ Ugyanakkor már nézőpont kérdése is, mert ez a változás egyben az amerikai álmot is megrengeti, amelyben nem lehet mindenki „tulajdonos”.

³⁶ A Zacks Equity Research adatai szerint.

<http://www.zacks.com/stock/news/77729/auto-industry-stock-outlook-june-2012>

³⁷ Az Exxon jelentése szerint a 2009-ben feltárt gázkészletek kb. 100 évig fedezik az USA igényeit. Exxon (2009), p. 4.

³⁸ Khimm (2012).

³⁹ Gross (2012).

A fejezetben említett új, kedvező folyamatokból származó hasznok érvényesítéséhez az amerikai gazdaságpolitikának két területen kell a változásokat felgyorsítani: az első az adózási rendszer korábbinál hatékonyabb, a társadalom jövedelmi különbségeinek mérséklése irányába ható átalakítása, amelynek révén a fogyasztás ismét fellendülhet, a másik pedig az adekvát foglalkoztatási szerkezet kialakítása, amely nemcsak a gazdaság versenyképességét növeli, hanem ismét csak a bővülő fogyasztás révén segíthet a stabil növekedési pálya kialakításában.

3) Összefoglaló

Az előző fejezetben ismertetett hosszú távon is érvényesülő jellemzők mellett kérdés, hogy az amerikai gazdaság rövid- és középtávú folyamatai hogyan alakulnak, és azok milyen hatást gyakorolhatnak a magyar gazdaság fejlődési lehetőségeire.

5. táblázat
Reál GDP
(%, éves)

	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Japán	-1,0	-5,5	4,5	-0,8	2,2	1,2
Egyesült Királyság	-1,0	-4,0	1,8	0,8	-0,4	1,1
Egyesült Államok	-0,3	-3,1	2,4	1,8	2,2	2,1
EU	0,6	-4,2	2,1	1,6	-0,20	0,5
Fejlődő ázsiai országok	7,9	7,0	9,5	7,8	6,7	7,2
Fejlett országok	0,1	-3,5	3,0	1,6	1,3	1,5
Világ	2,8	-0,6	5,1	3,8	3,3	3,6

Forrás: IMF adatbázisa alapján saját összeállítás. A 2012-es, 2013-as adatok az IMF előrejelzései.

Az Egyesült Államok gazdasága a 2008-as válságot követően kisebb visszaesést szenvedett el, mint az Európai Unió, vagy az euroövezet országai, valamint Japán, majd 2010-ban ismét 2,4 százalékkal növekedett. Annak ellenére, hogy a 2011-es GDP-növekedés gyengébb volt (1,8%), mint a 2010-es, ebben az évben a fejlett országok átlaga felett tudott bővülni. 2011-ben a növekedés elsősorban belső tényezőkön alapult, különösen a háztartások fogyasztásának moderált emelkedése hatott a GDP növekedésére. Ezek a folyamatok folytatódtak 2011 utolsó és 2012 első három negyedévében is.

A magánszektor teljesítménye mind 2010-ben, mind 2011-ben gyorsabban emelkedett, mint az amerikai gazdaság GDP-je, a reál hozzáadott érték növekedése különösen kiemelkedő volt a feldolgozóiparban (2010: 11,2; 2011: 4,3 százalék), s ezen belül a tartós fogyasztási termékeket előállító szektorban (2010: 17,0, 2011: 7,9 százalék). A szolgáltatások területén a hozzáadott érték az üzleti szolgáltatásoknál volt kiemelkedő (2010: 3,8; 2011: 4,2 százalék).⁴⁰

6. táblázat
A lakossági hitelállomány változása
(%, előző évhez képest)

	Ingtatlanhitelek állománya	Fogyasztói hitelek állománya
2002	13,2	5,6
2003	14,5	5,3
2004	13,5	5,6
2005	13,2	4,5
2006	11,1	5,0
2007	6,8	5,9
2008	-0,5	0,8
2009	-1,4	-4,5
2010	-2,9	-1,3
2011	-2,3	4,0

Forrás: Fed (2012), p. 7.

Az elmúlt másfél évben a foglalkoztatás nagyon lassú növekedése és a munkanélküliségi ráta mérsékelt csökkenése (2010: 9,6; 2011: 8,9 százalék) határozta meg a munkaerőpiacot, ugyanakkor a válság előtti évekhez képest 2011-ben kb. ötmillió emberrel kevesebb foglalkoztatott volt az USA munkaerőpiacán. (2008: 145; 2011: 140 millió) Az alkalmazkodási

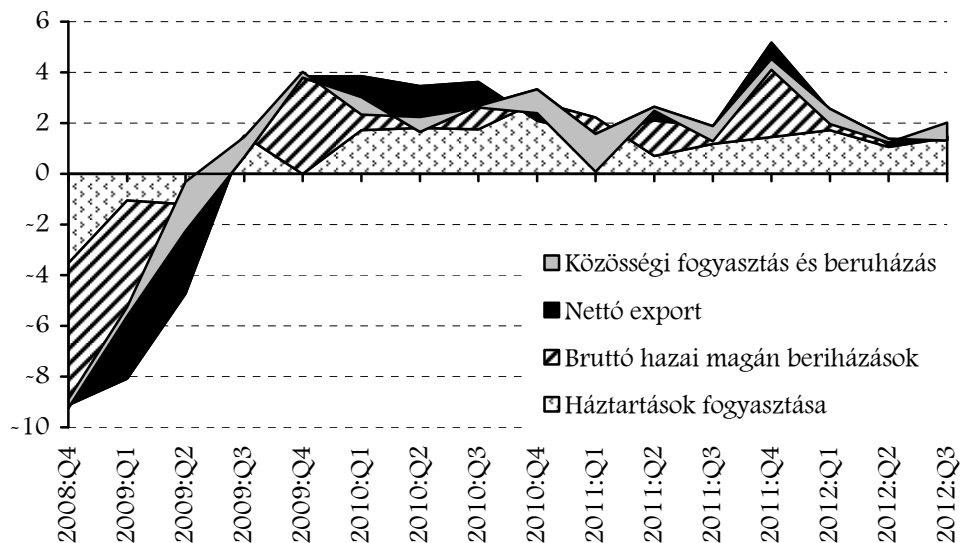
folyamat folytatódására utal a reálbérek csökkenése (éves összehasonlításban), az ingatlanárak esése is, valamint a kényszer-árverések továbbra is magas száma.

2009 és 2011 között az amerikai ingatlanpiac jelentős visszaesést szenvedett el, de a piaci árak csökkenése már 2007 első felében megindult. A 2012-es év volt az első olyan periódus 2008-at követően, amikor határozott növekedést lehet érzékelni az ingatlanpiacon. Az ingatlanpiac elmúlt években bekövetkezett zsugorodása ugyanakkor jótékonyan hatott a lakossági ingatlanhitel-állomány alakulására is. Az ingatlanpiac várható fellendülését megerősítik azok az adatok, amelyek szerint az eladható és bérbe adható lakások állománya az USA-ban az elmúlt tíz évben jelenleg a legalacsonyabb,⁴¹ ugyanakkor az ingatlanpiac fellendülését továbbra is akadályozzák a viszonylagosan kedvezőtlen foglalkoztatási adatok és az alacsony kamatszint ellenére szigorú hitelezési feltételek.

⁴⁰ A Bureau of Economic Analyses adatai.

⁴¹ 2012 első felében kb. 400 ezer bérbe adható vagy/és áruba bocsátható lakás volt az USA-ban, míg ennek nagysága 2009-ben csaknem elérte a kétmilliót. Utoljára 2002-ben volt ilyen alacsony a forgalomba hozható ingatlanok állománya. Ez látszólag ellentétes lehet a „rentership society” kialakulásával, ugyanakkor a rendelkezésre álló ingatlanok állományon belül 2002 óta most a legmagasabb a bérelhető ingatlanok aránya az eladásra kínáltakhoz képest. Freddie Mac (2012), p. 3.

6. ábra
GPD-hez való hozzájárulás
(2008Q4–2012Q3)

Forrás: BEA adatok alapján saját szerkesztés.

Amennyiben az amerikai ingatlanpiaci buborék kipukkanását és az azt követő folyamatokat az európai fejlemények tükrében vizsgáljuk, akkor látható, hogy a legnagyobb visszaesést elszenvedett szövetségi államok (Florida, Arizona, Nevada) piacain hamarabb indultak el a kedvező folyamatok, mint pl. a görög, ír vagy spanyol ingatlanpiacon. Ennek egyik nyilvánvaló oka az európai valutaválság, a másik pedig, hogy a legnagyobb problémákkal küzdő szövetségi államok a GDP-jük öt százalékát elérő költségvetési transzferben részesültek.⁴² Ez a transzfer minden egy dollár visszaesésből 40 centnyit ellentételezett.

A rövid távú kilátásokat illetően a legnyilvánvalóbb veszély az euróövezet válságának fokozódása. A fertőzés veszélye ugyanakkor jóval kisebb, mint évekkkel ezelőtt, hiszen a pénzeknek az euróövezet perifériájáról való kivonása már korábban megkezdődött, és a fertőzés csatornája inkább a kereskedelem lehet. További veszély, hogy 2012 végén az amerikai gazdaságpolitikának két lehetőség között kell választania („fiscal cliff”):

* *vagy hagyja kifutni a még a Bush kormányzat alatt elindított gazdaság-ösztönző intézkedéseket, felemeli 2013 elején az adókat, és csökkent bizonyos kiadásokat, ami rövid távon visszafogja a növekedést;*

⁴² Uri–Shimelse–Zaahire (2012a).

- * *vagy megújítja* ezeket, és hagyja az ország adósságának további növekedését. E döntés kockázata, hogy középtávon az európaihoz hasonló helyzet alakul ki, és az alkalmazott gazdaságpolitika teljes egésze kérdőjeleződik meg, így feltehetően az amerikai gazdaság hosszú távon recesszióba kerül.

Amennyiben a közép- és hosszú távú pénzügyi stabilitás szempontjai lesznek döntőek, és a költségvetési politika szigorítása kap elsőbbséget, akkor feltehetően a recesszió az USA-ban sem lesz elkerülhető. 2012 végén a szövetségi kormány eléri a 16 400 milliárd dolláros adósság limitet, (debt ceiling) és ennek felemeléséhez a Kongresszus hozzájárulása szükséges. Az amerikai költségvetéssel kapcsolatos bizonytalanságok így 2012 végéig tartósak fognak maradni, de az elnökválasztás után már a befektetői bizalom javulásával lehet számolni. Hosszú távon azonban vannak olyan problémák, amelyek rövid távú megoldása erősen kétséges, ilyenek pl. a továbbra is nagy folyó fizetési mérleg hiány, az egészségüggyel, a lakosság elöregedésével kapcsolatos kérdések, valamint a legvagyonosabb rétegeknek kedvező adórendszer átalakítása, az alap- és középfokú oktatási rendszer problémái, valamint az illegális bevándorlás kérdései.⁴³

Az amerikai gazdaság fejlődése ugyan számos csatornán keresztül érinti Magyarországot, de az ottani folyamatoknak inkább a közvetett hatások és a hazai gazdaságpolitika lehetséges orientálódása miatt van nagy jelentősége. Rövid távon egyértelmű, pozitív hatások nem várhatók az amerikai gazdaságból, hiszen a 2012-es, 2013-as év növekedése nagyon bizonytalan, sőt ebben az időszakban a források elszívása továbbra is reális veszély marad magyar szempontból. Az amerikai privát gazdaságban már megindult az adósságképzés folyamata, amelynek befejeződése 2014-2015-re tehető. Véleményünk szerint csak ezt követően lesz érzékelhető tartós fellendülés az USA-ban, és ennek kedvező hatása az európai és a magyar gazdaságra.

Hosszú távon azzal lehet számolni, hogy az USA megerősödve kerül ki a 2008-as válságot követő időszakból, és ismét a világgazdaság növekedési-, innovációs centruma lesz, miközben a fejlődő, feltörekvő gazdaságok egyre meghatározóbbá válnak a világgazdaság növekedése szempontjából. A tanulmány megkísérelt rámutatni azokra a folyamatokra, amelyek a strukturális átalakulás csiráit hordozzák magukban. Tény, hogy a transzformáció körvonalai még nem határozottak, a tanulságok így csak közvetetten lehetnek relevánsak a jelentős fejlettségbeli különbségek miatt. Anyoni azonban már ma is látható, hogy a következő gazdasági korszakban a főként az olcsó és viszonylag képzetlen vagy alacsony végzettségű munkakerőre támaszkodó gazdaságok mozgástere a korábbinál is szűkebb lesz, ami alapvető jelentőségű a magyar gazdaságpolitika hosszú távú stratégiája szempontjából.

⁴³ Uri-Shimmelse-Zaahire (2012b).

A gazdaság szerkezetében végbemenő változás a pesszimista megközelítéssel szemben nem a globalizációs folyamatok megfordulásából, akár megfordításából (re-indusztrializáció a hazai ipar mesterséges feltámasztása révén), hanem egy újabb technológiai hullám kialakulásából származik, amely a képzett és kreatív munkaerőt állítja ismét a középpontba. Ez a strukturális változás a feldolgozóipar további átalakulását, a szolgáltatások vagy a „szolgáltatásszerű feldolgozóipar” irányába való elmozdulását jelenti. Ez magyar összefüggésben a magasan képzett munkaerőre építő, kiszámítható beruházási környezetet teremtő, a külső folyamatokra nyitott gazdaságpolitika szükségességét erősíti meg.

Egyik jellemző vélemény⁴⁴ szerint a világgazdaság belátható időn belül a globalizáció hatására egyetlen globális gazdasági térséggé fog átalakulni. Ez a jóslat ebben a formában feltehetően nem fog megvalósulni, mert az újabb technológiai lehetőségek, a növekvő termelékenység miatt a modern, gyorsan fejlődő szektorokban munkát vállalni nem tudó rétegek („working poor”) kérdése a gazdaságpolitika kulcskérdésévé válik, és nem csak az USA-ban, hanem a magyar gazdaságban is.⁴⁵A jelentős különbség azonban ott van, hogy az USA-ban megvan a belső kereslet az alacsony termelékenységű, képzettséget és technológiai színvonalat képviselő lokális, nemzetközi versenyben részt nem vevő szektorok termékeire és szolgáltatásaira, míg Magyarországon nincs.

* * * * *

Felhasznált irodalom

- Brady, D. – Fullerton, A. – Moren, C.J. (2010): More Than Just Nickels and Dimes: A Cross National Analysis of Working Poverty in Affluent Democracies. *Social Problems* 57. pp. 559–585.
<http://www.wzb.eu/sites/default/files/u31/bradyetal2010.pdf>
- Butler, P. – Hall, T.W. – Hanna, A.M. – Mendonca, L. – James Manyika, B.A. – Sahay, A. (1997): A Revolution in Interaction. *The McKinsey Quarterly*, 1997 Number 1.
- Craig, K.E. (2010): Saving Rates in the United States: Calculation and Comparison. *CRS Report for Congress. Congressional Research Service*,
<http://www.fas.org/sgp/crs/misc/RS21480.pdf>

⁴⁴ Lásd Thomas Friedman 2005-ben megjelentett „Flat World”c. könyvét.

⁴⁵ Ez egyúttal növeli a lokális szükségletekre, adottságokra korábbinál jobban reflektáló gazdaságpolitika iránti igényt, amit az anyagban nem elemzett zöld, fenntartható fejlődéspárti mozgalmak is támogatnak.

- Craig, K.E. (2012): Economic Recovery: Sustaining U.S. Economic Growth in a Post-Crisis Economy. *CRS Report for Congress. Congressional Research Service*, <http://www.fas.org/sgp/crs/misc/R41332.pdf>
- Exxon (2009): *Outlook for Energy. A View to 2030*. http://www.exxonmobil.com/Corporate/Files/news_pub_eo_2009.pdf
- Federal Reserve System (2012): *Flow and Funds accounts. First Quarter 2012*. <http://www.federalreserve.gov/releases/z1/current/z1.pdf>
- Freddie Mac (2012): The Shadow. *U.S. Economic & Housing Market Outlook*, August 2012. http://www.freddiemac.com/news/finance/docs/Aug_2012_public_outlook.pdf
- Goldman Sachs (2009): Annual Report. 2008. <http://www.goldmansachs.com/investor-relations/financials/archived/annual-reports/2008-entire-annual-report.pdf>
- Gross, D. (2012): Better, Stronger, Faster: The Myth of American Decline and the Rise of a New Economy. *Free Press*.
- HSBC (2011): The World in 2050. <http://www.research.hsbc.com/midas/Res/RDV?p=pdf&key=ej73gSSjVj&n=282364.pdf> Letöltés: 2012. október 1.
- Khimm, S. (2012): Are we moving toward a home rentership society? http://www.washingtonpost.com/blogs/ezra-klein/post/are-we-moving-toward-a-home-rentership-society/2012/03/05/gIQAzOtPtR_blog.html
- Mandel, M. (2012): Where the jobs are: The app-aconomy. Technet, <http://www.technet.org/wp-content/uploads/2012/02/TechNet-App-Economy-Jobs-Study.pdf>
- McKinsey Global Institute (2012a): Debt and deleveraging: Uneven progress on the path to growth. 2012, http://www.mckinsey.com/insights/mgi/research/financial_markets/uneven_progress_on_the_path_to_growth
- McKinsey Global Institute (2012b): Help wanted: The future of work in advanced economies, *Discussion paper 2012*, http://www.mckinsey.com/insights/mgi/research/labor_markets/future_of_work_in_advanced_economies
- National Bureau of Economic Research (2012): Economic Report of the President. *The annual Report of the Council Economic Advisers*. http://www.nber.org/erp/ERP_2012_Complete.pdf
- OECD (2008): Growing Unequal? Income Distribution and Poverty in OECD Countries. Country Note: United States. <http://www.oecd.org/els/socialpoliciesanddata/41528678.pdf>
- OECD (2011): Employment Outlook, 2011, Statistical Annex. <http://www.oecd.org/els/48616281.pdf>
- PwC (2011): The World in 2050. The Accelerating Shift of Global Economic Power: Challenges and Opportunities, http://www.pwc.com/en_GX/gx/world-2050/pdf/world-in-2050-jan-2011.pdf
- United Nations (2004): World Population to 2300. New York, <http://www.un.org/esa/population/publications/longrange2/WorldPop2300final.pdf>

- Uri, D. – Shimelse, A. – Zaahira, W. (2012a): The Big West Solution. *Foreign Policy*, August 29. 2012. http://www.foreignpolicy.com/articles/2012/08/06/the_big_west_solution?page=0,1
- Uri, D. – Shimelse, A. – Zaahira, W. (2012b): What Does the U.S. Election Mean for the World Economy? *International Economic Bulletin*, August 2. 2012. <http://carnegieendowment.org/2012/08/02/what-does-u.s.-election-mean-for-world-economy/d5mp>
- World Economic Forum – INSEAD (2012): The Global Information Technology Report 2012 Living in a Hyperconnected World
http://www3.weforum.org/docs/Global_IT_Report_2012.pdf
- World Economic Forum (2012): The Global Competitiveness Report 2012-2013: Country Profile Highlights. http://www3.weforum.org/docs/CSI/2012-13/GCR_CountryHighlights_2012-13.pdf

A JAPÁN CUNAMI – GAZDASÁGI ÉS TERMÉSZETI KATASZTRÓFÁN INNEN ÉS TÚL

Völgyi Katalin

A világ egyik legfejlettebb gazdaságával rendelkező Japán már két évtizede számos problémával küzd: defláció, alacsony növekedés, alacsony termelékenység a mezőgazdaságban és a szolgáltató szektorban, csökkenő és elöregedő lakosság, magas és növekvő államadósság stb. Az 1990-es évek gazdasági stagnálását az ezredfordulót követően alacsony növekedés váltotta fel, amelyet a világgazdasági válság tört meg.

Az elemzés elsődleges célja, hogy értékelje a japán kormány és központi bank válságkezelő tevékenységét, és felvázolja a gazdaság növekedési kilátásait, miközben az Új Növekedési Stratégia által meghatározott fejlődési irányvonalat és a 2011-es katasztrófa hatásait is figyelembe veszi.

1) A globális gazdasági és pénzügyi válság hatása a japán gazdaságra

A több mint egy évtizedes stagnálásból a japán gazdaság csak 2002-ben tért magához. 2002 januárja és 2008 februárja között az ország a II. világháború utáni időszak leghosszabb növekedési periódusát élte át.¹ (Bár a növekedés éves mértéke nem haladta meg az 1-2 százalékot.) A vállalati befektetések és az export által vezérelt növekedés elsősorban abból eredt, hogy Japán külgazdaságilag mindinkább integrálódott a világ legdinami-

¹ Asako (2012), p. 6.

kusabban fejlődő (kelet-, délkelet-)ázsiai régiójának országaival.² Az ezredfordulót követően Japán külkereskedelmi függősége meredeken emelkedett. Az export/GDP arány 2007-ben az eddiginél magasabb szintet (16 százalékot) ért el. Az export és ipari termelés árústruktúrája pedig még inkább a magas hozzáadott értékű termékek – járművek (például személygépkocsi), elektronikai termékek (elektronikai alkatrészek és berendezések, elektromos gépek, IT termékek) és általános gépek (például termelő berendezések) – irányába tolódott el. Az előbb említett termékcsoporthoz 2007-ben a teljes kivitel 65 százalékát és az ipari termelés felét tették ki.³ Mindez megmagyarázza, hogy miért is vált még sebezhetőbbé a szigetország gazdasága a külső keresleti sokkokkal szemben.

A japán gazdaság 2008 második negyedében kezdett el szűkülni, majd 2008 végén, a Lehman-sokkot követően a globális kereslet „összeomlása” a II. világháború óta eltelt időszak legsúlyosabb recessziójába taszította, amely 2009 elején érte el mélypontját. 2009 első három hónapjában az export rendre több mint 40 százalékkal, az ipari termelés pedig 30-40 százalékkal maradt el a 2008 azonos hónapjaiban mért szinthez képest. Az Egyesült Államokba és az Európai Unióba irányuló export jóval nagyobb visszaesést mutatott, mint a szintén meghatározó felvevőpiacoknak számító kelet-, délkelet-ázsiai országokba irányuló kivitel.⁴ Bár ez utóbbi esetben is jelentős csökkenésről beszélhetünk, mivel az export magas hányada köztes termékekből áll, s az ezekből előállított késztermékek elsődleges felvevőpiacai ugyancsak a globális válság által súlyosan érintett Egyesült Államok és Nyugat-Európa.

A külső keresleti sokk a fejlett országok közül Japánban okozta az egyik legsúlyosabb recessziót. A reál GDP 2008-ban egy százalékkal, 2009-ben pedig 5,5 százalékkal esett vissza.⁵ A gazdaság rendkívüli mélyrepülése számos tényezővel magyarázható: (1) az exportfüggőség a válságot megelőző évtizedben meredeken emelkedett, (2) az export jelentős részét olyan termékek alkotják, amelyek iránt a globális kereslet visszaesett (például személygépkocsi, fogyasztói elektronika stb.), (3) a feldolgozóipari

² A szigetország különösen Kínával fűzte még szorosabbra a gazdasági kapcsolatait. Az ezredfordulót követően Kína a japán közvetlen tőkebefektetések első számú célországává vált Ázsiában. Világviszonylatban is csak az Egyesült Államok előzi meg. Kína – az Egyesült Államokat maga mögé utasítva – ma már Japán legfontosabb külkereskedelmi partnere, és a szigetország teljes külkereskedelméből 20 százalékkal részesedik.

³ Például a japán járműgyártás (személygépkocsi, teherautó, busz) 60 százaléka kerül exportra.

⁴ 2009 első negyedében, a válság mélypontján az Egyesült Államokba és az Európai Unióba irányuló export csökkenése meghaladta az 50 százalékot is. Ezalatt a Kelet-, Délkelet-Ázsiába (Kína, Tajvan, Dél-Korea, Hongkong, Szingapúr, Thaiföld, Malajzia, Indonézia, Fülöp-szigetek) irányuló japán kivitel „csak” 36 százalékos visszaesést mutatott. JETRO (2009).

⁵ IMF (2012a), p. 190.

exportnak relatíve alacsony az importtartalma, vagyis a külső keresleti sokk negatív hatása (fentről-lefelé) multiplikálódott az ipari struktúrában, (4) a 2007 óta erősödő jen szintén jelentős csapást mért a kivitelre.⁶

A hagyományosan jelentős többletet mutató külkereskedelmi mérleg 2008 harmadik negyedétől 2009 első negyedévéig (vagyis három egymást követő negyedévben) rekordszintű deficittel zárt. A 2009 első negyedévében mért 10,1 milliárd dolláros külkereskedelmimérleg-hiányra utoljára 1981 első negyedévében volt példa.⁷ Így nem meglepő módon, 2008 és 2009 végén a külkereskedelmi mérleg „csupán” 19,8 illetve 28,5 milliárd dolláros többletet mutatott, amely csak töredékét jelentette a korábbi évek teljesítményének.⁸ Az évközben mért rekordszintű kereskedelmi deficitek (valamint a külkereskedelmi többlet éves mértékének csökkenése) elsősorban abból eredtek, hogy a növekvő energia- és nyersanyagárak az import értékét egészen 2008 végéig magas szinten tartották, miközben az export gyors ütemű zuhanást mutatott a globális kereslet visszaesésének hatására, míg az erősödő jen az export oldaláról gyakorolt negatív hatást a külkereskedelmi mérlegre.

Japán számára a globális válság negatív rekordot hozott a munkanélküliség területén is. A szigetország munkanélküliségi rátája egészen az 1990-es évekig 2-3 százalék körül mozgott, a buborékgazdaság kipukknását követően azonban folyamatosan emelkedett. 2002-ben és 2003-ban 5,5 százalékos szintet ért el, majd ezután, a japán gazdaság expanziós időszakában (2002–2007) 3,6 százalékra mérséklődött. 2008-ban, a gazdaság lassulásával párhuzamosan a japán vállalatok elkezdtek először a béreket, a munkaidőt csökkenteni, és a bónusz-kifizetéseket visszatartani, 2008 végén elindult a munkaerő leépítése is. Az elbocsátások száma meglehetősen gyorsan emelkedett az atipikus foglalkoztatottak körében, akik a foglalkoztatottak 33 százalékát teszik ki. A japán munkanélküliségi ráta mindeddig a legmagasabb szintjét (5,6%) 2009 közepén érte el.

A globális válság a munkanélküliség mellett a deflációt is visszahozta, amellyel Japán a kilencvenes évek elejét követően közel másfél évtizedig küzdött. A fogyasztói árindex (CPI) 2009 októberében negatív rekordot (-2,6%) ért el. Az árak csökkenő trendjét a jen felértékelődése is erősítette.

A fentiek alapján egyértelmű, hogy a globális gazdasági válság súlyosan érintette a japán reálszférát. Ugyanakkor a japán pénzügyi szféra stabilabbnak bizonyult az európai és amerikai társainál, amely nagymértékben

⁶ 2007 és 2009 között a jen 21 százalékkal erősödött a dollárral szemben.

⁷ JETRO (2010), p. 28.

⁸ Az évközben mért rekordszintű kereskedelmi deficitek (valamint a külkereskedelmi többlet éves mértékének csökkenése) elsősorban abból eredtek, hogy a növekvő energia- és nyersanyagárak az import értékét egészen 2008 végéig magas szinten tartották, miközben az export gyors ütemű zuhanást mutatott a globális kereslet visszaesésének hatására.

annak volt köszönhető, hogy a globális pénzügyi válság közvetlen hatása (vesztségek az amerikai strukturált hiteltermékeken és azon belül a jelzálogpiachoz kapcsolódó termékeken) a japán bankok esetében relatíve mérsékeltebb volt. A globális pénzügyi válság közvetett hatása – a gazdasági visszaesés következtében fellépő hitelkockázat és részvényáruhanás⁹ – viszont már komolyabb problémát jelentett. A részvényárak esése kedvezőtlenül érintette a pénzügyi intézetek tőkéjét, annak ellenére, hogy a bankok az ezredforduló után jelentősen csökkentették a részvényállományukat. A bankok 2008. év végi pénzügyi jelentései jelentős realizált és nem realizált vesztségeket mutattak, amelyből arra lehet következtetni, hogy a részvénytulajdonlással kapcsolatos piaci kockázatok kezelése továbbra is kritikus üzleti kihívás maradt.¹⁰ A csökkenő banki tőke, illetve a hazai és nemzetközi tőkepiacokon beszűkült finanszírozási lehetőségek miatt növekvő nagy- és középvállalati hitelkereslet negatívan érintette a kisvállalatok banki hitelhez való jutását. A reálgazdasági visszaesés, a vállalati csődök ugyan megnövelték a bankok rossz hitelállományát (NPL), de annak aránya a teljes hitelállományon belül csak mérsékelten emelkedett (2,6% – 2009. szeptember).

2) Monetáris és költségvetési intézkedések

A kormány és a jegybank – a nemzetközi gyakorlathoz hasonlóan – különböző fiskális és monetáris intézkedéseket vezetett be a válság kezelése érdekében. A jegybank az irányadó kamatláb (0,5%-ról 0,1%-ra) csökkentése mellett nem konvencionális eszközöket is bevetett. A nulla közeli irányadó kamatláb esetében a defláció megszüntetése és a pénzügyi rendszer közvetítő szerepének fenntartása a különböző nem konvencionális eszközöktől remélhető, amelyek (a beavatkozás módja szerint) három csoportba sorolhatók: (1) banki likviditást nyújtó, refinanszírozási ügyletek, (2) közvetlen hitelpiaci beavatkozások (vállalati értékpapír- és jelzáloglevél-vásárlás, közvetlen hitelnújtás), (3) állampapír-vásárlás. A japán központi bank válságkezelő programjában mindháromra találunk példát. 2008 végén 60 milliárd dolláros valuta-swap egyezményt kötött a FED-dal, és dolláraukciókat vezetett be.¹¹ 2009 februárjában a kormány lehetővé tette, hogy a központi bank és a Bankok Részvényvásárlási Társasága újra részvényeket vásárolhassanak a pénzügyi intézményektől, ezermilli-

⁹ A Nikkei 225 index 2008 szeptembere és 2009 márciusa között 42,2 százalékkal esett.

¹⁰ Bank of Japan (2009), p. 1.

¹¹ A japán jegybank 2010 februárjában megszüntette, de a romló nemzetközi pénzügyi környezet miatt 2010 májusában újraindította a dolláraukciókat.

árd, illetve húszezer-milliárd jen értékben.¹² Ezen kívül a jegybank elindított egy úgynevezett „speciális tőkeellátási műveletek” programot is, amely az irányadó kamatláb mellett korlátlan tőkét biztosított a bankok számára. A „speciális tőkeellátási műveletek” program 2010 márciusa végén zárult le, majd innentől fogva a jegybank fedezet ellenében, fix kamatra kezdett hiteleket nyújtani. A központi bank kerettervet dolgozott ki a vállalati finanszírozás megkönnyítésére is, és elkezdett közvetlenül a vállalatoktól kereskedelmi papirokat és kötvényeket vásárolni. Az állami pénzügyintézetek – a KKV-szektor további támogatása érdekében – kölcsönök meghosszabbítását és értékpapírok vásárlását vállalták. A nem konvencionális eszközök közül utolsóként érdemes még megemlíteni a jegybank államkötvény-vásárlását is. 2009 márciusában a japán jegybank 14,4-ről 21,6 billió jenre növelte az államkötvény-vásárlásának éves mértékét.

A válság negatív hatásainak ellensúlyozása érdekében a kormány több gazdaságösztönző csomagot is bevezetett.¹³ Az első csomag meghirdetését 2008 augusztusában a növekvő energia- és élelmiszerárak és a lassuló világgazdasági növekedés indukálta. Az intézkedések az előbb említett problémák kezelésén túlmutattak, mivel magukba foglaltak olyan régóta húzódó strukturális reformokat¹⁴ is, amelyek megvalósítása a válságtól függetlenül is aktuális volt. A következő két csomag bevezetésére 2008 októberében és decemberében – a gazdasági válság elmélyülésével – került sor. A két új csomag elsősorban a válság negatív hatásainak kezelésével foglalkozott, ugyanakkor a hosszú távú növekedést meghatározó strukturális reformok végrehajtását is kiemelte. Az előbb említett három gazdaságösztönző csomag összesen 75 billió jen értékben tartalmazott intézkedéseket, amelyből ténylegesen a költségvetést érintő tételek 12 billió jent tettek ki. A globális pénzügyi és gazdasági válság mélypontját 2009 első negyedévében érte el, amely Japán számára a II. világháború óta eltelt időszak leg-

¹² A jegybank részvényvásárlási programját 2010 áprilisában szüntette meg. A kereskedelmi bankoktól összesen 387,8 milliárd jen értékben vásárolt részvényeket. A Bankok Részvényvásárlási Társasága 2010 augusztusáig több mint 472 milliárd jen értékben vásárolt részvényeket a kereskedelmi bankoktól. Bank of Japan (2010a), p. 44.

¹³ A gazdaságösztönző csomagok alapvetően öt területre koncentrálnak: (1) infrastruktúrális beruházások (pl. közlekedési hálózat fejlesztése, középületek (pl.: iskolák) földrengetés-biztos átalakítása), (2) KKV-k és mikro vállalkozások támogatása (pl. hitelgarancia-program, a társasági adó ideiglenes csökkentése), (3) alacsony szén-dioxid kibocsátású társadalom (pl. energia-takarékos és új energiatechnológiát képviselő berendezések elterjedésének támogatása (napenergia-rendszerek, ökoautók) a lakosság és a vállalatok körében), (4) foglalkoztatás segítése (pl. atipikus foglalkoztatottak szociális hálójának erősítése, munkanélküliek támogatása (segély, szállás), pénzügyi ösztönzők a foglalkoztatók számára), (5) az emberek mindennapi életének megkönnyítése (pl. egyszeri, fix összegű kifizetések (2000 milliárd jen), ideiglenes személyi jövedelemadó csökkentés, autópályadíjak mérséklése, egészségügy, idősgondozás fejlesztése, rendkívüli gyermek-támogatási juttatás).

¹⁴ Például adórendszer, idősgondozás, gyermekgondozás, nyugdíjrendszer, egészségügy stb. reformja.

súlyosabb recesszióját jelentette. A kormány 2009 áprilisában újabb gazdaságélénkítő csomagot jelentett be, amely már egymagában nagyobb értékű költségvetési intézkedéseket (15,4 billió jen) tartalmazott, mint az előző három csomag együttesen. Talán némi túlzással megállapíthatjuk, hogy a japán kormány kezdetben „elaprózta” a fiskális intézkedéseket, de erre magyarázatként szolgálhat, hogy a válság igazi mélysége még akkor nem mutatkozott meg, illetve mindenképpen tartani kívánta magát a korábban elindított költségvetési konszolidációhoz, amelyet már a válság előtt is magas és növekvő államadósság tett szükségessé.¹⁵ Végül a rendkívül mély gazdasági visszaesés és a belső kereslet élénkítése érdekében egymás után bevezetett fiskális ösztönzők felülírták a konszolidációs célokat, ugyanakkor a monetáris intézkedések mellett hozzájárultak a válságból való kilábaláshoz is.

3) Kilábalás a válságból és újabb állami intézkedések

2009-ben a GDP éves szinten 5,5 százalékkal esett vissza, ugyanakkor a válságból való kilábalás jelei 2009 második felében már megmutatkoztak. Az export és vele együtt az ipari termelés is újra növekedésnek indult. A kivitel elsődlegesen az ázsiai országok megélénkülő kereslete húzta, Kína 2009-ben, az Egyesült Államokat megelőzve Japán legjelentősebb exportpiacává vált. A válság mélypontját követően az Egyesült Államokba és az EU-ba irányuló export is lassan emelkedni kezdett. 2009 végén a japán kivitel volumenindexe 90 százalékon állt. A volumenindex az Egyesült Államokba és az Európai Unióba irányuló export esetében 70 százalékot, az Ázsiába irányuló export esetében már több mint 110 százalékot mutatott.¹⁶

Az export mellett a belső kereslet is hozzájárult a gazdaság megélénküléséhez, amelyet részben a bevezetett fiskális ösztönzők tettek lehetővé. A lakossági fogyasztást a májusi egyösszegű kifizetések, az energiatakarékos háztartási berendezések vásárlását támogató öko-pont rendszer és a környezetbarát autók vásárlására buzdító adókedvezmény és állami támogatás ösztönözték. A vállalati beruházások csak 2009 végén kezdtek el növekedni, a foglalkoztatás helyzete szintén az év végén mutatott javuló tendenciát. Az állami beruházások elsősorban 2008 végén és 2009 elején nőttek jelentősen, majd később mérséklődtek. Az állami beruházások visszafogására a 2009 augusztusában megválasztott Hatojama kabinet is konkrét lépéseket tett. A DPJ¹⁷ vezette kormány felfüggesztette a korábbi

¹⁵ 2007-ben a japán bruttó államadósság a GDP 183 százalékának felelt meg. IMF (2012a), p. 204.

¹⁶ A bázisév 2005.

¹⁷ Democratic Party of Japan.

fiskális csomagok még futó projektjeit, és helyettük december végén olyan intézkedéseket vezetett be, amelyek elsősorban a gazdaság strukturális problémáinak, és nem a gazdasági válság negatív hatásainak rövid távú kezelésére koncentráltak.

A reálgazdaságban megjelenő kedvező tendenciák mellett a pénzpiacok helyzete is normalizálódott. A Nikkei tőzsdeindex 2009 márciusa és decembere között 49,5 százalékkal emelkedett. A vállalatok összességében a hitelezés helyzetét javulónak ítélték meg.¹⁸ A bankrendszer – a globális pénzügyi és gazdasági válság ellenére – szilárd tudott maradni. 2009 második felében a pénzpiacok működésében bekövetkező pozitív változások hatására a jegybank az intézkedések egy részét megszüntette,¹⁹ azonban továbbra is fenntartotta az expanzív monetáris politikát, például az irányadó kamatlábat változatlanul, 0,1 százalékon hagyta. A válság hatására felgyorsult defláció 2009 vége felé kezdett mérséklődni. A jen árfolyama 2009 folyamán többször is le-, illetve felértékelődött, de a válság előtti szintjéhez képest erős maradt. 2009 decemberében a központi bank a monetáris lazítás fokozása mellett döntött, amelynek hatására a jen újra lassú gyengülést mutatott a dollárral szemben.²⁰

A válság mélypontját követő évben, 2010-ben a gyors kilábalás 4,4 százalékos GDP-növekedést eredményezett. Ugyanakkor számos bizonytalansági tényező is felbukkant, amely veszélyeztette/veszélyezteti a gazdaság jövőbeli növekedési lehetőségeit.

2010-ben a növekedési motorjának számító export – az előző évhez képest – 32 százalékkal nőtt, és év végén 767 milliárd dolláros szintet ért el, amely megközelítette a 2008-as kiviteli eredményt. Az import valamivel kisebb mértékben, 25 százalékkal bővült, de így is csak a 2008-as import 90 százalékának felelt meg. A külkereskedelem fellendülése az egyes relációkban nem egyenlő ütemben történt. 2010-ben például az EU-ba és az USA-ba irányuló export értéke nem érte el a 2008-as szintet,²¹ miközben Ázsia részesedése az exportból és importból két év alatt 49-ről 56 százalékra, illetve 41-ről 45 százalékra nőtt. A kedvező éves külkereskedelmi adatok azonban elfedik a második félév szerényebb teljesítményét. 2010 második félévében a japán exportvolumen növekedési üteme látványosan lefékeződött, amely a gyengülő tengerentúli keresletet jelezte. A lassuláshoz nyilvánvalóan hozzájárult, hogy a fiskális ösztönzők egyre több országban kerültek kivezetésre, valamint a 2010 tavaszán jelentkező európai adósságválság a jen tartós erősödéséhez vezetett.

¹⁸ Bár a kisvállalatok még gyakran panaszkodtak a bankok szigorú hitelezési attitűdjére.

¹⁹ 2009 decemberében a japán jegybank felhagyott a vállalati értékpapírok és kötvények vásárlásával. A dollár-aukciók 2010 februárjában értek véget. A speciális tőke-ellátási műveletek 2010 márciusában szűntek meg.

²⁰ Bank of Japan (2010b), p. 41.

²¹ JETRO (2011), pp. 14–17.

Új Növekedési Stratégia

A globális gazdasági válság nyilvánvalóvá tette a japán kormány számára, hogy a gazdasági növekedés eléréséhez az exportra a továbbiakban már kisebb mértékben lehet építeni, és új növekedési modellre van szükség.

2010 júniusában a japán kormány bejelentette az Új Növekedési Stratégiát. A kormány ezzel a figyelmét azoknak a gazdaságban és a társadalomban meglévő problémáknak a megoldására irányítja, ami által keresletet és új munkahelyeket teremthet a gazdasági növekedés elérése érdekében. A Stratégia jelszavai „erős gazdaság”, „szilárd államháztartás”, „erős társadalombiztosítási rendszer”. A kormány az általa megjelölt növekedési területek mindegyikéhez szabályozási és intézményi reformok végrehajtását és költségvetési intézkedéseket rendelt. Az Új Növekedési Stratégia hét kulcsterületet jelölt meg: (1) zöld innováció, (2) egészségügy, (3) ázsiai gazdasági integráció, (4) turizmus és lokális revitalizáció, (5) tudomány és technológia, (6) foglalkoztatás és oktatás, (7) pénzügyi szektor.

(1) A zöld innováció a környezetvédelemhez és a klímaváltozáshoz kapcsolódik (támogatja például a megújuló energiaforrások felhasználását a villamos-energia előállításában, környezetbarát háztartási készülékek és autók vásárlását, és házak építését stb.) (2) Az elöregedő japán társadalom komoly kihívást jelent a társadalombiztosítási kassza számára, ugyanakkor az Új Növekedési Stratégia az orvosi ellátás és a beteg- és idősgondozás fejlesztésében új növekedési lehetőséget fedezett fel. (3) Japán gazdasági fejlődése szempontjából az ázsiai- (csendes-óceáni) gazdasági integráció a világgazdasági válság előtt és után is meghatározó szerepet játszott/játszik. A kormányzat gazdasági stratégiája az infrastruktúra-fejlesztésben és a környezetvédelmi technológiák átadásában lát újabb üzleti lehetőségeket az ázsiai régióban. Az ázsiai integráció, FTA/EPA-k²² megkötése elősegíthetik Japán nyitottabbá válását (például FDI, képzett munkaerő beáramlása, agrárszektor reformja, védettségének csökkentése), és kikényszeríthetik a késleltetett belső reformok végrehajtását. (4) A japán kormány a gazdasági növekedés beindításában kulcsszerepet szán a turizmus fejlesztésének. 2020-ig évi 25 millió főre emelné a Japánba látogató turisták számát.

Az Új Növekedési Stratégia célja az előbb felsorolt területeken 2020-ig 123 billió jen értékű kereslet és közel 5 millió munkalehetőség teremtése, illetve a következő évtizedben 2 százalékos GDP-növekedés elérése. A japán kormány a kereslet növelése érdekében kínálati oldali intézkedéseket is bevezetett: oktatás és képzés javítása, ICT széles körben történő elterjedése, R+D ösztönzése stb...

Lásd részletesen: http://www.kantei.go.jp/foreign/kan/topics/sinseichou01_e.pdf

Mindemellett a belső kereslet növekedése sem állt stabil lábakon. A lakossági fogyasztást elsősorban a környezetbarát autók vásárlására buzdító adókedvezmények, állami támogatások és az energiatakarékos háztartási berendezések vásárlását támogató ökopont rendszer hajtották. 2009 végén a Hatojama kabinet ezeket az ösztönzőket meghosszabbította 2010 szeptemberéig, illetve decemberéig, ugyanakkor félő volt, hogy kivezetésük a lakossági fogyasztás gyors visszaesését eredményezheti. A vállalati beru-

²² Free trade agreement/Economic partnership agreement.

házások 2009 végén kezdtek újra növekedni, de csak mérsékelt ütemben, mivel a vállalatok továbbra is kihasználatlan tőkekapacitásokkal rendelkeztek. A vállalati beruházások jövőbeli fellendülésére azonban veszélyt jelentett a tengerentúli beruházásokra (termelés-kihelyezésre) ösztönző erős jen, a növekvő államadósság pedig visszatartotta az állami beruházásokat.

2010-ben az európai adósságválság által keltett nemzetközi pénzügyi zavarok, és a második félévben lassuló globális kereslet a japán kormányt és jegybankot újabb (és korábbi) monetáris és fiskális intézkedések bevezetésére kényszerítették. A jegybank 2010 májusában újraindította a februárban lezárt dollárukciókat, és 2010 augusztusában 30 billió jenre növelte a fix kamatra nyújtott hitelek felső határát. Majd októberben átfogó monetáris lazítási programot hirdetett meg az erős jen és a gazdasági recesszió elkerülése érdekében, melynek elemei: az irányadó kamatláb 0 és 0,1 százalék közötti szintre történő csökkentése, átmeneti eszközvásárlási program (államkötvények, vállalati kötvények, kereskedelmi papírok stb.) bevezetése 5 billió jen értékben.²³ A kormány szeptemberben és októberben hirdetett meg gazdaságélénkítő intézkedéseket, s rövid távon mindkét csomag elsődleges célja volt mérsékelni a jen erősödését és a deflációt. A kormány a keresletteremtésre és a foglalkoztatás helyzetének javítására helyezte a hangsúlyt. Mindezzel egyidejűleg elindította a 2010 júniusában bejelentett Új Növekedési Stratégia megvalósítását.

4) A 2011. március 11-i katasztrófa hatása

2010 utolsó negyedében a GDP ugyan 1,3 százalékkal esett vissza, de a 2011-es év mégis kedvező környezetben indult, amelynek azonban a március 11-én bekövetkező súlyos természeti és nukleáris katasztrófa vetett véget. 2011. március 11-én eddig még soha nem mért 9-es erősségű földrengés rázta meg Japán északkeleti részét. A katasztrófával kapcsolatosan gyakran használják a „hármás”jelzőt, mivel a földrengés pusztító szökőárt váltott ki, amely a partokat elérve a Fukushima Daiichi atomerőmű üzemzavarát, majd 4 reaktorának részleges leolvadását idézte elő. A hármás katasztrófa által leginkább érintett területek: Iwate, Miyagi, Fukushima (Tohoku régió) és Ibaraki (Kanto régió) prefektúra. A Nagy Kelet-Japán Földrengés (*Higashi Nihon Dai Shinsai*) – mind az emberáldozatok, mind az anyagi károk tekintetében – az 1995-ös kobei földrengésnél jóval súlyosabbnak bizonyult. Több mint 19 000 ember halt meg

²³ OECD (2011), pp. 33–34.

(illetve tűnt el), 450 000 ember vált hajléktalanná, az anyagi károk²⁴ értékét 17-25 billió jenre becsülték.

A gazdasági hatások a pénzügyi és a reálszférában egyaránt megmutatkoztak. A katasztrófát követő első héten a tőzsde 10 százalékot esett, a jen/dollár árfolyam a 76-os szintre erősödött. 2011. március 18-án a G7 országok jegybankjai együtt avatkoztak be a jen gyengítése érdekében. A japán jegybank számos intézkedést vezetett be, amelyek a pénzpiac stabilitásának megőrzését, a monetáris lazítás növelését és a katasztrófa által sújtott területen működő pénzintézetek támogatását szolgálták. A földrengést követő első munkanapon (március 14-én) a központi bank 21,8 billió jen azonnali likviditást kínált fel a pénzintézetek számára. A további monetáris lazítás jegyében a japán jegybank 5-ről tíz billió jenre növelte a 2010 októberében bevezetett eszközvásárlási program értékét. A központi bank intézkedésével az üzleti hangulat romlását és a pénzpiacon a kockázatkerülés erősödését akarta megakadályozni. Április 28-án a jegybank tőkeellátási műveletet vezetett be, hogy támogassa a katasztrófa által sújtott területeken működő pénzintézeteket. A nyújtandó kölcsön teljes értékét ezer milliárd jenben határozta meg. A kölcsönök az újjáépítési és helyreállítási munkák finanszírozását szolgálták.²⁵ A március 11-i katasztrófa pénzpiacon keltett zavarait viszonylag rövid időn belül kezelni lehetett, miközben a reálszférában a problémák sokkal komplexebbek voltak és megoldásuk jóval több időt vett igénybe.

A hármaskatasztrófa reálgazdaságra gyakorolt hosszú távú hatását kezdetben (közvetlenül a katasztrófa bekövetkezése után) nehéz volt felmérni. Az ellátási láncban és az energiaszolgáltatásban keletkező zavarok hatásai ugyanis tovagyűrűztek a katasztrófa által közvetlenül nem érintett országrészekre, és rajtuk keresztül a külgazdaságra is. A katasztrófa által leginkább érintett prefektúrák gazdaságában a mezőgazdaság és halászat játszik meghatározó szerepet, ugyanakkor nem elhanyagolható a feldolgozóipari alkatrészeket és anyagokat gyártó vállalatok tevékenysége sem. Tohoku régió autóiipari és elektronikai alkatrészeket és anyagokat gyártó vállalatainak termelésekiesése leginkább a szomszédos Kanto régiót érintette, és rajta keresztül a globális ellátási láncot, vagyis a fő exportpiacoknak számító országokat is.²⁶

²⁴ Lakóépületek, iskolák, irodák, gyárak, víz-, gáz-, elektromos és telekommunikációs hálózat, hidak, utak, kikötők, repterek, mezőgazdasági területek, erdők stb.

²⁵ Bank of Japan (2011a), pp. 10–12.

²⁶ Például a Toyota belföldi gyáraiban a földrengést követő két hétben a termelés leállt. A gyártás csak április elején indult újra, de csak 50 százalékos szinten. Az ellátási láncban keletkező zavarok időben eltolódva termelésekiesést okoztak a Toyota külföldi gyáraiban is. A Toyota kínai üzemeiben (Changchun, Chengdu, Guangzhou, Tianjin), április végétől június elejéig 50-70 százalékkal csökkentette a termelését, észak-amerikai, ausztráliai és európai gyárai április végén és májusban szintén a termelésük csökkentésére kényszerültek. Észak-Amerikában (USA, Kanada) – többek között – a GM, a Ford és a Honda

2011 második negyedében a japán GDP 2,1 százalékkal zsugorodott, az ipari termelés és az export még ennél is nagyobb mértékben – 7, illetve 8 százalékkal – csökkent. A járműipar (személygépkocsi, autóalkatrészek) szenvedte el a legjelentősebb visszaesést. 2011 márciusában és áprilisában a járműipar termelése nagyobb zuhanást mutatott, mint a világgazdasági válság idején. Emellett természetesen más iparágakat (például elektronika, fémipar) is kiemelhetünk, ahol a katasztrófa termelés kiesést eredményezett. Mindezek után nem meglepő, hogy a Japán legjelentősebb export-szektorainak számító járműipar és elektronikai ipar kivitele csökkent a legnagyobb mértékben. Az élelmiszeripar is súlyos veszteségeket szenvedett el, mivel számos ország – a radioaktív sugárzás kockázatai miatt – korlátozást, illetve tilalmat vezetett be a japán termékekkel szemben.

A hazai és globális ellátási lánc katasztrófa által előidézett zavarainak mértékét néhány esetben az is súlyosbította, hogy az érintett prefektúrák vállalatai gyakran az általuk előállított termékek világpiacán jelentős részesedést képviselnek, és/vagy vevő specifikus gyártók.²⁷ Az utóbbi esetben átmeneti alternatív beszállító azonnali alkalmazása szinte lehetetlen volt. A nemzetközileg széles körben alkalmazott *just-in-time*, amelynek fő célja a készletek (és ezáltal a költségek) minimalizálása, szintén hozzájárult az ellátási problémák gyors tovagyrűzéséhez. A japán vállalatok termelői tevékenységét a(z áprilisig) folyamatosan jelentkező, illetve tervezett áramkimaradások is negatívan befolyásolták. A földrengés és szökőár a Fukushima Daiichi erőműn kívül még számos más (nukleáris és hő-) erőművet is közvetlenül érintett. A Tokiói Villamos Művek (TEPCO) és a Tohoku Villamos Művek villamosáram-szolgáltatásuk közel 30-30 százalékát veszítették el átmenetileg.²⁸ Mivel Japánban két részből áll az elektromos hálózat, és csak három konverziós pont van, így korlátozott lehetőség volt az elektromosáram-cserére a két országrész között. A kormány energiatakarékossági intézkedéseket vezetett be, és a TEPCO tervezett áramszüneteket hajtott végre. A gyárak, különböző kereskedelmi egységek és a tömegközlekedési vállalatok csökkentették az üzemidejüket. A katasztrófa arra kényszerítette a kormányt, hogy újragondolja az ország energiapolitikáját, amely szerint 2030-ig 29 százalékról 50 százalékra

termelése áprilisban rövid időre leállt. A Fülöp-szigeteken a Ford közel három hétig szüneteltette a termelést, míg a Honda üzeme felére csökkentette aktivitását.

²⁷ Kitakanto és Tohoku vállalatai a lítium-ionos akkumulátorok gyártásához szükséges anyagok és alkatrészek globális termelésének 50 százalékát képviselik. A folyadékkristályos kijelzők gyártásához használt ITO anyag világtermeléséből 40 százalékkal részesednek. A lítium-ionos akkumulátorok és az autóiipari félvezetők világtermelésének 20 illetve 30 százalékát adják. JETRO (2011), pp. 71–12. A Renesas Nakában lévő gyára (Ibaraki prefektúra), amelynek termelése a katasztrófa következtében leállt, egyéni igényekre szabott mikrokontrollereket készít a világ legnagyobb autógyártói számára. Fujita-Hamaguchi (2011), p. 10.

²⁸ Bank of Japan (2011b), p. 37.

nőtt volna a nukleáris erőművek hozzájárulása a villamosenergia-szolgáltatásában. 2011 júniusára az 54 nukleáris reaktorból 35-öt leállítottak általános vizsgálatra, de nem indították újra, és várható volt a maradék reaktorok folyamatos leállítása is.²⁹ A kieső villamosenergia-kínálat részleges pótlását hőerőművek termelésének növelésével próbálták megoldani, amely együtt járt a fosszilis energiahordozók importjának gyors megugrásával.

A katasztrófa után a romok eltakarítása, az infrastruktúra és a gyártóüzemek helyreállítása szinte azonnal elindult. Az üzleti közösségek és a lakosság példa nélküli összefogása nagymértékben elősegítette az újjáépítési munkálatokat.³⁰ A földrengést követő mentésben 29 ország és különböző nemzetközi szervezetek mentőalakulatai is részt vettek. Emellett a japán hadsereget, az Önvédelmi Erőket is bevonták a mentésbe, illetve a romok eltakarításába. A japán kormány elfogadott egy hosszú távú (10 évre szóló) újjáépítési tervet, amelynek megvalósítására 23 billió jent szán. Az katasztrófát követő első öt évben összesen 19 billió jent kíván költeni a romok eltakarítására, a közösségi infrastruktúra építésére, az újjáépítésre szánt kölcsönök nyújtására, a lakosság támogatására, a nukleáris katasztrófa miatti kompenzáció kifizetésére, a Fukushima-Daiichi atomerőmű leszerelésére, a katasztrófa által sújtott területek mezőgazdaságának, halászatának és erdőgazdálkodásának újjáépítésére, „ökövá-rosok” építésére stb.³¹

A korábban említett nemzeti összefogásnak köszönhetően a katasztrófa utáni helyreállítási munkák a vártnál gyorsabb ütemben haladtak, ami egyben az ellátási lánc fokozatos javulását is jelentette. A nyár közeledtével azonban nőttek az aggodalmak, hogy a megugró villamosenergia-kereslet jelentős áramkimaradásokhoz vezethet. Szerencsére erre nem került sor a hőerőművek áramtermelésének megnövelésével, illetve a lakosság és a vállalatok kötelező/önkéntes energiatakarékos intézkedéseinek köszönhetően.³²

A szigetország exportja és termelése a nyárra többé-kevésbé helyreállt. Ezzel együtt a lakossági fogyasztás és a vállalati beruházások is megélénkültek. A lakosság jelentős keresletet mutatott az energiatakarékos háztar-

²⁹ Az utolsó még működő reaktort 2012 májusában állították le.

³⁰ A termelés mielőbb helyreállítása érdekében a Toyota, illetve más nagyvállalatok közel 2000 mérnököt és szakembert küldtek a katasztrófa által sújtott beszállító-vállalatokhoz. Patrick (2011), p. 18.

³¹ Government of Japan (2012), pp. 32–34.

³² A japán kormány kötelező korlátozásokat vezetett be a TEPCO és a Tohoku Villamos Művek nagyfogyasztói számára. A nagyfogyasztóknak számító vállalatok július és szeptember között, az energiafogyasztás csúcspontjában az előző év azonos időszakához képest 15 százalékkal kevesebb áramot használhattak. A kisfogyasztóknak (beleértve a háztartásokat is) szintén hasonló korlátozással kellett szembesüdniük. A Nyugat-Japánban működő Kansai Villamos Művek (KEPCO) nagy- és kisfogyasztóit a kormány arra kérte, hogy kb. 10 százalékkal kevesebb áramot használjanak fel a nyári hónapokban. Bank of Japan (2011c), p. 21.

tási készülékek iránt. A vállalati beruházások egy része a termelőegységekben esett károk rendbehozatalát szolgálta.

A katasztrófa utáni gyors fellendülés azonban 2011 második félévében megtorpant. A termelésre és az exportra negatívan hatott a tengerentúli piacok lassulása (EU, USA)³³ és a jen újbóli erősödése. 2011 utolsó negyedévében az elmúlt ötven év legsúlyosabb thai áradásai újabb átmeneti ellátási zavarokat okoztak az exportszektorban (főleg az elektronikai és autóiparban). 2011-ben a japán külkereskedelmi mérleg 1980 óta először vált deficitessé, ami a kivitelért sokkoknak és a hőerőművek által villamos áram előállítására használt fosszilis energiahordozók megnövekedett importjának volt köszönhető. A japán gazdaság a világgazdasági válságból való gyors kilábalást követően 2011-ben újabb recessziót élt át, a GDP 0,7 százalékkal csökkent.

5) A gazdaság 2012-ben

A japán gazdaság a tavalyi katasztrófából rendkívül gyors ütemben tért magához. 2012 első félévében a fellendülést elsősorban az újjáépítésre fordított állami kiadások és a lakossági fogyasztás³⁴ táplálták. Az IMF augusztusi előrejelzése szerint a GDP 2012-ben várhatóan 2,4 százalékkal bővül. Ugyanakkor olyan külső tényezők, mint az európai szuverén adósságválság és a kínai gazdaság (Japán első számú külkereskedelmi partnérének) vártnál gyorsabb lefékeződése leronthatják a szigetország növekedési kilátásait.³⁵

2012 első félévében a belső kereslet hajtotta a növekedést, a külkereskedelmi mérleg továbbra is deficités maradt. Az export értéke 2011 második félévéhez képest 2,5 százalékkal csökkent. Az erős jen (79 jen/dollár), és az európai gazdasági problémák miatti kedvezőtlen kilátások negatív hatása érződött a kivitelben. Az előző félévhez képest az EU-ba irányuló közvetlen és az ázsiai országokon keresztül megvalósuló közvetett export³⁶ is csökkent. Az import értéke a második félévben várhatóan csökken, ha újraindítanak néhányat a leállított nukleáris erőművek közül.

³³ Az Egyesült Államok mérsékelt gazdasági növekedést mutatott, a foglalkoztatás csak lassan élénkült meg, a háztartások rendkívüli eladósodottságának kezelése elhúzódott, s az EU-ban a szuverén adósságválság rontotta a gazdasági kilátásokat.

³⁴ 2011 októberében a japán kormány a háztartások számára új ökopontrendszert vezetett be, amely szintén energiatakarékosági célokat szolgált. 2011 decemberében az elektromos, hibrid és egyéb környezetbarát autók vásárlását támogató állami ösztönzők is újjáéledtek.

³⁵ IMF (2012b), p. 1.

³⁶ Számos ázsiai ország japán alkatrészekből előállított készterméket exportál az EU-ba.

(2012 nyarán két reaktort már újra üzembe helyeztek, és várható további erőművek megnyitása. Az előző év nyarához hasonlóan a kormány áramkorlátozásokat vezetett be, így eddig sikerült elkerülni az áramkimaradásokat.)

Az exporthoz hasonlóan a vállalati állótőke-beruházások növekedési kilátásai sem túl kedvezőek. Az előregedő és csökkenő japán lakosság folyamatosan szűkülő belső piacot jelent. De számos egyéb tényező (magas vállalati adók, erős jen, növekvő rezsiköltségek (például a villamos áram) is arra ösztönzi a vállalatokat, hogy inkább külföldön terjeszkedjenek. A Lehman-sokk után, valamint a 2011-es katasztrófát követően felerősödtek a feldolgozóipar „kiüresedésével” (leépülésével) kapcsolatos félelmek. 2011-ben és 2012 első félévében a japán vállalatok külföldi közvetlen tőkebefektetései rekordszintet értek el. A tengerentúli/hazai tőkebefektetések aránya az elmúlt két évben 39,5 százalékról 51,4 százalékra nőtt (az autóiparban pedig már átlépte a 100%-ot). Mindez persze még nem jelenti a japán feldolgozóipar „kiüresedését”. Ugyanakkor 2011-es feldolgozóipari felmérések eredményeiből arra lehet következtetni, hogy a japán vállalatok egy része a hazai termelési bázist mérsékelten csökkenti, megpróbálja a termelését racionalizálni (ami gyakran a foglalkoztatottak létszámának csökkentésével is együtt jár), illetve új, nagyobb hozzáadott értéket képviselő termékek előállítására irányába törekszik elmozdulni.

2012-ben, ha a vállalati beruházások nem is, de az állami beruházások minden bizonnyal a gazdasági növekedés hajtóerői. 2012 februárjában a japán kormány önálló hivatalt (*Reconstruction Agency*) hozott létre a hosszú távú újjáépítési terv végrehajtásának koordinálására. Ugyanakkor több mint egy évvel a katasztrófa után a kitelepítettek még mindig magas száma arra utal,³⁷ hogy a földrengés, szökőár és az atombaleset által sújtott térségben a mindennapi élet csak lassan tér vissza.

A japán kormány amellet, hogy a kelet-japán prefektúrák újjáépítésére koncentrál, szem előtt tartja a 2010-ben elfogadott Új Növekedési Stratégia céljainak megvalósítását is. Hosszú távon a gazdasági növekedés elérésében a Stratégia által is megfogalmazott strukturális reformok rendkívül fontos szerepet játszhatnak. Ugyanakkor azt is figyelembe kell vennünk, hogy Japán fiskális konszolidációra szorul,³⁸ miközben a nulla közeli

³⁷ Egy évvel a katasztrófa után még több mint 343 000 ember élt ideiglenesen felállított házakban, rokonoknál vagy evakuációs központokban. 2012. augusztusi adatok szerint a fukushimai atomerőmű részleges leolvadása miatt kitelepítettek száma 160 000 fő volt. A sugárfertőtlenítés folyamatosságával néhány településre a lakók már visszatérhettek. Ugyanakkor az atomerőmű körüli evakuálási zóna lakosságának 32 százaléka várhatóan csak öt év múlva térhet vissza a lakhelyére. Sawaaki (2012), p. 1.

³⁸ A világgazdasági válság során bevezetett fiskális ösztönzők és a 2011 márciusi katasztrófa utáni újjáépítésre fordítandó állami pénzek tovább növelték/növelik a már korábban is magasnak számító GDP-arányos államadósságot. 2011-ben az államadósság/GDP arány 220 százalék fölé emelkedett. Az államadósság nagy része belföldről finanszírozott.

irányadó kamatláb már nem túl sok lehetőséget tartogat további monetáris lazításra.³⁹ A közép- és hosszú távú gazdasági növekedés érdekében a kormány a következő feladatokra koncentrálna: munkaerő-kínálat növelése (nők, idősök foglalkoztatása, külföldiek munkavállalásának elősegítése), a védett szektorok deregulációja (szolgáltatások, mezőgazdaság), új növekvő szektorok (megújuló energia, egészségügy, környezetvédelem) támogatása, a pénzügyi szektor reformja, erőteljesebb integráció Ázsiával.

6) Következtetések Magyarország számára⁴⁰

Japán és Magyarország kapcsolatában elsősorban a japán vállalatok magyarországi közvetlen tőkebefektetéseivel és az EU-Japán Gazdasági Integrációs Megállapodással érdemes foglalkozni. A világgazdasági válság kitörése óta új japán befektető nem érkezett Magyarországra. A MNB statisztikái szerint, 2009-ben a japán befektetők 21,4 milliárd forintot vontak ki Magyarországról. 2008 és 2010 között a Magyarországon befektetett japán működőtőke 253,9 milliárdról 223,5 milliárd forintra csökkent. Az elmúlt néhány évben többek között olyan vállalatok zárták be a magyarországi termelő egységüket, mint a Sunarrow (Komárom), a Sony (Gödöllő), a TDK (Rétság) és a Sanshin (Nagykőrös). A legjelentősebb japán befektetőnek számító Suzuki esztergomi gyárában éves szinten előállított autók száma a válság előtti 283 ezerről 170-180 ezerre csökkent, ami nyilván negatívan hatott a Suzuki magyarországi (japán) alkatrész-beszállítói termelésére is. A válsághoz képest a tavalyi természeti katasztrófák (japán földrengés, thai áradások) hatásai átmeneti jellegűek voltak, és csak mérsékelten érintették a hazánkban működő japán autóipari és elektronikai termelővállalatokat.

A középtávú előrejelzések azonban arra figyelmeztetnek, hogy az előregedő lakosság csökkenő megtakarításai és a folyó fizetési mérleg negatívvá válása meg fogják növelni az államadósság finanszírozási kockázatait, ezért a fiskális konszolidáció mindenképpen szükséges. A japán kormány – konszolidációs terve szerint – az elsődleges deficit/GDP arányt 2015-re felére csökkentené, majd 2020-ra megszüntetné, és ezzel 2021-től kezdve mérsékelhetné az államadósság/GDP arányt. A konszolidációs terv részeként a japán alsóház már megszavazta az 5 százalékos áfa 2014-ben 8 százalékra, 2015-ben pedig 10 százalékra történő emelését. A konszolidációs terv megvalósítása érdekében további kormányzati javaslatok várhatók. Mindenesetre elmondhatjuk, hogy a kormány nincsen könnyű helyzetben, mivel fiskális konszolidációra kényszerül, miközben a gazdasági növekedést is ösztönözni kívánja.

³⁹ A gazdaság növekedése és a defláció megszüntetése érdekében a jegybank továbbra is széles körben alkalmazza a nem konvencionális jegybanki eszközöket. Pl. 2011 márciusa óta 10-ről 45 billió jentre növelte az eszközvásárlási program felső határát.

⁴⁰ Yoshiyasu Imazuval, a JETRO Budapest igazgatójával 2012. július 4-én folytatott interjú alapján.

Középtávon az EU-Japán Gazdasági Integrációs Megállapodás megkötése támogathatja a japán vállalatok magyarországi telephely-választását. A Megállapodás létrejöttének késleltetése, illetve elmaradása azonban ellenkező hatást válthat ki: a befektetési lehetőséget kereső japán vállalatok inkább az ázsiai országok felé fordulnak, sőt megeshet, hogy a Magyarországon jelen lévő termelő autóiipari és elektronikai vállalatok közül néhány szintén a kivonulást választja, mivel versenyhátrányban kerül a koreai vállalatokkal szemben a már hatályban lévő EU-Korea szabadkereskedelmi megállapodás miatt.

* * * * *

Felhasznált irodalom

- Asako, K. (2012): *Studies on the Japanese Business Cycle*. Maruzen, Tokyo.
- Bank of Japan (2009): The Bank of Japan to Resume Stock Purchases Held by Financial Institutions. *Press Release*, February 3, http://www.boj.or.jp/en/announcements/release_2009/fss0902a.pdf.
- Bank of Japan (2010a): *Financial System Report, September 2010*. <http://www.boj.or.jp/en/research/brp/fsr/data/fsr10b.pdf>.
- Bank of Japan (2010b): *Financial Markets Report, February 2010*. <http://www.boj.or.jp/en/research/brp/fmr/data/mkr1002.pdf>.
- Bank of Japan (2011a): *Responses to the Great East Japan Earthquake by Payment and Settlement Systems and Financial Institutions in Japan. BOJ Reports & Research Papers*, October 2011, http://www.boj.or.jp/en/research/brp/ron_2011/data/ron111027a.pdf.
- Bank of Japan (2011b): *Outlook for Economic Activity and Prices, April 2011*. <http://www.boj.or.jp/en/mopo/outlook/gor1104b.pdf>.
- Bank of Japan (2011c): *Outlook for Economic Activity and Prices, October 2011*. <http://www.boj.or.jp/en/mopo/outlook/gor1110b.pdf>.
- Fujita, M.– Hamaguchi, N. (2011): Japan and Economic Integration in East Asia: Post-Disaster Scenario. *RIETI Discussion Paper Series*, No. 79.
- Government of Japan (2012): *Road to recovery, March 2012*. http://www.kantei.go.jp/foreign/policy/documents/2012/icsFiles/fieldfile/2012/03/07/road_to_recovery.pdf.
- IMF (2012a): *World Economic Outlook, April 2012 – Growth Resuming, Dangers Remain*. IMF, Washington, DC.

- IMF (2012b): Japan: Staff Report for the 2012 Article IV Consultation. *Country Report*, No. 12/208, <http://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2012/cr12208.pdf>.
- JETRO (2009): Japanese Trade and Investment Statistics, 2009. letöltés helye: <http://www.jetro.go.jp/en/reports/statistics/>.
- JETRO (2010): *2010 JETRO Global Trade and Investment Report – A Global Strategy for Japanese Companies to Open New Frontiers in Overseas Markets*. http://www.jetro.go.jp/en/reports/white_paper/trade_invest_2010.pdf.
- JETRO (2011): *2011 JETRO Global Trade and Investment Report – International Business as a Catalyst for Japan's Reconstruction*. http://www.jetro.go.jp/en/reports/white_paper/trade_invest_2011.pdf.
- OECD (2011): *OECD Economic Surveys: Japan*. OECD, Paris.
- Patrick, H. (2011): Experiencing the March 11, 2011 Earthquake. Columbia Business School, Center on Japanese Economy and Business, *Occasional Paper Series*, July 2011, No. 57, [http://academiccommons.columbia.edu/catalog?f\[series_facet\]\[\]=Center+on+Japanese+Economy+and+Business+Occasional+Papers](http://academiccommons.columbia.edu/catalog?f[series_facet][]=Center+on+Japanese+Economy+and+Business+Occasional+Papers).
- Sawaaki, H. (2012): Forecast: 32% Unable to Return Home near Fukushima Plant in 2017. *The Asahi Shimbun*, June 11, 2012, <http://ajw.asahi.com/article/0311disaster/fukushima/AJ201206110052>.

GAZDASÁGI MODELLVÁLTÁS KÍNÁBAN?

BEFELÉ FORDULÓ, VERSUS EXPORTORIENTÁLT GAZDASÁGPOLITIKA

Szunomár Ágnes

Az elhúzódó válsaggal, illetve az abból eredő gazdasági problémákkal küszködő országok közül ma sokan – beleértve hazánkat is – a kínai befektetőkre várnak, tőlük remélik a „megváltó” beruházásokat, államkötvény-felvásárlásokat, sőt, az egész világgazdaság felpörgetését. Mindeközben azonban Kínának is megvannak a saját belső problémái, amelyekről ugyan pontos adatok és információk hiányában biztosat senki nem tudhat, mégis egyre többen kongatják meg a vészharangot, s – Krugmantól¹ Samuelsonig² – adnak hírt Kína gazdasági és társadalmi válságának lehetőségéről, kiemelve, hogy az ország elérte eddigi gazdasági modelljének határait, így lépnie kell, mielőtt késő lesz.

Kína gazdasági felemelkedésével kapcsolatban számos nézet látott napvilágot az utóbbi időszakban, maguk a kínaiak azonban alapvetően úgy vélik, az ország egy „sokarcú felemelkedő hatalom”, amelynek helyzete nagyhatalmi fejlődése, céljai és ambíciói tekintetében is igen összetett.³ E kínai vélekedést alátámasztja az a tény, hogy az ország egyszerre fejlett és fejlődő, hiszen miközben gyors ütemben növekvő gazdasága a világgazdaság fejlődéséhez is egyre nagyobb mértékben járul hozzá, teljesítőképességét a válság idején is bizonyította, bővülő piaca pedig egyre több ország számára meghatározó, addig számos gazdasági és társadalmi probléma hátráltatja, nehezíti fejlődését, s több szempontból átalakulás előtt áll.

Bár a kínaiak szeretik hangsúlyozni jelentős gazdasági eredményeiket, sosem mulasztják el hozzátenni, hogy alapvetően fejlődő országnak tartják

¹ Krugman (2011).

² Samuelson (2012).

³ Sun (2012), pp. 1–2.

magukat, hiszen több gazdasági mutató – például az egy főre jutó GDP⁴ – alapján valóban annak is számítanak, számos, a fejlődő országokra jellemző problémával kell szembenézniük, miközben több közös cél is összeköti őket a fejlődő világgal. E stratégia kevésbé nyilvános magyarázata az, hogy Kína a vele szemben támasztott egyre növekvő elvárásoknak is fejlődő – nem pedig fejlett – országgént szeretne eleget tenni. Ha ugyanis Kína nem, vagy nem kellően felel meg a nemzetközi várakozásoknak és kötelezettségeinek, az alááshatja nemzetközi megítélését, vagy akár növelheti a világ Kínával szembeni bizalmatlanságát is, ami viszont már a további kínai növekedés lehetőségeit nehezíthetné. Az ország növekedése és nagyhatalmi felemelkedése tehát nem egyszerűen Kína, hanem az egész világ számára is kihívást jelent, amelyre Pekingnek reagálnia kell: ennek eszköze a békés fejlődés doktrínájának meghirdetése,⁵ amelynek egyik lényegi eleme a külső függés mérséklése: az, hogy Kínának elsősorban saját erőfeszítéseire kell támaszkodnia, azaz például gazdasági növekedését egyre nagyobb mértékben kell támogatnia a belső fogyasztás bővülésének is.

Célszerű azt megvizsgálni, milyen lehetőségei vannak jelenleg, illetve távlatilag a belső fogyasztás bővülésének Kínában, milyen szerepet játszik most, és játszhat a jövőben a növekedésben korábban meghatározó külkereskedelem, ezen belül elsősorban az export, valamint milyen további tényezők, kihívások hatnak még ebben a folyamatban, s milyen problémákkal szembesül ezek kapcsán a gazdaság. A tanulmány végén röviden szó esik a gazdasági modellváltás potenciális következményeiről, illetve hazánkat érintő aspektusairól is.

A válság kínai hatásainak vizsgálatára, illetve a válság kínai kezelésére a tanulmány részletesen nem tér ki, mivel a Világgazdasági Intézet számos kiadványban⁶ foglalkozott e kérdéskörrel az utóbbi években.

⁴ A Világbank 2011-es adatai alapján az egy főre jutó GDP Kínában 5430 dollár, vásárlóerő paritáson (PPP) számítva ennél valamivel magasabb, 8442 dollár. Utóbbi adat alapján Kína a 94. helyet foglalja el a világbanki összesített listán. Hasonló adatokkal Ecuador, Algéria, Thaiföld és Jamaica „büszkélkedhet”.

⁵ A 2003 tavaszán bevezetett „békés felemelkedés” (hoping csüecsi/heping jueqi) doktrínája részint az 1978 óta tartó kínai külpolitika leírására szolgál, részint az országnak a XXI. században követendőként meghatározott külpolitikai stratégiáját jelöli, egyszerűsített reflektál a kínai növekedésben fenyegetést látó – elsősorban nyugati – országok félelmeire is. 2004 óta e kifejezést egyre inkább felváltja a „békés fejlődés” (hoping facsan/heping fazhan) megfogalmazás, éppen azért, hogy az előbbi kifejezés „felemelkedés” része ne hogy azt a látszatot keltse, hogy Kína bármilyen szempontból is a fennálló rendet fenyegetné. A doktrína lényege, hogy Kína felelős hatalom, amely igyekszik elkerülni a nemzetközi konfliktusokat, saját belső feladataira, jólétére koncentrálni, ugyanakkor nyit a külvilág felé is, ennek során azonban a – kulturális és gazdasági – puha hatalom módszereivel operál, és nem avatkozik mások belügyeibe.

⁶ Inotai–Juhász (szerk.) (2010a), (2010b), (2011).

1) Helyzetkép – Kína világgazdasági integrációja

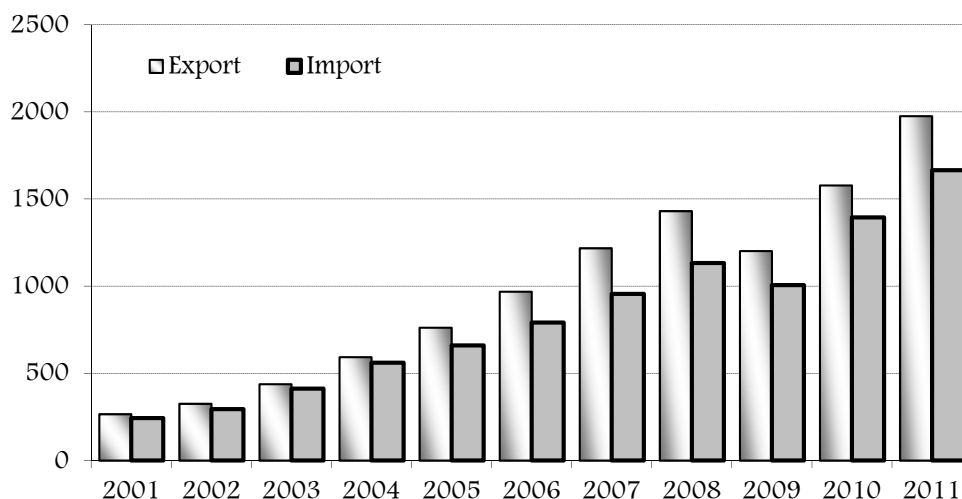
Bár a Kínai Népköztársaság (KNK) már az ezredforduló előtt is jelentős világgazdasági szereplőnek számított, köszönhetően a hetvenes évek végén – Teng Hsziao-ping által – kezdeményezett reform- és nyitás politikájának, az új évezredben az ország már megkerülhetetlen globális tényező, amely világgazdasági és -politikai szempontból is tudatosan kíván befolylást gyakorolni a világban zajló folyamatokra. E fokozódó részvétel oka, eredője – a nyilvánvaló nagyhatalmi ambíciók mellett – a kínai gazdasági csoda révén ekkorra elért világgazdasági pozícióból eredő státusz tudatosulása, leglátványosabb eleme pedig a Kereskedelmi Világszervezethez (WTO) történt 2001-es csatlakozás volt. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a számos konvencionális rendszabály ellenére, Kína gazdasága valójában a WTO-tagság nélkül is nyitott volt: csupán strukturális okokból valószínűleg soha nem választották volna a többi kelet-ázsiai ország által követett, exportorientált stratégiát, de minthogy a kínaiak elsődleges célja mindig is az ország felvirágoztatása volt, nem hagyhatták figyelmen kívül, hogy egy hatalmas, kontinentális gazdaság esetében a külkereskedelem jelentős mértékben hozzájárulhat a GDP növekedéséhez. Kína WTO-csatlakozása ily módon meghatározó lépés volt a piacgazdasággá történő átalakulás útján, egyszersmind annak felismerése is, hogy az ország csak így stabilizálhatja külkereskedelmi környezetét, elősegítve a további növekedést, biztosítva a pragmatista pártvezetők által kijelölt irányvonal folytatását. Az ország e tagság folytán nemcsak a legnagyobb kedvezmény elvének (MFN) alkalmazásában részesülhetett, hanem megerősítette reformjait is, sőt újakat generált, miközben nagyobb hitelek és jobb hitelhetőségek, még több külföldi piac (EU, USA) és befektetés vált elérhetővé számára.

Kína WTO-tagsága ma már túl van az első tíz éven. Ezen időszak alatt az ország sok szempontból pozitív változásokon esett át: a csatlakozás felgyorsította Kína gazdasági nyitását és a reformokat, az ország a gazdasági liberalizáció és a globalizáció szilárd támogatójává lépett elő. A kínai kormány komolyan vette a WTO-kötelezettségek teljesítését, több ezer törvényt és szabályozást vizsgált felül és módosított, hogy biztosítsa azok konzisztenciáját a WTO-szabályokkal.

A tagság révén az ország globális kereskedelemben betöltött szerepe tovább erősödött, akárcsak a kínai külkereskedelem volumene (*1. ábra*). A beáramló külföldi tőke mindeközben tovább mélyítette az ország globális

integrációját, a KNK a világ egyik legfőbb gyártóközpontjává vált.⁷ Kína saját külföldi beruházásai is jelentős növekedésnek indultak, elsősorban azért, hogy biztosítsák az ország növekvő energia- és nyersanyagszükségleteit, valamint hozzáférést a külföldi piacokhoz. Kína importja is fennállt, többek között az Egyesült Államokból és az Európai Unióból. Az utóbbi időszakban az ország egyre aktívabban vesz részt a regionális integrációkban is; ezek legjelentősebbike a 2002-ben, az ASEAN-nal megkötött szabadkereskedelmi egyezmény, de hasonló megállapodást írt alá Kína számos további országgal, s jelentősen bővültek afrikai és latin-amerikai külgazdasági kapcsolatai is. Az ilyen jellegű egyezmények Kína exportjára és importjára egyaránt ösztönző hatással vannak.

1. ábra
Kína külkereskedelmi termékgalma, 2001–2011
(Mrd. USD)

Forrás: KNK Nemzeti Statisztikai Hivatal.

<http://www.stats.gov.cn/english/statisticaldata/>

Az elmúlt évtizedben ugyanakkor nemcsak Kína változott, hanem jelentősen átalakult a globális gazdasági helyzetkép, s benne Kína szerepe is. Az ország tartani tudta rendkívül dinamikus, 9-10 százalékos körüli növekedési ütemét, még a 2008-as válság is csak kisebb fékezésként hatott.

⁷ Kína teljes külkereskedelmén belül jelentős arányt képviselnek az alkatrészek és részegységek (parts and components, P+C). Bár ebből a szempontból hasonló a helyzet más kelet-ázsiai országokban is, Kína esetében azonban az importon belül jóval magasabb a P+C aránya (38%), mint az exportonban (18%). A teljes kínai import több mint egyharmada kapcsolódik az összeszerelő tevékenységhez, igaz, ez az arány csökkenő tendenciát mutat a 90-es évek végéhez képest.

2011-re Kína már a világ második legnagyobb nemzetgazdasága, vezető exportőre lett, amely mintegy 11 százalékban részesedik a világkereskedelemből, miközben a világ legnagyobb valutatartalékával rendelkezik. Az országba szakadatlanul áramló, ténylegesen felhasznált külföldi tőkebe-
ruházások összege a kínai statisztikák szerint 2011-ben már elérte a 116 milliárd dollárt, ami közel 10 százalékos növekedés az előző évihez képest. Emellett Kína külföldi befektetései is jelentős növekedésnek indultak, 2010-ben ezek értéke rekordot döntött, 68 milliárd dollár volt, mellyel a KNK a világranglista ötödik helyére került, megelőzve Japánt is. A növekedés nem állt meg 2011-ben sem, bár csak szolidabb mértékű volt, de így is 72 milliárd dollárt ért el.⁸

2) Belső problémák és megoldási kísérletek Kínában

A fent leírt, alapvetően pozitív eredmények és mutatók ellenére – mint már utaltam rá – a kínai gazdaság ma is jelentős szerkezeti aránytalanságokkal és fejlődési nehézségekkel küzd, illetve küzdött már jóval a válság előtt is. Számos belső probléma, társadalmi elégedetlenség adódik ezen strukturális okokból, amelyek – amennyiben megoldásuk elmarad – akár a fent említett eredményeket is veszélybe sodorhatják.

A szerkezeti aránytalanságok közül *Tálas* elsőként a gazdaság duális szerkezetét említi, azaz hogy Kínában a korszerűen felszerelt és kvalifikált munkaerőt foglalkoztató modern szektor mellett továbbra is jelen van – s munkaerő-felszívó képessége folytán jó eséllyel még sokáig jelen is lesz – az alacsony hatékonyságú, anyag-, energia- és munkaerő-igényes tradicionális szektor is.⁹ A második legjelentősebb – szintén nem új keletű – probléma a mezőgazdaság elmaradottsága, ezt követi a városok és falvak közötti jelentős fejlettségbeli különbség, amely leginkább a társadalom különböző rétegeinek jövedelemkülönbségeiben mutatkozik meg, s az utóbbi időszakban növekvő tendenciát mutat.

Ami a fejlődési nehézségeket illeti, ezek közül *Tálas* a gazdasági növekedés extenzív jellegét és az exportvezérelt stratégia túlzott hangsúlyozását emeli ki.¹⁰ Míg az előbbi tényező tehető felelőssé azért, hogy a növekedés csak pazarló módon, túlzott munka-, anyag- és energia-ráfordításokkal volt megvalósítható, addig utóbbi tényező csak tovább élte az imént már említett duális szerkezetből fakadó ellentmondásokat az ország egyes

⁸ Adatok forrása: KNK Nemzeti Statisztikai hivatal adatbázisa:
<http://www.stats.gov.cn/english/statisticaldata/>

⁹ Tálas (2011), pp. 11–13.

¹⁰ *Uo.*

részei, illetve a társadalom különböző rétegei között. Az exportra termelő – elsősorban tengerparti – városok, régiók, illetve ezek lakosai fejlettségi, illetve jövedelmi szempontból gyakran „fényévekre” kerültek a belső kínai területektől. E folyamat újabb jelentős problémát gerjesztett, hiszen falusi munkások tömegei indultak meg a városok felé, anélkül, hogy az ehhez szükséges feltételek adottak lettek volna.

Az elmúlt egy-másfél évtizedben Kínában tehát valóban számos súlyos belső probléma – jövedelem-egyenlőtlenség, regionális különbségek, korrupció, környezetrombolás – jelent meg, illetve került felszínre, vagy a válság hatására, vagy épp attól teljesen függetlenül. E folyamatok révén a társadalmi elégedetlenség soha nem látott méreteket öltött, amelyet a politikai vezetés már nem hagyhatott figyelmen kívül, elsősorban persze saját stabilitása miatt, részben azonban a Kínáról kialakult – illetve nagyhatalmi ambícióik folytán éppen kialakítandó – kép: a civilizált, nyitott és progresszív országimázs megőrzése miatt. Ez a helyzet pedig szélesebb politikai és társadalomgazdasági reformok után kiáltott.

A kínai fejlesztési stratégia újrafogalmazásáról – hosszas egyeztetéseket és komoly kutatásokat követően – hivatalosan a 2007-es pártkongresszuson született döntés. Az úgynevezett „tudományos fejlesztési koncepció” (*kohszüe facsan kuan/kexue fazhan guan*) célja, hogy a nép legyen az első helyen, azaz az állam a gazdasági növekedés fenntartása mellett egyenlő mértékben fordítson figyelmet a szociális kérdések megoldására, a társadalmi jólét elérésére, végső célként a harmonikus társadalom¹¹ megteremtését jelölve meg. A politikai program része például a vidék és város közötti különbségek mérséklése, igazságos jövedelemelosztás, munkahelyteremtés, a közszolgáltatások helyzetének javítása, a jogrendszer fejlesztése és a fejlődés fenntarthatóbbá tétele, az erőforrások hatékonyabb felhasználása és a környezet aktívabb védelme révén.¹² E folyamatot alátámasztandó és megvalósítandó indult meg az utóbbi években a gazdasági modellváltási kezdeményezés is, amely az exportorientált növekedés helyett – bár ahogy látni fogjuk sokkal inkább mellett – a belső fogyasztás növelését hangsúlyozza annak érdekében, hogy csökkentse Kína, illetve a kínai növekedés külső függőségét.

A pártvezetés nem állt meg e programnál, az abban felsorolt elvek megjelentek számos kormányzati intézkedésben, valamint természetesen a 2011-ben elfogadott 12. Ötéves Tervben is.

¹¹ A 2020-ig kiépítendő harmonikus szocialista társadalom fő jellemzői hivatalosan a 1) demokrácia és jogállamiság, 2) méltányosság és igazságosság, 3) integritás és testvériség, 4) vitalitás, 5) stabilitás és rend, valamint 6) harmónia az ember és a természet között.

¹² A program ennél is tovább megy, s tulajdonképpen politikai reformokat is ígér, egészen pontosan „demokráciát kínai jellemvonásokkal”.

3) Gazdasági átalakulás: modellváltás?

Az elmúlt három évtized kínai növekedése kétségtelenül sikertörténet, nem is beszélve az utóbbi pár év – például 2008 és 2009 – eredményeiről, hiszen miközben a világ jelentős részét recesszióba taszította a válság, addig Kína 9 százaléknál is magasabb növekedést produkált (2. ábra).

2. ábra
Kína gazdasági növekedése, 1990–2011 (százalék)

Forrás: KNK Nemzeti Statisztikai Hivatal

Még ha a legfrissebb adatokat nézzük is, amelyek a kínai gazdaság lassulásáról szólnak, akkor is azt látjuk, hogy az ország 2011-ben is tartani tudta a 9,2 százalékos növekedési ütemet, túlszárnyalva az ezzel kapcsolatos várakozásokat. E téren – a kínai közgazdászok gyakran emlegetett elgondolása szerint – a legnagyobb veszélyt valójában az jelentette volna, ha a növekedés 7-8 százalék alá esik, ugyanis a kínai elmélet szerint ez a szint már nem lenne elegendő a szükséges munkahelyek megteremtéséhez, illetve a meglévők megtartásához. A legtöbb prognózis szerint egyébként Kína 2012-ben sem omlik össze, hanem tovább növekszik, az első becslések szerint megközelítőleg 8,5, míg mások szerint 7,5 százalékos ütemben, ami kevesebb ugyan a korábbi években megszokottnál, de még mindig a fent említett képzeletbeli határvonal fölött található.

Ahogy már utaltam rá, Kína elmúlt évtizedekben produkált gazdasági növekedése a 78-ban megkezdett reformok és nyitási politika következménye, ezek a reformok azonban leginkább az 1978 és 2000 közötti nö-

vekedést magyarázzák, míg az azt követő évek gyorsabb, dinamikusabb bővülése már egyértelműen az exportvezérelt stratégia eredménye. Persze ma már nem titok, hogy mi diktálja ezt a hatalmas mértékű fejlődési ütemet: a fejlettségbeli különbségek leküzdése, a szegényebb rétegek felemelése érdekében a gazdasági dinamizmust folyamatosan fenn kell tartani, a hatalmas népességből adódóan rengeteg – egyre több és több – embernek kell munkát, megélhetést adni, nem is beszélve a Kína-szerte növekvő szociális problémákról. Kínának tehát a fejlődés elemi érdeke, nem pedig presztízskérdés, ettől azonban még igen látványos folyamat.

A jelenlegi miniszterelnök, Ven Csia-pao ugyanakkor már 2007 tavaszán kijelentette, hogy a fő probléma a kínai gazdasággal az, hogy „instabil, kiegyensúlyozatlan, koordinálatlan, és nem fenntartható”. A Ven beszéde kapcsán megjelent sajtóösszefoglaló¹³ alapján a kínai gazdaság:

- * instabil, mert túl magas a beruházások növekedési üteme, túl sok a hitelnyújtás, illetve a külkereskedelem és nemzetközi fizetések helyzete sem megfelelő;
- * kiegyensúlyozatlan, mert a városi és vidéki területek, különböző régiók között túl nagy a különbség, de rés tátong a gazdasági növekedés és társadalmi fejlődés között is;
- * koordinálatlan, mert az elsődleges, másodlagos és harmadlagos szektorok nem működnek összehangoltan, a beruházás és a fogyasztás sem kellően koordinált, és Kína gazdasági növekedése túlságosan is a beruházásokra és az exportra támaszkodik;
- * nem fenntartható, mert Kína nem ad megfelelő válaszokat az energiatakarékosság, a károsanyag kibocsátás-csökkentés és a környezetvédelem kérdéseire.

Ahogy tehát a fentiekből is kiderül, a kínai gazdaság exportorientáltsága – továbbá a piacosítás, illetve a külföldi és magántőke megjelenése, növekvő szerepe – olyan strukturális problémák erősödéséhez járult hozzá, amelyek kiegyensúlyozatlanná, instabillá tették a növekedést. A fő kérdés ma éppen ezért az, hogyan lehetne a kínai növekedés hosszú távon kiegyensúlyozottabb, fenntarthatóbb. A kérdésre adható válaszok Kínában és külföldön igen széles skálán mozognak, valamiben azonban mind – beleértve a hivatalos kínai álláspontot is – megegyeznek: az országnak gazdasági modellváltásra van szüksége, amelynek valamilyen módon össze kell függnie a belső fogyasztás növelésével is. A belső fogyasztást Kínában ugyanis lassú növekedés – sőt, a fogyasztás csökkenő aránya a GDP-ben – jellemzi, mivel a háztartások jövedelmei lassabban nőnek, mint a GDP, gyors ütemben emelkednek viszont a vállalati és állami bevételek.¹⁴

¹³ China Daily (2007).

¹⁴ IMF (2012).

A lakossági jövedelmek jelentős hányadát, közel 90 százalékát a munkából származó jövedelmek adják, míg a fennmaradó 10 százalékot az államtól kapott kifizetések, valamint az osztalék- és kamatbevételek jelentik, ez utóbbiak szerepe ugyanakkor nem igazán jelentős: a lakosság osztalékjöveldelme a fejletlen pénzpiacok miatt elhanyagolható, míg a lakossági bankbetétekre szigorú állami kamatplafon vonatkozik.¹⁵

A fenti problémákat felismerve, illetve részben előre látva, Peking hivatalosan már 2004-ben bejelentette az új gazdasági irányvonalat, amely szerint az export- és beruházás-vezérelt növekedést a jövőben a belső fogyasztás diktálta fejlődés váltja fel. A lakossági fogyasztás/GDP arány kínai statisztikák szerint egyébként jelenleg rendkívül alacsony, 36 százalékon áll,¹⁶ de 2015-re 45 százalékra tervezik növelni. Reményeik szerint ugyanis, ha a belső fogyasztás – hosszú távon, strukturális reformok révén történő – növelése sikerrel jár, az új lökést adhat a termelés bővülésének, és csökkentheti a további piaci részesedés szerzésének szükségességét, továbbá az ily módon felszabadult termelési kapacitás átirányítható a belső piacra, olyan ágazatokba, amelyek a helyi fogyasztókat szolgálják ki.

Bár az elgondolás jó, és a felismerés is időben jött, azonban kezdettől fogva tudható volt, hogy mindez csak egy hosszú folyamat eredménye lehet, amelyre fel kell készíteni az országot és annak társadalmát egyaránt. A híresen magas megtakarítási hajlandósággal rendelkező kínai társadalom ugyanis nem kezdi majd el egyik percről a másikra szórni a pénzt, főként nem úgy, hogy a szociális háló meglehetősen gyenge, a társadalom öregszik és az utóbbi években az infláció is elkezdett gondokat okozni.¹⁷ A lakossági fogyasztás növekedését azonban hátráltatja az ezredforduló óta emelkedő lakossági kiadások szerkezeti változása is: a jövedelemadó mellett nőtték a nyugdíj és társadalombiztosítási befizetések, valamint a lakos-

¹⁵ Baker–Orsmond (2010), p. 15.

¹⁶ Kínában a lakossági fogyasztás sokáig a GDP-vel közel azonos ütemben növekedett: 1980 és 1990 között évi 10,7 százalékkal, 1990 és 2000 között pedig 9,5 százalékkal szárnyalt, de ez a 2000 és 2010 közötti időszakra átlagosan évi 5,6 százalékra mérséklődött. A fogyasztás részesedése a GDP-ből ennél fogva az 1980–1990-es periódusban relatíve magas, megközelítőleg 50 százalék volt, 1990 és 2000 között 45 százalékra esett, míg napjainkra átlagosan 35 százalékra csökkent a Világbank „China 2030” című jelentésének adatai szerint. Ugyanezen adat a fejlődő ázsiai országoknál átlagosan 60 százalék, míg Hongkongban, Szingapúrban és Dél-Koreában 55 százalék körüli volt az 1992 és 2008 közötti periódusban. Összehasonlításképp, az Európai Unióban a belső fogyasztás GDP-hez viszonyított aránya átlagosan 58 százalék körül mozog az utóbbi években.

¹⁷ Míg 2011-ben a kínai infláció 5-6 százalék körül alakult, addig 2012 második felévére – a kormányzati intézkedéseknek köszönhetően – sikerült olyannyira leszorítani azt, hogy a nyugati elemzések már a defláció veszélyeire hívták fel a figyelmet. Véleményem szerint ugyanakkor időszakos adatokból messzemenő következtetéseket levonni – főként Kína esetében – nem szerencsés, célszerűbb az egész évre vonatkozó adatokból kiindulni, amelyek mindig megnyugtatóbb képet adnak a kínai infláció aktuális állásáról.

sági jelzőlogóhitelek állománya, így a háztartások kamatfizetései is megemelkedtek.¹⁸

A kínaiaknak ugyan továbbra is a megtakarítás az elsődleges céljuk, csak már nem otthon őrzik a pénzt, hanem sokkal inkább befektetési céllal vásárolnak, ahelyett, hogy fogyasztásukat növelnék. Ahhoz, hogy ezen a téren változás következzen be, még számos lépés áll a kormányzat előtt: el kell érniük, hogy egy több száz, sőt több ezer éves beidegződés megváltozzon, olyan feltételeket kell teremteniük, amelyek révén a kínai emberek – anyagi szempontból is – biztonságban érezhetik magukat, azaz biztosítva láthatják saját, illetve családjuk jövőjét. A bérek növekedése mellett a szociális biztonsági rendszer kiépülése, vagy épp az oktatás állami finanszírozásának növelése is a fogyasztás bővülésének irányába hathatna, hiszen csökkentené a lakosság megtakarítási kényszerét, de jó eséllyel a pénzpiacok fejlődése és a kamatplafon enyhítése is ebbe az irányba terelné a folyamatot.

Bár a fenti intézkedések elől nem zárkózik el a kormányzat, és a belső fogyasztás növelése továbbra is hivatalos állami cél, de egy kínai gazdasági tervezésben részt vevő szakemberrel folytatott magánbeszélgetés során kiderült, hogy a válság, illetve annak következményei némileg háttérbe tolták ezt a folyamatot, s a fogyasztásösztonzés most kevésbé számít prioritásnak, mint a válság előtti években. Ez csak tovább erősíti azt az általunk is vallott nézetet, amely szerint a belső fogyasztás még jó ideig nem lesz önmagában alkalmas arra, hogy pörgesse a kínai gazdaság motorját, így az exportorientált gazdaságpolitika fenntartása továbbra is szükséges, már amennyire lehetséges. Az export/GDP arány ugyanis csökkenő tendenciát mutat az utóbbi években: a Világbank adatai szerint 2010-ben például már jóval 10 százalék alatt volt, ami mindenképpen kevesebb, mint a korábbi, elsősorban válság előtti években. Az IMF adatai szerint 2009 és 2010 folyamán a nettó export már egyáltalán nem is járult hozzá a kínai GDP növekedéséhez, sőt, visszavetette azt, míg 2011-re némileg pozitívba fordult a tendencia, prognózisaik szerint ugyanakkor 2013 és 2014 folyamán ismét negatívba csap majd át.¹⁹ Ebben nyilván szerepe van a válság kereskedelmi kapcsolatokra gyakorolt negatív hatásainak is, de a kínai növekedés szempontjából korántsem mindegy, meddig tart még a világgazdasági kilábalás.

Az exportorientált növekedés fenntartásához Kínában gyors exportnövekedés és a piaci részesedés jelentős bővítése szükséges, de a globális kereslet lassú fellendülése és alacsony világgazdasági növekedési potenciál mellett erre nincs sok esély. A piaci részesedés növelése érdekében a főbb exportágazatok esetében – például az acél- és szerszámgépiparban, vagy a hajógyártásban – középtávon jelentős árcsökkentésre van szükség, a to-

¹⁸ Baker–Orsmond (2010), p. 15.

¹⁹ IMF (2012), p. 4.

vábbi exportbővülésre pedig az új iparágak bevezetése, az export összetételének diverzifikálása, abban a hazai hozzáadott érték növelése adhat teret, például importhelyettesítéssel. Ebbe az irányba már történtek lépések, jelenleg persze még kevés eredménnyel, de elvi szinten tulajdonképpen megvan az esély ezen elképzelés működőképességére, hiszen a ma vezető kínai exportágazatok alig tíz évvel ezelőtt csupán kisebb jelentőségű iparágaknak számítottak Kínában. Az export növelésének további eszköze lehet az új piacok szerzése, itt azonban nem is elsősorban a már meglévő európai vagy amerikai piacokon való további terjeszkedés jön szóba, hanem a fejlődő világ országainak kínai árukkal történő „előzönlése”, ahogy azt az utóbbi évek folyamatai is kiválóan példázzák.

Az exportorientált gazdaságfejlesztés jövőjével kapcsolatban tehát vannak ugyan kérdőjelek, de egyelőre úgy tűnik, a kínai vezetés nyitott az ezzel kapcsolatos problémák kézben tartására, így az export talán képes lesz betölteni a kínai gazdasági növekedésben játszott szerepét még egy darabig, legalábbis addig, amíg a belső fogyasztás elég erőteljes lesz ahhoz, hogy a növekedés kiegyensúlyozottabbá válhasson. Ugyanakkor a kínai miniszterelnök által említett másik probléma, a beruházások helyzete már jóval több aggodalomra ad okot, mivel a beruházás/GDP arány jelenleg 45 százalékot – egyes nem hivatalos becslések szerint még ennél is többet – tesz ki.²⁰ Ez az arány kétségkívül magas, igaz, nem tekinthetünk el attól a tényről, hogy nincs ez másképp más kelet-ázsiai országokban sem. Ráadásul a beruházások gyors felfutása Kínában elsősorban az elmúlt évtized hatalmas lakásépítési lázának köszönhető, amire viszont részben azért volt szükség, mert az azt megelőző időszakban – illetve főként a Mao-érában – erre szinte egyáltalán nem került sor, ezért van a kínai nagyvárosokban annyi újépítésű ház, míg a 20-30 éves épületek kevésbé gyakoriak.

Lardy szerint, mivel a kormányzati pénzügypolitika a bankbetétek kamatlábainak alacsonyan tartásával megakadályozta, hogy a betétesek nagyobb nyereségre tegyenek szert, az emberek elkezdték ingatlanokba fektetni pénzüket, ott ugyanis az árakat nem, vagy kevésbé szabályozták. Ennek eredménye egy klasszikus spekulatív buborék kialakulása lett: az emberek ingatlanokat vettek,²¹ mert bíztak benne, hogy az árak majd felmennek, az árak pedig emelkedtek is, hiszen az ehhez szükséges kereslet bőségesen megvolt. Szerencsére, ahogy világossá vált, hogy az ingatlan-

²⁰ IMF (2012), p. 8.

²¹ Egy *Lardy* által idézett 2010-es felmérés szerint a pekingi háztartások 18 százaléka rendelkezik kettő vagy több ingatlannal, egy másik kutatás szerint pedig a 2010-es ingatlanvásárlások közel 40 százaléka befektetési céllal történt. Az ilyen szándékkal vett lakások jelentős része ugyanakkor ma üresen áll, mert a bérleti árak a főbb nagyvárosokban is alacsonyak.

árak emelkedését a mesterséges kereslet táplálja, a vásárlások visszaestek, az árak csökkentek, az építkezési láz pedig alábbhagyott.²²

A fentiekhez hasonló folyamatokra és problémákra hívja fel a figyelmet a Világbank Kínáról szóló, „China 2030” című jelentése is, amely elismeri ugyan a kínai kormány strukturális változásokat célzó erőfeszítéseit, de jelzi azt is, hogy a hirtelen változások, kisebb válságok, vagy a növekedés lassulása veszélyeztethetik a folyamatot. Alapvetően bizakodó előrejelzés szerint 2011 és 2015 között – 8,6 százalékos GDP-növekedéssel számolva – a fogyasztás GDP-hez viszonyított aránya elérheti az 56 százalékot, 2016 és 2020 között – átlagosan 7 százalékos GDP növekmény mellett – pedig akár már a 60 százalékot is, úgy, hogy a beruházás/GDP mutató 42, majd 38 százalékra esik vissza, és az export aránya is tovább csökken.²³

Az egyik legfőbb kihívást egyébként abban látja a Világbank, hogy Kína vajon el tudja-e kerülni a közepes jövedelemszintű országok csapdahelyzetét,²⁴ és sikerül-e végül a magas jövedelmű országok sorába kerülnie. Tapasztalataik szerint ugyanis, ha egy közepes jövedelmű ország továbbra is a korábbi módszer alapján fejlődik, s nem változtat növekedési stratégiáján, akkor két irányból is versenynek teszi ki magát: az egyik az alacsony jövedelmű és bérű országok által támasztott verseny, a másik pedig a magas jövedelmű országok által, az innováción és a technológiai reformon keresztül támasztott verseny. A Világbank jelentése lát esélyt a sikerre, de csak abban az esetben, ha Kínában a megfelelő reformokat hajtják végre, amelynek révén a gazdasági növekedés motorja – az export és a befektetések helyett – a belső kereslet lesz. A jelentés már nem teszi hozzá, hogy mindez nagy valószínűséggel csak akkor vezethet fenntartható fejlődéshez és felzárkózáshoz, ha Kínában az extenzív fejlődést egy intenzív váltja fel, amely pedig csak struktúraváltás és technológiafejlesztés révén valósulhat meg. Ezen folyamatokat ugyanakkor – ahogy feljebb már utaltam rá – némileg kitolta, késleltette a válság, illetve annak negatív utóhatásai. Ha azonban Kína sikeresen be tudja fejezni a gazdasági szerkezetváltást, jól veszi az akadályokat, a belső fogyasztás felpörög, akkor – a Világbank szerint – várhatóan 2030-ban a KNK be is léphet a magas jövedelmű országok sorába.²⁵

²² Lardy (2012), pp. 11–15.

²³ WB (2012), pp. 8–9.

²⁴ Az úgynevezett „middle income trap” elmélet szerint, amikor valamely országban az egy főre jutó átlagjövedelem eléri a 3000–6000 dollárt, akkor a termelékenység és a jövedelem növekedése stagnáló szakaszba jut: például több latin-amerikai és közel-keleti országban is lelassult a gazdaság növekedésének sebessége, amikor a gazdasági fejlődésnek ebbe a szakaszába jutottak. Világbanki adatok szerint a 60-as években közepes jövedelműnek minősített 101 országból 2008-ra csupán 13 (például Írország, Portugália, Izrael, vagy Japán) vált magas jövedelművé, míg a többiek korábbi státuszukban ragadtak.

²⁵ WB (2012), pp. 11–14.

4) Jövőkép és magyar lehetőségek

A fent említett problémák és a Kína előtt álló kihívások önmagukban is sújthatják, jelentős mértékben terhelhetik az ország gazdaságát, miközben – ahogy feljebb is láthattuk – a gazdasági növekedés már 2011-ben is mérséklődött valamelyest, és 2012-re további lassulás várható. Semmiképp sem festenek azonban borúsabb képet a kelleténél, Kína összeomlásától nem kell tartani, de a kínai gazdasági növekedés az elkövetkező időszakban nagy valószínűséggel nem fog 9-10 százalék körül szárnyalni, „csupán” – a 7-8 százalékos szintet jó eséllyel tartva – korábbi önmagához képest szerényebben növekedni. A kínai politika éppen ezért az elkövetkező időszakban érthető módon óvatosabb lesz belföldön és külföldön egyaránt, éberségét azonban nem veszítheti el. Ha a kínai gazdaság a vártnál jobban lassul, ha Európa nem képes kilábalni a gödörből, ha a kelet-ázsiai régióban esetleg politikai feszültség keletkezik, akkor Kínának lépnie kell. Ennek során két út áll előtte: megragadja az alkalmat arra, hogy befolyását tovább erősítse, vagy bezárkózik, s befelé fordulva kizárólag saját problémáira koncentrál. Véleményem szerint Kína túl sokat dolgozott jelenlegi pozíciójának megszerzésén, így nem fogja a teljes izolációt választani, hanem – még ha átmenetileg némileg visszafogottabb mértékben is – továbbra is jelen lesz befektetései és kereskedelmi kapcsolatai révén ott, ahol stratégiai érdekei is úgy kívánják: a fejlődő országokban és az Egyesült Államokban, illetve az Európai Unióban is, oly módon, hogy a fejlődők szerepe a jövőben fokozatosan növekedni fog.

Ami a magyar vonatkozást illeti, a jelek továbbra is azt az álláspontot erősítik, hogy a kínai tőke az elkövetkező időszakban elsősorban nem hazánkkal lesz elfoglalva. Állampapír-vásárlásra, nagy beruházásokra, Magyarország hídfőállás-szerepének megerősítésére tehát a kínai állam és szervei részéről nem igazán számíthatunk a közeljövőben, de a kínai közepes és nagyvállalatok befektetései ettől még érinthetnek bennünket. A diplomáciai és üzleti kapcsolatok ápolása hazai – elsősorban kormányzati – részről ugyanakkor továbbra is nélkülözhetetlen annak érdekében, hogy Kína számára megmaradjunk potenciális célországnak, jelentős politikai és gazdasági partnernek. Kína – és a világ – ugyanis előbb-utóbb kilábal a jelenlegi periódusból, miközben régióink többi országa – például Lengyelország, Ukrajna és Románia – ma is élénken fejleszti kapcsolatait Kínával, így bőven lesz jelentkező, hogy „helyünkbe lépjen”. Kár lenne elveszíteni korábbi meghatározó szerepünket csak azért, mert Kínával kapcsolatos várakozásaink jelenleg nem hozzák a kívánt eredményt: a türelem és a kitartás különösen fontos erények Kínában, de ugyancsak hasznosnak bizonyulhatnak a velük való kapcsolattartás során is.

A magyar vállalatoknak – közülük is elsősorban a környezetvédelmi technológiákkal foglalkozó cégeknek – továbbra is érdemes keresni a kínai beruházási, illetve export-lehetőségeket, míg kínai befektetők érkezésére is lehet számítani olyan, már hagyományosnak mondható területeken, mint a számítástechnika, illetve akár új területeken is, mint az autóipar.

* * * * *

Felhasznált irodalom

- Baker, M. – Orsmond, D. (2010): Household consumption trends in China. *Reserve Bank of Australia Bulletin*, March, pp. 13–18, <http://www.rba.gov.au/publications/bulletin/2010/mar/pdf/bu-0310-3.pdf>
- China Daily: *Wen calls for adoption of convention on outer space*. 2007. március 16. http://www.chinadaily.com.cn/china/2007-03/16/content_829592.htm (2012. május 10.)
- Inotai András – Juhász Ottó (szerk.) (2010a): *Kína és a Válság – I. – Kína a globális válság első szakaszában*. MTA VKI-MeH Stratégiai Kutatások, Budapest, ISBN 978-963-301-555-1
- Inotai András – Juhász Ottó (szerk.) (2010b): *Kína és a válság*. Akadémiai Kiadó, Budapest, ISBN 978-963-05-8919-2
- Inotai András – Juhász Ottó (szerk.) (2011): *Kína belső viszonyai – Belső reformok, valamint a válság kezelése és következményei*. MTA VKI-MeH Stratégiai Kutatások, Budapest, ISBN 978-963-301-561-2
- IMF (2012): *China Economic Outlook*. International Monetary Fund Resident Representative Office, People's Republic of China, 2012. február 6., <http://www.imf.org/external/country/CHN/rr/2012/020612.pdf> (2012. július 6.)
- Krugman, P. (2011): Will China break? *The New York Times*, 2011. december 18., http://www.nytimes.com/2011/12/19/opinion/krugman-will-china-break.html?_r=3 (2012. május 15.)
- Lardy, N.R. (2012): *Sustaining China's Economic Growth after the Global Financial Crisis*. Peterson Institute for International Economics, Washington, DC. ISBN 978-0-88132-626-0
- Samuelson, R. (2012): China's coming slump? *Real Clear Politics*, 2012. január 9., http://www.realclearpolitics.com/articles/2012/01/09/chinas_coming_slump_112684.html (2012. május 15.)

- Sun, X. (2012): The dilemmas of the Rise of China. *Analysis of the Real Instituto Elcano – Asia-Pacific*, http://129.35.96.158/wps/portal/riecano_eng/Content?WCM_GLOBAL_CONTEXT=/elcano/elcano_in/zonas_in/asia-pacific/00050_xuefeng_china (2012. február 7.)
- Tálas Barna (2011): A kínai kormány válságkezelő intézkedéseinek eddigi eredményei és tapasztalatai. In: *Kína belső viszonyai* (szerk.: Inotai András – Juhász Ottó), MTA VKI-MeH Stratégiai Kutatások, Budapest, pp. 9–81, ISBN 978-963-301-561-2
- WB (2012): *China 2030 - Building a Modern, Harmonious, and Creative High-Income Society*. The World Bank, Development Research Center of the State Council, PRC, <http://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/document/China-2030-complete.pdf> (2012. július 6.)

OROSZORSZÁG VILÁGGAZDASÁGI POZÍCIÓJÁNAK AKTUÁLIS KÉRDÉSEI

Ludvig Zsuzsa

Oroszország a világgazdasági válságot felemásan átvészelő országgént jellemezhető: jelentős áldozatokkal, de sikeres „tűzoltást” hajtott végre. A válságkezelés azonban nem ment túl a napi szintű, elsősorban a pénzügyi szférában jelentkező problémák kezelésén, s sokak szerint nagy lehetőséget mulasztott el az ország vezetése azzal, hogy a válság kapcsán hozott intézkedéseket nem kapcsolta össze a gazdaság szerkezeti átalakulását és versenyképességének javulását is célzó lépésekkel.¹ Ugyanakkor, bár jelentős nehézségekkel, de önerőből finanszírozta a válság kezelését, s ezzel sikeresen tartotta magát az utóbbi évtizedre már egyértelműen jellemző „szuverenitás-kurzushoz”, ahhoz a törekvéshez, hogy a gazdaság függése a külső finanszírozóktól minél alacsonyabb legyen. A 2008-ban létrehozott *Tartalékalapban* felhalmozódott összeg több mint felét költötte el az ország a válság kezelésére 2009-ben.² Az orosz állam 2010-ben egy nagy összegű, 5,5 milliárd dolláros eurókötvény-kibocsátással tért vissza 1998 óta először a nemzetközi piacra.³ Majd bár 2012-ben egy újabb jelentős eurókötvény kibocsátást hajtott végre, alapvetően újra olyan helyzetbe került, amikor elsősorban saját forrásaira és belső hitelfelvételre támaszkodva képes finanszírozni a gazdaság egyensúlytalanságait. Némileg más

¹ A hazai szakértők közül ezen a véleményen van Réthi Sándor és Deák András György is. Réthi (2009); Deák (2011.) Hasonló állásponton van az IMF is legutóbbi országjelentésében. IMF Country Report No. 12/217. *Russian Federation*.

² 2008 februárjában az olajbevételekre támaszkodó, 157 milliárd dollárnyi összeget felhalmozó Stabilizációs Alapot felosztották Tartalékalapra (125,19 milliárd dollár) és Nemzeti Jóléti Alapra (32 milliárd dollár). Lényegében a Tartalékalap vette át a Stabilizációs Alap korábbi szerepét, azonban forrásai bővültek a gázexportból származó bevételekkel is.

³ Weiner (2011).

a helyzet a magánszférában, amely az újra megnyíló külső hitellehetőségekkel várhatóan élni fog. Az önerőből történő finanszírozás mellett az orosz válságkezelésnek még egy lényegi eleme volt, annak erős szociális érzékenysége. Bár a munkanélküliség emelkedését, nem meglepő módon, még direkt putyini – egyes gyárbezárásokat akár tiltó – utasításokkal sem tudták megállítani, a reálbérek még a válság alatt is nőttek.⁴ Az orosz vezetés hagyományosan kiemelt hangsúlyt fektet a nyugdíjak emelésére is, így – a bérek mellett – az erre vonatkozó eredeti elképzelések még a válság legnehezebb évében, 2009-ben is változatlanok maradhattak. 2012-ben az újra elnöki székbe került Vlagyimir Putyin a közsférában hirdetett meg nagyszabású béremeléseket, többek között az orvosok és tanárok számára. A vezetés szociális irányultsága tehát változatlan.

A gazdasági szuverenitás, a problémák önálló kezelésének igénye azzal az általános orosz célkitűzéssel, ambícióval is összefügg, amely szerint Oroszország, szövetségeseket gyűjtve maga köré, a világgazdaság egyik jelentős pólusává kíván válni. Ezt a célt szolgálják mindazok az integrációs kezdeményezések, amelyek a legutóbbi években, a korábbi meglehetősen papírízű hasonló kezdeményezésekkel ellentétben, kifejezetten jelentős orosz aktivitással jöttek létre, s amelyeknek már kézzelfogható eredményei is vannak. Ezeket az integrációs tömörüléseket már csak azért is érdemes komolyan venni, mert szerves részét képezik annak a még általánosabb orosz külpolitikai célkitűzésnek, amely Oroszországot a nemzetközi színtér egyik meghatározó szereplőjeként szeretné újra láttatni, ennek egyik elemeként gazdasági hatalomként. Ha az egykori Szovjetunió szerepének helyreállítása nem is lehetséges, egy multipoláris világgazdaság egyik központjaként megjelenni, az orosz elképzelések szerint már reális célkitűzés lehet. A gazdasági nagyhatalmiság egyik már kiépült dimenziója az orosz esetben az energia-nagyhatalmiság, azonban Oroszország célja ezen felül egy olyan gazdasági erőkoncentráció felépítése is, amely már jelentős tényező világgazdasági méretekben is.

Oroszország az elmúlt egy-két évben világgazdasági integrálódását illetően jelentős folyamatokat indított el, illetve zárt le. Elkezdett, újraindított egy igen agilis, a posztszovjet térség egy részét érintő integrációs trendet, s lezárt egy közel két évtizedes, Oroszország különtségét, sajátosságát is jól kifejező folyamatot: 18 év után befejezte a Kereskedelmi Világszervezethez (WTO) való csatlakozásról szóló tárgyalásokat. Az, hogy valójában mennyiben kezdődik új korszak világgazdasági integrációjában, már a tagság éveit fogják megmutatni, mint ahogy az is az elkövetkező néhány évben fog eldőlni, hogy mennyire sikeresen tudja integrálni a posztszovjet

⁴ A válság alatt különösen nehéz helyzetbe került néhány ún. „monograd”, amely akár egy egész kisváros lakosságának nyújt munkát, nem egy esetben pedig még alapvető kommunális szolgáltatásokat is. Egyik ismert eset a pikalevoi, ahol a tüntetés miatt oda-utazó Putyin miniszterelnök a helyszínen szólította fel a gyár egyik vezetőjét, történetesen az oligarcha Oleg Gyeripaszkát az üzem újraindítására. Deák (2011).

térség erre hajlandó gazdaságait. E két folyamat az orosz elképzelésekben és gyakorlatban azonban korántsem egymástól függetlenül zajlott. Egy orosz-központú gazdasági erőcentrummal a háta mögött pozíciói a nemzetközi közösségben nyilvánvalóan erősödnek, ami az ország vezetésének egyértelmű célja. Ez a tanulmány Oroszország makrogazdasági helyzetének és világgazdasági szerepének tömör áttekintése után erre a két, európai és magyar szempontból is fontos folyamatra fókuszál.

1) Túl a válságon? – makrogazdasági folyamatok dióhéjban (2011–2012)

Oroszországban a 2010-es év már egyértelműen pozitív folyamatokat hozott. A biztató trendek jelentős része 2011-ben is kitartott, és 2012 első negyedévére a gazdaság teljesítményének szintje nagyjából elérte a válság előttiit. Ez 2010-ben és 2011-ben is 4,3 százalékos növekedési ütem mellett valósult meg. A 2012. évi legfrissebb növekedési prognózisok valamivel 4 százalék alattiak, a korábbiakhoz képest kissé lefelé módosultak egyrészt az olajárak 2012 nyári esése, másrészt a gazdaságszerkezet átalakítását célzó reformok elmaradása következtében.⁵ A gazdaság teljesítményére és egyensúlyára nézve továbbra is kulcsfontosságú az energiaszektor helyzete, amelynek jelentősége különösen meghatározó, közel 50 százalékos a költségvetési bevételekben.⁶ 2012 folyamán az ágazat a korábbi évekhez képest növelte részarányát a kivitelben, az első hét hónapban a teljes export mintegy 71 százalékát adta. A válságból való kilábalásban, a gazdasági helyzet stabilizálódásában sokat jelentett, hogy 2010-től újra emelkedtek az átlagos olajárak. Ezt a növekvő tendenciát csak 2012 nyarán törte meg egy átmeneti visszaesés. A szakértői becslések az elkövetkező egy-két évben a világpiaci árak kisebb esésével számoltak ugyan még 2012 első felében, az olajár azonban még ezek alapján is meghaladná az orosz gazdaság számára kritikus 60 dollár körüli szintet. Ráadásul a pillanatnyi tendenciák szerint a csökkenés megállt, és az árak – az Urals olajat tekintve 112 USD/dolláros szinten – stabilizálódni látszanak.

⁵ Az IMF 2012. októberi becslése a 2012-es GDP-re vonatkozóan 3,7 százalékos növekedéssel számol az áprilisi 4 százalékkal szemben, és 3,8 százalékkal a korábbi 3,9 helyett 2013-ban. Lefelé módosított a WIIW is. Havlik (2012).

⁶ Ebben orosz oldalról változást várnak: az olaj- és gázbevételek mintegy 10,5 százalékos 2012-es GDP-hez viszonyított arányával szemben 2013-ra már csak 8,9 százalék; 2015-ben 8,3 százalékos részaránnyal számol az új költségvetési tervezet.

I. táblázat
A világpiacon olaj- és gázárak alakulása
(2008–2012)

	2008	2009	2010	2011	2012. 1. n.é.	2012. 2. n.é.	2012. július	2012. augusztus	2012. szeptember*
Brent olaj (USD/hordó)	97,7	61,9	79,6	111	118,5	108,9	103,1	113,3	113,1
Urals olaj (USD/hordó)	94,5	61	78,3	109,1	116,9	106,5	102,5	112,9	112,0
Orosz földgáz Európában (USD/ezer m ³)	473	318,8	296	381,5	444,7	452,4	409,7	410,4	n.a.

* előzetes becslés

Forrás: IET, 2012. szeptember

A gazdaság növekedéséhez 2011-ben jelentős mértékben járult hozzá az agrárszektor: a rekordtermésnek köszönhetően húsz százalék feletti ütemben növelte kibocsátását az előző évhez képest, amelyet azonban jelentős csökkenés jellemezett. A gazdasági növekedést meghatározó mozgatórugók között az elmúlt évben a kivitel is számottevő súlyú volt a lakossági fogyasztás emelkedése mellett. Ugyanakkor a növekedés alapvető tényezője az elkövetkező időszakban a belső piac lesz, miközben a szénhidrogén-exporton alapuló kivitelben nem várható jelentősebb növekedés, a földgázzal szemben meghatározóbb súlyú kőolajat tekintve például sem a mennyiséget, sem pedig az ártényezőt tekintve. A szénhidrogén-ágazat súlya a GDP-hez viszonyítva is várhatóan kissé csökkenni fog. Ugyan a beruházások is növekedésnek indultak a válság legnehezebb éve, 2009 óta, azok nagysága még nem kielégítő. 2010-től kezdődően, a gazdaság növekedésével párhuzamosan csökken a munkanélküliség, amely már csak néhány tized százalékkal haladja meg a 2008-as szintet. A reálbérek növekedése azonban jelentősen elmarad a válság előtti impozáns rátáktól. Mindehhez szelídülő infláció társult, amely azonban még ezzel együtt is meghaladja az európai fejlett gazdaságokban szokott szintet, 2012-ben hat százalék körül várható.

Az ország makro pénzügyei rendezetteknek mondhatók, habár érzékelhető egyfajta fiskális fellazulás. A költségvetés a 2009-2010-es deficités évek után 2011-ben már újra többletet mutatott, s bár az államadósság kismértékben nőtt, aránya még mindig kevéssé haladja meg a GDP tíz százalékát.⁷ A külső államadósság GDP-hez viszonyított aránya azonban kevesebb, mint három százalékot tesz ki. „Oroszország rendelkezik a G8,

⁷ 2011-ben az IMF szerint annak 12 százalékára rúgott. (IMF, WEO, 2012. április)

G20 és a BRIC-országok között a legalacsonyabb államadósággal” – hangsúlyozta Vlagyimir Putyin elnök 2012 júniusában, a XVI. Szentpétervári Nemzetközi Gazdasági Fórumon tartott nyitóbeszédében.⁸ A már említett 2010-es eurókötvény kibocsátást követően 2011-ben 90 milliárd rubel (azaz 3,1 milliárd dollár) értékben került sor egy újabb eurókötvény kibocsátásra, azonban fontos momentum, hogy ezúttal rubelben. 2012 tavaszán egy újabb 5 éves, 10 éves és 30 éves eurókötvény jegyzésre került sor, igen kedvező befektetői fogadtatás mellett, rendre két-két és hárommilliárd dollár értékben. Ezzel az újabb külföldi valutában eszközölt kibocsátással az ország teljesítette a 2012-re tervezett teljes külső hitelfelvételét. Az orosz elképzelések szerint középtávon (a 2013-2015-ös költségvetési periódusban) a belső hitelfelvétel fog dominálni a külsővel szemben, mindkettő előre meghatározott korlátokhoz igazítva.⁹ Elsősorban az exporttöbbletnek köszönhetően, hagyományosan pozitív a fizetési mérleg szaldója is.¹⁰ 2009-2011 folyamán a kiáramló FDI értéke meghaladta a beérkezőt, amely utóbbi 2011-ben megközelítette az 53 milliárd dollárt.¹¹ A tőke kivitel teljes összege a 2011-es 85 milliárd dolláros szintet követően 2012 első felében is rekordnagyságú, 40 milliárd dollárt meghaladó volt.¹² Ebben a kifelé irányuló FDI mellett továbbra is lényeges a „menekülő tőke” jelensége, ami arra utal, hogy a hazai befektetők továbbra sem tartják kellően biztonságosnak és vonzóknak a belső befektetési lehetőségeket.

A nemzetközi tartalékok a világon a harmadik legnagyobb (2012 közepén 510 milliárd dollárt meghaladó) összegre rúgnak, s újra emelkednek. Hasonlóképpen nőnek a Nemzeti Jóléti Alapban halmozódó összegek is. A Tartalékalapban lévő források ugyan még mindig jóval a 2008-2009-es évi szint alatt vannak, azonban összességében az ország belső eszközei – szükség esetén – vélhetően hozzásegíthetik az országot egy újabb krízis belső kezeléséhez.

Bár a korábbi retorikának megfelelően maradt a belső modernizációs, szerkezetváltó és innovációs kurzus is, ezeknek egyelőre nincsenek sem látható jelei, sem kézzelfogható eredményei. Ezek a hiányosságok sorra megjelennek a nemzetközi pénzügyi szervezetek Oroszországgal foglalko-

⁸ <http://eng.kremlin.ru/news/4056>

⁹ 2013-ban hétmilliárd dollár a külső hitelfelvétel limitje.

¹⁰ Azonban egyes szakértői értékelések szerint a fizetési mérleg szaldója 2015-re negatívvá válhat a fogyasztási boom jelenlegi trendjével és a rubel felértékelődésével összefüggésben várhatóan meglóduló importnak köszönhetően. (Financial Times Special Report, 2012. október 19.: <http://www.ft.com/intl/cms/dd69ed3c-17fc-11e2-8cbe-00144feabdc0.pdf>)

¹¹ A 2011-ben beérkezett FDI értéke csak kicsivel volt alatta a válság előtti 2007-es évi szintnek, de jelentősen elmaradt a 2008-as rekordnagyságú (75 milliárd dolláros) beáramlástól. WIR (2012), p. 172.

¹² Havlik (2012). 2011-ben 67 milliárd dollárt tett ki a kifelé áramló FDI. WIR (2012).

zó jelentéseiben, így az IMF által legutóbb, 2012 augusztusában készített országjelentésben is.¹³ Az orosz gazdaság, csakúgy, mint korábban, az olaj- és gázexportra utalt maradt, ami nagymértékben sebezhetővé teszi.

2. táblázat
Fontosabb orosz makrogazdasági mutatók, 2008-2013

	2008	2009	2010	2011	2012 prog- nózis	2013 prog- nózis
<i>%-os változás az előző évhez</i>						
GDP	5,2	-7,8	4,3	4,3	3,7*	3,8*
Ipari termelés	0,6	-9,3	8,2	4,7	6,0***	5,0***
Mezőgazdasági termelés	10,8	1,4	-11,3	22,1
Állótőke-beruházások	9,9	-15,7	6,0	8,3	5,0***	6,0***
Fogyasztói árak (év végi)	13,3	8,8	8,8	6,1	6,7*	6,5*
Reáljövödelmek	2,4	3,1	5,1	0,8
Munkanélküliség	6,4	8,4	7,5	6,5	6,0*	6,0*
Export	32,7	-35,5	32,0	30,0	5,6****	...
Import	33,8	-37,3	29,7	33,4	4,0****	...
<i>a GDP %-ában</i>						
Költségvetési egyenleg	4,9	-6,3	-3,5	1,6	0,5*	0,2*
szénhidrogén-szektor nélkül	-7,7	-15,2	-13,3	-10,2	-11,3**	-10,7**
Fizetési mérleg	6,2	4,0	4,7	5,3	5,2*	3,8*
Államadósság	7,9	11,3	11,8	12,0	11,0*	9,9*
Külső államadósság	2,0	3,8	3,1	2,4	2,3**	2,2**
magánszféra külső adóssága	27,0	34,5	29,7	25,2	25,4**	25,6**
Urals típusú olaj ára (USD/hordó)	94,4	61,2	76,8	101,8	99,6**	92**
RUB/USD (éves átlagos árfolyam)	24,9	31,7	30,4	29,4	30,8*****	...

* IMF WEO előrejelzés 2012. október; ** IMF WEO előrejelzés 2012. április; *** WIIW előrejelzés; **** 2012. I-VII. havi adatok; ***** 2012. október 19.-én.

Forrás: orosz Állami Statisztikai Szolgálat, IMF, WIIW adatbázis és előrejelzések

A 2013-2015-ös költségvetés

Az újabb, 2013–2015-ös periódusra vonatkozó hároméves költségvetési tervzet 2012. október elején került a Dumához végső jóváhagyásra. En-

¹³ IMF Country Report No. 12/217. *Russian Federation*

nek fontos sarokelemei a számításokhoz használt olajárak, ezek ugyanis nagyban meghatározzák a bevételi oldalt. Az új költségvetési tervezetet 2013-ra 91; 2014-re 92 és 2015-re 93 USD/hordóval számolva készítették,¹⁴ amilyen szinttel nagyjából a független előrejelzések is számolnak. Azonban az akár az energiaárak jelentősebb eséséhez is vezethető jelenlegi világgazdasági pangás, párosulva az Oroszország számára meghatározó súlyú európai piac problémáival nem kis kockázati tényezőket jelentenek a makrogazdaság jelenlegi stabilitására nézve. A költségvetés ugyanis a szénhidrogén-szektor nélkül jelentős hiányt mutat, 2012-ben ez a GDP 11,3 százalékára várható.¹⁵ Az elfogadásra váró 2013–2015-ös költségvetési tervezetben a szénhidrogén-szektor nem tartalmazó költségvetési hiány csökkenésével számolnak,¹⁶ a dokumentum azonban több oldalról is kockázatokot vet fel. Míg a válságkezelés során hozott rendkívüli kiadásnövelő intézkedések már 2011–2012-ben nagyjából kikoptak a kiadási oldalról, új problémát okozhat, hogy az olajkitermelés adott szintre való beállása, valamint a várhatóan stagnáló, esetleg csökkenő olajárak vélhetően nem tesznek majd lehetővé jelentősebb növekményt a bevételi oldalon. Másrészt tetemes katonai kiadásokat terveztek, amelyek párosulva a Putyin elnök 2012. májusi rendelete értelmében a közsféra számottevő részében – a tanárok, orvosok és egyéb közalkalmazottak számára – beígért fizetésemelésekkel, megterhelik majd a kiadási oldalt.¹⁷

Privatizáció

Hosszú ideje az orosz gazdaság egyik fő problémáját a befektetési környezet gyengeségei adják, amelyekben némi javulást hozhatnak a 2012 augusztusában bekövetkezett orosz WTO-tagságból fakadó hatások. Az üzleti környezet javításának szükségessége és terve az elnöki megnyilvánulásokban is központi helyet foglal el. Bár az is kérdés, hogy a bizalom erősödése megmutatkozik-e majd a legújabb privatizációs tervekre adott befektetői válaszokban, a nagyobb kérdőjelek a privatizációs szándék komolyságához kapcsolódnak. A privatizáció vezetőjének kijelölt Igor Suvalov, első miniszterelnök-helyettes szájából elhangzott ugyan olyan kijelentés, hogy az állami tulajdont a felére kívánják visszavenni 2016-ig, a jelenlegi konkrét áraján-

¹⁴ 2013-tól a költségvetés bevételi oldalát nem a várt olajárak alapján kalkulálják, hanem a megelőző időszak átlagárai alapján. Az orosz makrogazdasági előrejelzések 2013-ra 97, 2014-ben 101 és 2015-ben 104 USD/hordó olajárral számolnak egyébként.

¹⁵ IMF World Economic Outlook, 2012. április

¹⁶ <http://www.itar-tass.com/en/c154/532464.html>

¹⁷ Gurvich (2012). Igaz ez utóbbi kiadási növekmény elsősorban a regionális költségvetéseket terheli majd.

latok induló magasságai ezt a szándékot megkérdőjelezzik.¹⁸ Az orosz vezetés a piaci ítéleteknél messze magasabb áron kívánja a listára tenni, egyébként esetenként valóban vonzó vállalati részvényeket értékesíteni.

A 2012 júniusában meghirdetett privatizációs program szerint az állam több kulcsfontosságú orosz vállalatból teljesen kivonulna 2016-ig, azonban számos stratégiai jelentőségű cég esetében a döntésekhez megtartaná az aranyrészvényt.¹⁹ Az előbbieket csoportjához tartozik a *Vnyestorgbank*, amelyben az állam jelenleg 75,5 százalékos tulajdonos, az elsősorban agrárérdekeltségű *Rosszelkhozbank* és a *Rosagrolizing*, a szállítási területről az *Aeroflot*, a Szeremetyevo Repülőtér, *Szovkomflot* (tengeri szállítás, tankerek), az Egyesült Gabonai Vállalat, a gyémántipari *Alrosa*, az energetika területéről az *Inter RAO JeESz*, a hidroenergetikai *Ruszhidro* és az olajipari *Rosznyeft* és *Zarubezsznyeft*. Az új privatizációs csomag legfontosabb darabjai közé tartozik az egyre transznacionalizálódó orosz bankóriás, a *Szberbank*, a nanotechnológiai *Rosznano*, valamint a szállítás területéről az Orosz Államvasutak és a *Transznyeft* vállalat.²⁰ 2012-2013-ra vonatkozóan tíz jelentős állami vállalatot tartalmaz a privatizációs terv, köztük vannak a már említett *Szberbank*, a második legnagyobb orosz bankként jegyzett *Vnyestorgbank*, az Orosz Államvasutak, a *Szovkomflot*, a *Rosznano* és az Egyesült Gabonai Vállalat részvényei is.²¹ A befektetők számára a legvonzóbb ajánlat kétségkívül a *Szberbank* részvényeinek felkínálása, amelyet 2011 szeptemberéről már több ízben későbbre halasztottak. A bank az elmúlt években jelentős fejlődésen ment keresztül, nemcsak eszközeit és ügyfelei körét tekintve, hanem a vállalat vezetését illetően is. Átlátható, jól menedzselt pénzügyi birodalommal állunk ma már szemben, amely egyre dinamikusabban nemzetköziesedik. Az elmúlt év egyik legjelentősebb orosz, külföldön eszközölt befektetési ügylete is épp a *Szberbank*hoz kötődik. Az állam nemcsak hogy nem akarja elkótyavetyélni ezeket az értékes részvényeket, hanem azok eladását – a széles körű lakossági hatásokra hivatkozva – politikai jelentőségű ügyként is kezeli. Ennek szellemében a központi bank a részvények 50+1 százalékát tartaná meg. A jelenlegi privatizációs körben 7,58 százaléknyi rész-

¹⁸ *The Wall Street Journal*. <http://online.wsj.com/article/SB10001424052702303734204577468513760329818.html>

¹⁹ A privatizációs terv lényegében már két évvel ezelőtt született, Dmitrij Medvegyev elnöksége alatt. 2011-ben az elnök ösztönzésére a listát kiegészítették, azonban megvalósítását többek között a kedvezőtlen piaci körülmények és a kormányon belüli nézeteltérések miatt elhalasztották. A jelenlegi középtávú program a medvegyevi tervezetek továbbfejlesztett változata.

²⁰ WIR (2012); Reuters. Az Inter RAO JeESz teljes privatizációját Igor Szecsinn, ismert orosz politikus és üzletember, a vállalat korábbi vezetője ellenzi. A Szeremetyevo Repülőtér előzetesen összevonná a Vnukovói Repülőtérrel, és felújítás után értékesítenék.

²¹ Reuters (<http://www.reuters.com/article/2012/06/23/us-russia-privatisation-fact-idUSBRE85MOBL20120623>) és *The Wall Street Journal* (<http://online.wsj.com/article/SB10001424052702303734204577468513760329818.html>)

vényt kínálnának eladásra, ráadásul jóval a 2012 őszi piaci részvényárfo-lyam felett.²² A Vnyestorgbank mellett élénk befektetői érdeklődés várható a gyémántüzletágban kimagasló szerepű Alrosa részvényei iránt is.²³ A szintén listára került Rosznyeftet azonban nemrégiben minősítették stratégiai jelentőségű vállalattá, ami azzal együtt, hogy folytatódnak az olajiparban az állami vállalati felvásárlások, elemzők szerint megkérdőjelezi a vonatkozó privatizációs terv eltökéltségét.²⁴ Valóban kérdés, hogy az impozáns privatizációs terv pusztán kirakatjelleggel készült vagy új, a nyitás irányában eltökélt gazdaságpolitikai irányvonal áll mögötte. Ugy tűnik, ebben az orosz gazdasági vezetés sem egységes. Ezek az eltérő vélemények mutatkoztak meg többek között a Szberbank privatizációja körüli belső vitákban is.

2) Oroszország világgazdasági szerepe

Bár Oroszország a világgazdaság egyik meghatározó pólusává kíván válni, ezt a jelentőséget önmagukban nem feltétlenül támasztják alá a világ bruttó termékéből való részesedésének mutatói. 2010-ben a 11. helyen állt a világranglistán a nominálisan számított GDP-t tekintve, és 6. helyen vásárlóerő-paritáson mérve, ez utóbbit tekintve a világ GDP-jéből való közel három százalékos részesedéssel. 2011-ben az orosz helyezés a nominális GDP nagyságát tekintve már felkúszott a 9.-re, s vásárlóerő-paritáson megtartotta 6. helyét, továbbra is három százalék körüli részesedéssel. A válság kisebb mértékben Oroszország kárára rendezte át a legnagyobb gazdaságok arányait, hiszen ennél magasabb, 3,3 százalékos részarányal rendelkezett az ország 2008-ban.

Az orosz pozíciók lényegesen gyengébbek, ha az egy főre eső bruttó összterméket nézzük. Ilyen világranglistán Oroszország 16 736 dolláros mutatóval 2011-ben már csak az 55. helyen állt, megelőzte öt többek között Magyarország is 47. helyezéssel és 19 591 dolláros értékével.²⁵

Oroszország a világkereskedelemben elfoglalt pozíciói alapján sincs a legjelentősebb gazdaságok sorában, habár exportoldalon – a szénhidrogén-kivitelenek köszönhető hagyományos külkereskedelmi aktívumának köszönhetően – a helyezése jóval előkelőbb, mint importoldalon.

²² *Uo.*

²³ *Financial Times Special Report*, p. 2.

²⁴ *The Wall Street Journal*. A 2000-es mintegy 10 százalékhöz képest 2012-re 40 százalékkörülire nőtt az állami tulajdonrész aránya az olajiparban.

²⁵ IMF WEO adatbázis 2012. október

3. táblázat
A világ legnagyobb exportőr és importőr országai
(2010–2011)

		Érték (milliárd USD)	%-os részese- dés	Éves változás (%)			Érték (milliárd USD)	%-os részese- dés	Éves változás (%)
2010					2011				
EXPORT									
	Világ	14 855	100,0	22		Világ	17 779	100,0	20
1.	Kína	1 578	10,4	31	1.	Kína	1 899	10,4	20
2.	USA	1 278	8,4	21	2.	USA	1 481	8,1	16
3.	Németország	1 269	8,3	13	3.	Németország	1 474	8,1	17
4.	Japán	770	5,1	33	4.	Japán	823	4,5	7
5.	Hollandia	573	3,8	15	5.	Hollandia	660	3,6	15
6.	Franciaország	521	3,4	7	6.	Franciaország	597	3,3	14
7.	Koreai Köztársaság	466	3,1	28	7.	Koreai Köztársaság	555	3,0	19
8.	Olaszország	448	2,9	10	8.	Olaszország	523	2,9	17
12.	<i>Oroszország</i>	<i>400</i>	<i>2,6</i>	<i>32</i>	9.	<i>Oroszország</i>	<i>522</i>	<i>2,9</i>	<i>30</i>
IMPORT									
	Világ	15 050	100,0	21		Világ	18 000	100,0	19
1.	USA	1 969	12,8	23	1.	USA	2 265	12,3	15
2.	Kína	1 395	9,1	39	2.	Kína	1 743	9,5	25
3.	Németország	1 067	6,9	15	3.	Németország	1 254	6,8	19
4.	Japán	694	4,5	26	4.	Japán	854	4,6	23
5.	Franciaország	606	3,9	8	5.	Franciaország	715	3,9	17
6.	Egyesült Királyság	560	3,6	16	6.	Egyesült Királyság	636	3,5	13
18.	<i>Oroszország</i>	<i>249</i>	<i>1,6</i>	<i>30</i>	17.	<i>Oroszország</i>	<i>323</i>	<i>1,8</i>	<i>30</i>

WTO: World Trade Report (2011), (2012).

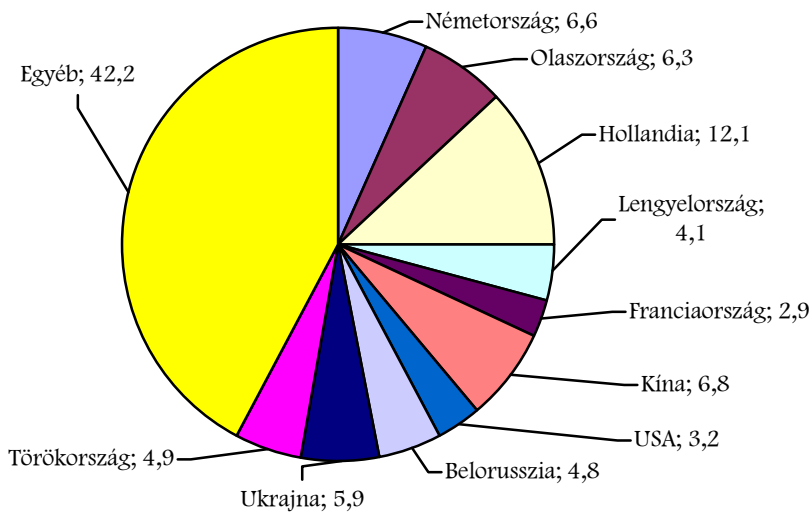
Oroszország a 2009-es drámai külkereskedelmi (exportban és importoldalon is 30 százalékot meghaladó) forgalomesést követően 2010-2011 folyamán 30 százalék körüli ütemben bővítette exportját és importját is, ami mindkét évben lényegesen meghaladta a világátlagot. Ennek köszönhetően Oroszország 2011-es világgazdasági súlya export- és importoldalon egyaránt pontosan ugyanakkora lett, mint az orosz gazdaság teljesítményét tekintve legjobb évnek számító 2008-as évben – 2,9 százalékos az előbbit, és 1,8 százalékos az utóbbit tekintve. Oroszország hagyományosan jelentős külkereskedelmi többletet érvényesít az árukereskedelemben. Ez azonban épp fordítva van a szolgáltatások területén, ahol nettó importőr, és világgazdasági súlya is kisebb az áruk külkereskedelmében mérthez képest. 2011-ben az orosz szolgáltatásexport értéke mindössze 54, az import pedig 90 milliárd dollárt tett ki. Az előbbi csak valamivel több, mint az orosz árukivitel tizede, míg az utóbbi a dinamikus növekedési trendnek köszönhetően meghaladja az árubehozatal egynegyedét.²⁶

Oroszország legfontosabb külkereskedelmi partnere a kilencvenes évek eleje óta az Európai Unió. Súlya (2011-es adatok alapján) a kivitelben 51,6; az importban pedig a 41,8 százalék. A válság után Oroszország legfontosabb külkereskedelmi partnereinek sorában beállt változások lényegében a korábbi tendenciák fennmaradását jelzik: a kínai előretörés folytatódott, megőrizték kiemelkedő szerepüket a nagy európai gazdaságok (Németország, Franciaország, Olaszország, Egyesült Királyság, Hollandia), miközben stabilizálták relatív fontosságukat a legnagyobb posztsovjét partnerek (Ukrajna, Belorusszia és Kazahsztán) is. Nem következett be lényegi módosulás az Amerikai Egyesült Államok szerepében sem. Térségünk, azon belül a visegrádi országok csoportja relatíve veszített súlyából, mivel a négy ország közül 2011-ben még csak a cseh export érte el a válság előtti szintet. A V4-ek együttes részesedése az orosz kivitelben 2011-ben így 8,1; a behozatalban 5,7 százalékot tett ki, szemben a 2008-as 9,2; illetve 6,5 százalékos részarányal.

Oroszország világgazdasági jelentősége a kétezres években egyre határozottabban jelentkezik a tőkeáramlások területén, a közép-kelet-európai térség legjelentősebb, a feltörekvő gazdaságok közül Hongkong (Kína) után a második legnagyobb tőkeexportőre. Az orosz cégek előszeretettel éltek a válság során jelentkező speciális, gyakran kedvező vásárlási árviszonyokban megjelenő lehetőségekkel, s az orosz aktivitás megmaradt 2011-ben is. 2009–2011 folyamán az orosz tőkekihelyezések értéke rendre meghaladta a beérkező FDI nagyságát, s például 2011-ben világméretben is a 8. legnagyobb tőkeexportőr volt (az USA, Japán, Egyesült Királyság, Franciaország, Hongkong–Kína, Belgium és Svájc

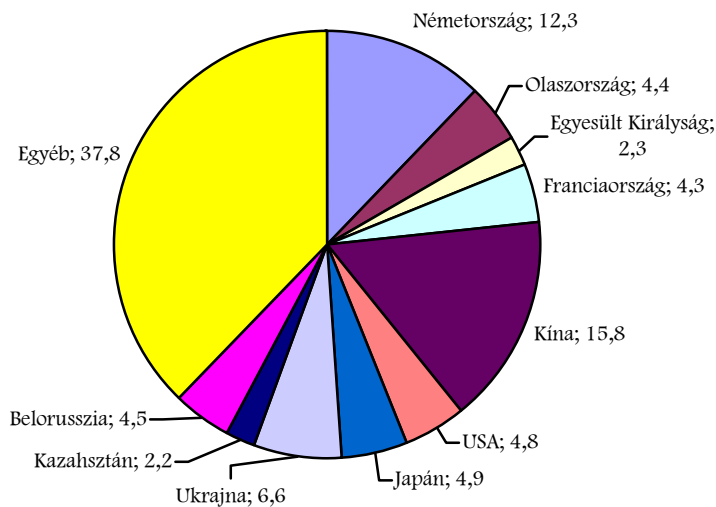
²⁶ Viszonyításként: az EU szolgáltatásexportja 2011-ben áruexportja közel harmadára, szolgáltatásimportja az áruk behozatalának közel egynegyedére rúgott. (WTO, World Trade Report, 2012)

1. ábra
Az orosz export 10 legjelentősebb célországa 2011-ben
(százalékos részarány)

Forrás: Orosz Föderációs Vámhatóság

2. ábra
Az orosz import 10 legjelentősebb forrásországa 2011-ben
(százalékos részarány)

Forrás: Orosz Föderációs Vámhatóság

után, ez utóbbi kettőtől alig valamivel lemaradva). Az orosz vásárlások legjelentősebb célterületét a fejlett gazdaságok, elsősorban az uniós cégek adják, másodsorban pedig a szomszédos posztszovjet államok, azonban az orosz bázisú TNC-k aktívak a feltörekvő piacokon is. Az előbbire igen jó példa az ausztriai Volksbank leányvállalatainak a Szberbank általi 2011-es felvásárlása, az utóbbira pedig a TNK-BP brazil olajiparban szerzett érdekeltsége.²⁷

3) Erősödő orosz ambíciók – posztszovjet gazdasági erőközpont kialakulóban?

Az elmúlt évek egyik központi célkitűzésévé vált a posztszovjet integráció ügye. A kétezres években politikailag konszolidálódott, gazdaságilag megerősödött Oroszország új integrációs tervei nagyban különböznek a korábbi FÁK-on belüli „papírintézményektől”, elsősorban abban, hogy egyúttal az orosz külpolitika első számú prioritásaként is fogalmazódtak meg.²⁸ Másodsorban abban, hogy bár a korábbiakhoz hasonlóan sok-sok kivétel övezi az új megállapodásokat, azok mégis lényegiek, s imponáló tempóban valósulnak meg. Új az az eltökéltség is, amellyel az orosz vezetés a kezdeményezések mögött áll. Mindebből az is kitűnik, hogy a még a kétezres évek elején megfogalmazódott „Oroszország együtt Európával” gondolat, illetve az ezzel párhuzamosan mindig is meglévő „Oroszország mint önálló erőcentrum” elképzelések közül a jelenlegi orosz vezetés egyértelműen az utóbbit választja.

A posztszovjet térség jelentős részét, nyolc országot célzó kezdeményezés az a szabadkereskedelmi megállapodás, amelyet 2011 októberében írt alá Oroszország, Ukrajna, Belorusszia, Moldova, Örményország, Kazahsztán, Kirgizisztán és Tádzsikisztán.²⁹ Az egyezmény ratifikációs folyamata jelenleg zajlik. A kívül maradók között a FÁK-ból kilépett Grúziát találjuk, amelynek drasztikusan lecsökkentek a külgazdasági kapcsolatai Oroszországgal a 2008-as grúz-orosz háborút követően; Azerbajdzsánt, amely

²⁷ WIR (2012).

²⁸ Vlagyimir Putyin új elnöki periódusa legfontosabb célkitűzéseiként fogalmazta meg az eurázsiai integráció ügyét.

²⁹ Bár 1994 áprilisában már hasonló megállapodást írt alá Türkmenisztán kivételével valamennyi posztszovjet állam, az egyezmény betartása soha nem valósult meg. Papíron szabad kereskedelmet folytattak, a valóságban sok-sok termékháborút vívtak egymással az aláíró országok az évek során. Már ebben az egyezményben célkitűzésként fogalmazódott meg a későbbiekre nézve a vámunió. A 2011-es egyezmény furcsasága, hogy az aláírók közül három elvileg már ennél magasabb fokú integrációs csoportosulást, vámuniót alkot.

energiaexportőrként igen jelentős külkereskedelmi kapcsolatokat épített ki a posztszovjet térségen kívül; valamint az izolációjáról közismert Üzbegisztánt és Türkmenisztánt. A megállapodás azonban a korábbi gyakorlatoknak megfelelően számos kivételt tartalmaz. Fontos hangsúlyozni továbbá, hogy az uniós Keleti partnerség kezdeményezés négy országára is kiterjed (Ukrajna, Belorusszia, Moldova, Örményország), ami jól jelzi, hogy ezen országok lényegében két olyan erőközpont között helyezkednek el, amelyek jelentős vonzást gyakorolnak rájuk.

A 4. táblázat a posztszovjet térségen belüli külgazdasági kapcsolatok erősségi fokát a külkereskedelem példáján mutatja be. Emellett számottevő Oroszország súlya a posztszovjet országokat célzó külföldi tőkebefektetésekben. Az orosz tőkebefektetések legfontosabb régióbeli célországai 2010-ben Belorusszia, Kazahsztán és Ukrajna voltak, de jelentős orosz tőke áramlott a közép-ázsiai térség más országaiba is. Az orosz cégek előszeretettel éltek a válság nyújtotta kedvező felvásárlási lehetőségekkel ebben a térségben is, így például az orosz Vimpelkom cég vásárolta meg a norvég Telenortól 5,5 milliárd dollárért az ukrán ZAO Kyivstar GSM távközlési céget 2010-ben. Újabban egyre jelentősebbek a kazah befektetések is, ezek Oroszországban is számottevőek. 2011 egyik legnagyobb ügylete épp egy ilyen Oroszországban megvalósított kazah felvásárlás: a Kazahgold Csoport 6,3 milliárd dollárért vette meg az orosz Polyus Gold céget.³⁰ Oroszország emellett igen jelentős vonzasközpont a térség munkaerő-migrációs folyamataiban. A válság egyik hatásaként azonban ezen beáramlások megfékezését, kordában tartását célzó orosz intézkedések születtek.

A válság nem rendezte át alapvető módon a posztszovjet gazdaságok egymás közötti külgazdasági kapcsolatainak erősségét. Drasztikusabb átalakulásra már korábban, a kilencvenes évek folyamán, illetve a kétezres évek elején került sor, azóta a FÁK- és orosz pozíciók – természetesen országanként eltérő ingadozással –, de nagyjából beálltak. Bár kifejezetten az orosz súlyra nem állnak egyelőre rendelkezésre 2010- nél frissebb statisztikák, a FÁK-on belüli áruforgalomra vonatkozó 2011-es adatok alátámasztják ezt a megállapítást.

Összességében a FÁK-országok közé sorolt 9 ország átlagában a többi FÁK-ország együttes súlya a kivitelben 2011-ben maradt 19 százalékon, míg importoldalán az előző évi 27 százalékról 28-ra emelkedett. A 4. táblázatból az is kiderül, hogy a FÁK-relációjú külkereskedelem még mindig túlnyomó részben Oroszországgal folytatott kereskedést jelent, 2010-ben az export vonatkozásában Azerbajdzsán kivételével mindenhol a FÁK-at célzó kivitel több, mint felét jelentette az orosz piac (egyes esetekben majdnem 80-100%-át). Ez a helyzet az importot tekintve is hasonló volt

³⁰ WIR (2012), p. 57.

4. táblázat
A FÁK-országegyüttes és Oroszország súlya az egyes FÁK-országok exportjában és importjában 2008-ban és 2010-ben
(százalék)

	EXPORT				IMPORT			
	2008		2010		2008		2010	
	FÁK-részarány	Oroszország részaránya	FÁK-részarány	Oroszország részaránya	FÁK-részarány	Oroszország részaránya	FÁK-részarány	Oroszország részaránya
Oroszország	15,0	...	15,0	...	14,0	...	14,0	...
Belorusszia	44,0	32,5	54,0	31,5	66,0	59,9	59,0	58,5
Moldova	39,0	19,7	40,0	20,6	35,0	13,6	33,0	9,4
Azerbajdzsán	3,0	0,9	9,0	4,4	33,0	27,7	31,0	14,1
Örményország	31,0	19,3	19,0	15,9	30,0	15,6	30,0	22,1
Ukrajna	36,0	24,3	36,0	23,2	39,0	27,6	44,0	32,4
Kazahsztán	16,0	8,9	13,0	8,4	46,0	35,1	46,0	33,7
Kirgizisztán	55,0	26,5	45,0	34,8	54,0	32,2	53,0	14,8
Tádzsikisztán	16,0	14,9	13,0	13,0	56,0	24,3	59,0	21,0
<i>FÁK együtt</i>	<i>18,0</i>	<i>...</i>	<i>19,0</i>	<i>...</i>	<i>27,0</i>	<i>...</i>	<i>27,0</i>	<i>...</i>

Forrás: FÁK Államközi Statisztikai Bizottság, orosz Föderációs Vámszolgálat, Eurostat, nemzeti statisztikák és azokon alapuló saját számítások

2010-ben, azonban itt már az azeri mellett a moldáv, kirgiz és tadzsik esetben is 50 százalék alá esett a FÁK-on belüli orosz részarány. A külkereskedelemben tehát egyértelműen sugaras, az orosz központ felé irányuló szerkezet jellemző. Azonban az oroszközpontúság mellett egyes esetekben jelentősek a többi nagyobb posztszovjet gazdaságot egymáshoz kötő gazdasági szálak is, így például Ukrajna legjelentősebb külkereskedelmi partnerei sorában találhatjuk Oroszország mellett Kazahsztánt és Belorussziát is. Hasonlóképpen jelentősek néhány földrajzilag közel eső posztszovjet gazdaság közötti külgazdasági kapcsolatok is, például Moldova és Belorusszia esetében Ukrajna.

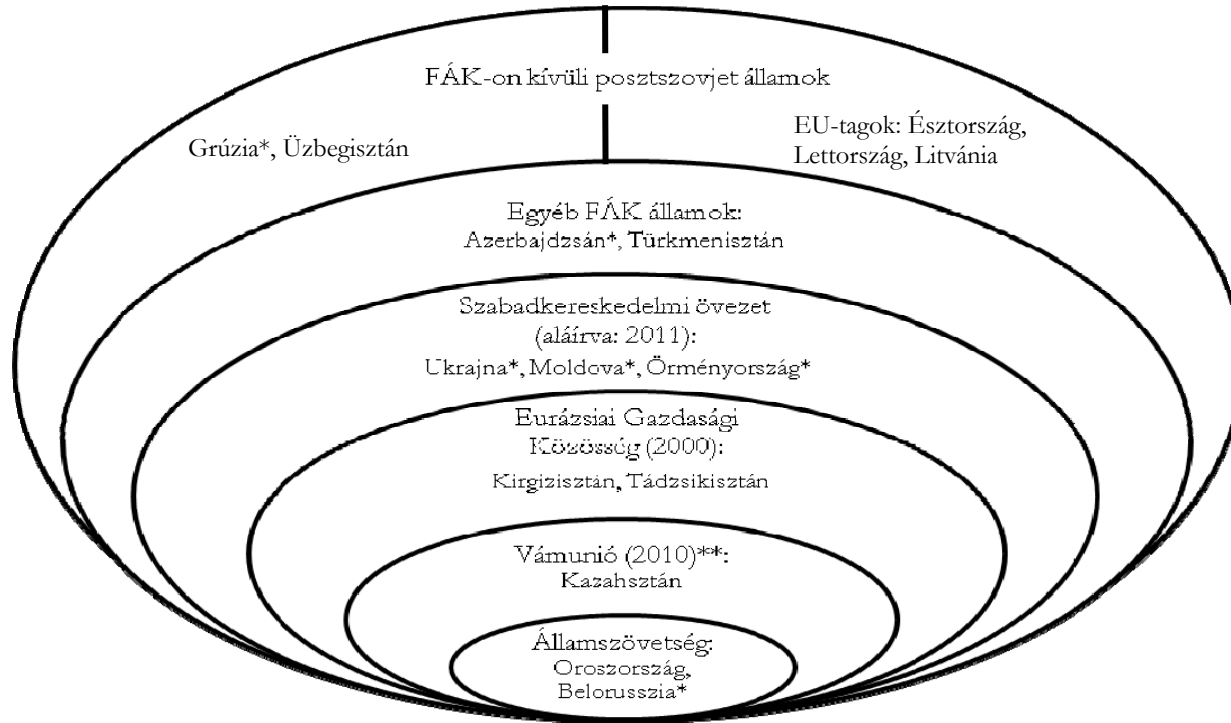
A 2010-ben létrehozott, majd 2011 júniusában az összes vámhatárt ténylegesen megszüntető orosz-belorusz-kazah vámuniónak kettős előzménye van. Az egyik kétségtelenül a 2000-ben létrejött Eurázsiai Gazdasági Közösség (EGK), amely két európai posztszovjet állam (Oroszország és Belorusszia), valamint három közép-ázsiai ország (Kazahsztán, Kirgizisztán és Tádzsikisztán) tömörülése.³¹ Mivel azonban az öt ország közül kettő (Kirgizisztán és Tádzsikisztán) gazdasági fejlettségi szintje jóval alacsonyabb a másik hároménál, felvetődött a többsebességű integráció lehetősége, illetve szükségessége. Ennek szellemében csak a három fejlettebb részvételével valósult meg a jelenlegi vámunió. Második előzményként, szintén e három fejlettebb posztszovjet gazdaság kezdeményezésével már a kétezres évek elején egy másik posztszovjet integrációs szerveződés is létrejött, amely újdonságként a posztszovjet térség második legjelentősebb gazdaságát, Ukrajnát is integrálta volna. A 2003-ban aláírt megállapodást az Egységes Gazdasági Térség létrehozásáról azonban csak rövid ideig kísérte sikertörténet, a 2004–2005-ös narancsos forradalmat követően az új ukrán vezetés kihátrált az integrációs folyamatból, mondván, hogy számukra a szabad kereskedelem elegendő integrációs szint posztszovjet partnereikkel. Lényegében ekkortól datálódnak mindazok a feszültségek, amelyek az ukrán integrációs iránnyal és a hármak vámuniójával kapcsolatosak, s amelyek csak 2011-ben váltak nyíltakká, amikor is az orosz vezetés már határozottan megfogalmazta igényét az időközben az Európai Unióval az ukrán gazdaság európai integrálódását célzó „mély és átfogó szabadkereskedelmi” egyezményt kitárgyaló Ukrajna orosz-kazah-belorusz vámunióbeli tagságára.³²

A Kazahsztánon és Belorusszián kívül még Tádzsikisztánt és Kirgizisztánt magába foglaló Eurázsiai Gazdasági Közösség jövőjéről is nagyszabású terveket alkotott Oroszország. 2012-ben vetették fel, hogy a közösség elnevezés helyett vegyék fel a szövetség elnevezést, utalva a szervezet mélyülő integrációs fokára, s már egy Eurázsiai Gazdasági Unió terve is körvonalazódik Moszkvában. Míg a jelenlegi tagok támogatásukat fejezték ki

³¹ 2006–2008 között a szervezet tagja volt Üzbegisztán is.

³² A témáról lásd a szerző írásait, például Ludvig (2011).

3. ábra
Posztszovjet integrációs „körök”

Megjegyzés: * EU Keleti partnerség program célországai; ** 2012-től Egységes Gazdasági Térség néven

az utóbbi elképzeléssel kapcsolatban, a megfigyelői státusszal rendelkező Ukrajna elzárkózott, Moldova és Örményország tartózkodóan viselkedtek. 2012-től a 170 millió főnyi lakossal rendelkező hármak vámuniója, hangsúlyozva az integráció mélyülő fokát, az Egységes Gazdasági Térség elnevezést használja a csoportosulásra. Az újabb és újabb tervek ugyanakkor figyelmeztető jelek is: a moszkvai elképzelések túl ambiciózusak abból a szempontból, hogy túl gyorsan szeretnének látványos előrelépéseket tenni, másrészt azon oknál fogva is, hogy a partnerek a szorosabb elköteleződést minden esetben gazdasági előnyök megszerzéséhez, azaz orosz anyagi támogatáshoz kötik, amit Oroszország várhatóan nem lesz képes kielégíteni. Az elsőként megcélzott országok a térség legnagyobb gazdaságai, s egyúttal Oroszország jelenleg is legfontosabb kereskedelmi partnerei között foglalnak helyet.³³ A többi érintett állam, Belorusszia, Kazahsztán vagy akár Ukrajna esetében a posztszovjet partnerek külkereskedelmi súlya pedig jóval meghatározóbb, mint az orosz esetben, tehát az együttműködésnek vannak racionális alapjai.

4) Oroszország a WTO-ban

Oroszország 1993-ban GATT-hoz benyújtott csatlakozási kérelmét követően mintegy 19 év elteltével 2012. augusztus 22-én vált tényleges tagjává az időközben (1995. január 1.-jén) Kereskedelmi Világszervezetté alakult intézménynek. Az orosz belépéssel vált teljessé a szervezetben a jelentős világgazdasági szereplők listája, hiszen Kína 2001-es sikeres csatlakozása után a G20-ak közül már csak az orosz maradt kívül a szervezeten. A 18 éven át (egészen 2011 novemberéig) elhúzódó tárgyalások mögött változó orosz magatartás és lelkesedés állt, azonban az utóbbi közel 10-12 évben már nyilvánvaló volt, hogy Oroszország számára az ország vélt vagy valós gazdasági érdekei fontosabbak a pusztán WTO-tagságnál. Oroszország igen kemény tárgyalófélnek bizonyult, s ennek a hatékony orosz érdekvédelemnek az eredményei a kitárgyalt egyezmény feltételei között is megtalálhatók. Így megtarthatta az exportvámok rendszerét (amelyek mintegy 700 termékre, többek között a halféleségekre, fűtőanyagokra, fára, papírárukra és fémtermékekre vonatkoznak), bár a vámtarifákat – a legtöbb esetben csökkentést követően – rögzítették. Egy átmeneti időszakig, 2018-ig kiemelten védheti autóiparát. A belső energiaárak kérdésében kompromisszumként saját elképzelései szerint alakíthatja a

³³ Érdekeség, hogy az orosz vezetés integrációs retorikájába bekerült az a szempont, amivel sokan az Európai Unió jelenlegi gyengeségeit magyarázzák. E szerint az orosz megközelítésben a jelenlegi vámunió éppen azért lehet életképes, mert abban – az Európai Unióval ellentétben – azonos fejlettségű gazdaságok vesznek részt.

belső gázárak emelkedését a lakossági és egyéb nem-üzleti felhasználók számára, míg az üzleti szféra energiaárait költség-profit alapon kell a jövőben meghatározni.

Az orosz csatlakozás világgazdasági jelentőségét kutatva, többféle választ adhatunk. Elsőként, azzal, hogy Oroszország végül képes volt lezárni a tárgyalásokat, egy fontos jelzést küldött a nemzetközi közösség felé együttműködési készségéről. Az időzítés nyilvánvalóan nem véletlen: a begyűrűző világgazdasági válság egyértelműen megmutatta, hogy a globalizált világgazdaság hatásai alól az országok nem tudják kivonni magukat, még az oly hatalmas és jelentékeny belső piaccal rendelkező Oroszország sem. A WTO eddigi tagjainak szempontjából a csatlakozás jelentőségének másik vonulata az orosz szabályozási rendszer nemzetközi normákhoz igazításában rejlik, ami már nem annyira politikai, hanem sokkal inkább üzleti jelentőségű. Itt kiemelt helyen említhetjük a szellemi tulajdonjogok védelmének kérdését, amely területen Oroszország természetesen kemény, azonnali vállalásokra kényszerült. Hasonlóan fontos kérdés az átláthatóság. Ehhez kapcsolódhat az az orosz feladat is, hogy valamennyi tanúsítvány-akkreditáló testületét egy intézménybe szervezze át, vagy az a kötelezettsége, hogy éves szinten szolgáltatson jelentést folyó privatizációs programjairól a WTO-tagoknak. Hasonló lépésként Oroszországnak közzé kell tennie az államilag kötött áras termékeinek listáját. Harmadrészt, s nem utolsósorban, a WTO szelleméből adódóan a csatlakozás természetesen az orosz esetben is piacnyitást jelent. A vámtarifák csökkenése mellett – az agrártermékek kivételével, ahol több esetben kvótákhoz kötött kedvezményes vámtarifákat alakítottak ki –, megszűnnek a mennyiségi korlátozások és a számos termék esetében (pl. alkohol, gyógyszerek) alkalmazott importengedélyi eljárások is. Az alábbiakban ismertetünk néhány fontosabb orosz vállalatot.³⁴

Ipari termékek kereskedelme, ipari támogatások

Az orosz vállalatok az általános vámszint csökkenését tekintve ugyan nem tűnnek túl jelentősnek, azonban egyes termék vagy termékcsoport vonatkozásában számottevőek. Az átlagos vámtarifa az ipari termékek esetében a 2011-es 9,5 százalékkal szemben nem haladhatja meg a 7,3 százalékot. Az összes vámtarifa (beleértve az agrártermékekét is) több, mint harmada a csatlakozás napjától, mintegy negyede három év elteltével lép életbe. Az érzékenynek tekintett ipari termékek közül a leghosszabb átmeneti időszak hét év a személygépkocsikra, helikopterekre és repülőgépekre vonat-

³⁴ WTO-honlapja alapján: http://www.wto.org/english/news_e/news11_e/acc_rus_10nov11_e.htm

kozóan. Néhány vámtarifa-változás (súlyozott átlagos vámok): személyautók – 15,5 százalékról 12 százalékra; elektromos gépek – 8,4 százalékról 6,2 százalékra; fa és papír – 13,4 százalékról 8 százalékra.³⁵

Az ipari támogatásokkal kapcsolatban az orosz fél vállalta, hogy a csatlakozást követően nem alkalmaz olyan eszközt, amely akár exporttevékenységhez, akár az importhányad korlátozásához kötött, ami korábban jellemző protekcionista orosz megnyilvánulás volt.

Szolgáltatások

A szolgáltatások jelentik az egyik legfontosabb területét az orosz vállalatoknak, ugyanis az orosz gazdaságvezetés eddig e területen kifejezetten erőteljes protekcionista politikát folytatott. Természetesen ennek nyomai a WTO-csatlakozási szerződésben is megmaradtak, így például a biztosítótársaságok csak a belépés után 9 évvel tudnak majd fiókokat létrehozni. A külföldi bankok számára lehetővé válik leányvállalatok alapítása. A belépéstől kezdődően nem az egyedi intézményekbeli külföldi részesedés limitált, hanem a bankrendszer egészét érintő külföldi hányad nem haladhatja meg az ötven százalékot. Hasonló, 49 százalékos a limit a külföldi részarányra a távközlési ágazatban is, ezt négy év alatt kell Oroszországnak megszüntetnie. A kereskedelmi szolgáltatások területén azonban Oroszország elfogadta a száz százalékos külföldi tulajdonban lévő cégek jelenlétét. Igen fontos orosz vállalat, hogy a belépéstől kezdődően ugyanolyan vasúti tarifákat kell, hogy alkalmazzon a belföldi és külföldi megbízók esetében, s általában is igaz, hogy a tranzitdíjaknak WTO-konformnak és átláthatónak kell lenniük.

Agrárkérdések

Az átlagos vámp plafon az agrártermékek esetében 10,8 százalék a korábbi 13,2 százalékos átlaggal szemben. (Az átlagos súlyozott vámtarifák a gabonafélékre vonatkozóan a korábbi 15,1% helyett 10%-on, a tejtermékek esetében 19,8% helyett 14,9%-os szinten lesznek.) Az érzékenynek tekintett sertéshús esetében lesz a leghosszabb, nyolc év az átmeneti időszak a végső vámtarifa eléréséig. A hústermékek esetében nagy jelentőségűek a kvótákhoz kötött vámtarifák, amelyek akár harmad- vagy negyedakkorák is lehetnek, mint a kvótán kívüliek. Emiatt várható, hogy a kvótán belüli

³⁵ Uo. és Aslund–Hufbauer (2011)

szállításokért igen erőteljes verseny fog kibontakozni, amely az orosz félnek alkalmat adhat egyes partnerek kedvezőbb pozícióba hozásához. Az éles verseny pedig már eddig is alapvető jellemzője volt az orosz piacnak. Az agrártámogatások éves szintjét fokozatosan viszik le a 2012-es 9 milliárd dolláros szintről 4,4 milliárdra 2018-ig. Megszűnnek a közvetlen exporttámogatások.

Vámunióra vonatkozó vállalások

Az orosz csatlakozási folyamatban az utóbbi évek új fejleményeként és nehézségeként jelentkezett a 2010-ben létrehozott orosz–kazah–belorusz vámunió. Bár Oroszország végül feladta azt a tervét, hogy a vámunió részeként csatlakozzon, és önállóan folytatta a tárgyalásokat a WTO-val, a vámuniónak nyilvánvaló hatásai vannak az ország WTO-tagságára nézve. Ezeket is szabályozza a megállapodás. Az egyik legfontosabb szabályként Oroszország köteles minden új vámuniós rendelkezést annak alkalmazása előtt nyilvánossá tenni, és a WTO-tagoknak megfelelő időt hagyni az azokkal kapcsolatos észrevételek benyújtására. A feltételek között szerepel az is, hogy mind Oroszország, mind a vámunió növény- és állategészségügyi engedélyezési rendszerének, valamint egyéb technikai jellegű előírásainak összhangban kell állniuk a WTO-megállapodással. Továbbá, a csatlakozást követően Oroszország az orosz–kazah–belorusz vámunió GSP-rendszerét alkalmazza majd a fejlődő és legkevesbé fejlett országok csoportjaival való kereskedelmében, összesen 152 országra vonatkozóan.³⁶

Az orosz gazdaságra gyakorolt várható hatások

A WTO-tagság orosz gazdaságra való hatásának valószínűsíthető következményei régóta tárgyat képezik mind orosz, mind pedig nemzetközi kutatásoknak. A kétezres évek elején az IMF elemzői elsősorban a hosszútávon várható szerkezetjavító és hatékonyságnövelő hatásokkal érveltek a tagság mellett,³⁷ míg egyes orosz elemzések inkább rövid- és középtávú megközelítésben azon a véleményen voltak, hogy a tagság várhatóan nem lesz igazán lényeges hatással a gazdaságra, annak növekedésére. Ez utóbbi

³⁶ Ennek hátterében az a szovjet időkből örökölt mentalitás áll, amely – nem függetlenül a hidegháborús tömbépítő céloktól – kiemelt figyelmet fordított a fejlődő országokkal való kapcsolatok ápolására.

³⁷ Lisszovolik–Lisszovolik (2004).

érvelés magva az, hogy a szénhidrogén-kereskedelem, ami az orosz kivitel túlnyomó részét adja, már lényegében liberalizált, másrészt Oroszország a tagság előtt is legnagyobb kedvezményes elbánást élvezett legfontosabb kereskedelmi partnerei részéről. Egyes ágazatokban azonban komoly lobbitevékenység bontakozott ki a WTO ellen, hiszen a tagsággal járó kényszerű nyitás várhatóan számos iparágat és vállalatot kedvezőtlenül érint majd azok gyenge versenyképessége folytán.

Az egyik legfrissebb elemzést a Világbank szakértői készítették, matematikai modellezési módszerekkel elért eredményekre építve. A több éven át folyó, *Jensen, Rutherford, Tarr és Shepotylo* közgazdászok neveivel fémjelzett kutatásokon alapuló eredmények meglepően magas pótlólagos orosz GDP-növekedési potenciált mutatnak ki a tagság hatásaként. Ennek mértéke közvetlenül az orosz csatlakozást követően éves szinten elérheti a 3,3 százalékot (a 2010-es GDP értékből kiindulva, ami 49 milliárd dollárral egyenértékű), míg hosszabb távon, a várható üzleti környezetbeli javulásnak köszönhetően akár a 11 százalékot (évi 162 milliárd dolláros szintet) is. Emellett lényeges, 7,2 százalékos javulást valószínűsítene az átlagos orosz háztartások jövedelmi szintjében is. Ez utóbbi elsősorban a – várhatóan elsősorban a szolgáltató szektort érintő – tömeges FDI-beáramlásból fakadó bérnövekedésekkel van összefüggésben, amely hatások leginkább a képzett munkavállalók körében és az FDI vonzásában élenjáró régiókban (pl. Északnyugati régió, Szentpétervár, Távol-Kelet) fognak érvényesülni.³⁸ A valószínűsített jelentékeny pozitív hatások a jelentés szerint 72 százalékban a szolgáltatások megemelkedett színvonalával és alacsonyabb áraival összefüggésben jelentkeznek majd, míg mintegy 15 százalékban tulajdoníthatók az importvámtarifák csökkenésével együttjáró alacsonyabb fogyasztói áraknak, a maradék tíz százalékot pedig az orosz export javuló piacra jutási lehetőségei teremtik majd elő. Ez utóbbi elsősorban a vas- és színesfém-kohászati, valamint vegyipari exportőrökre vonatkozik, s az antidömping eljárások során erősödő érdekvédelemmel, illetve az exportárak alakulásával függ össze.³⁹ A pozitívnak tekinthető szektorális hatások közül a jelentés kiemeli a szolgáltatások (távközlés, banki és biztosítási ágazat) várható teljesítménynövekedését. A hatásokat összegző fejezet néhány sort szentel csupán a negatív követelményekkel szembenező szektoroknak, amelyekre relatíve magas vámtarifaszint és alacsony exportteljesítmény jellemző, azonban orosz szempontból lényeges ágazatok: élelmiszeripar, könnyűipar, gépgyártás, építőanyagok előállítása. Ezekben az ágazatokban élesedő versenyhelyzet és a hazai termelés visszaesése is valószínűsíthető.

³⁸ E mögött az a feltételezés áll, hogy a betelepülő külföldi társaságok javarészt hazai munkaerőt alkalmaznak majd.

³⁹ *Russian Economic Report* No. 27. A Világbank közgazdászai a csatlakozást követően megnövekedett importkereslet következtében a rubel reálárfolyamának leértékelődésével számolnak, ami az exportőrök számára növeli a rubelben kifejezett árat.

Mi várható reálisan? A világbanki jelentés tartalmaz egy fontos kitétel, amire érdemes odafigyelni. A fenti pozitív hatások abban az esetben tudnak érvényesülni, amennyiben az állam nem avatkozik be a veszélyeztetett iparágak védelmében. A világbanki jelentés készítői az iparágak támogatása helyett a kárt szenvedő, elbocsátásra kerülő, áttelepülni vagy átképzésre kényszerülő dolgozók megsegítését javasolják. Az orosz gazdasági vezetés hozzáállását, eddigi gyakorlatát ismerve, ez a feltételezés, javaslat azonban nem feltétlenül fog megvalósulni. A következő időszakra tervezett költségvetés már eleve úgy készül, hogy szükség esetén tartalmazzon bevethető forrásokat a WTO-csatlakozás következtében bajba jutott vállalatoknak, ágazatoknak. Ennek elköltési módja egyelőre nem ismert, de az orosz gyakorlattól korántsem idegen a vállalati, esetleg ágazati szintű kiállítás, már csak az állam és a magánszféra között kialakult sajátos orosz viszonyrendszerek miatt is. Másrészt orosz szempontból éppen néhány olyan ágazat kiemelkedő jelentőségű, amelyek a WTO-tagság következtében a fenti jelentés szerint is veszélyeztetettek. Ezek exportteljesítménye jelenleg valóban gyenge, azonban az orosz elképzelések szerint a jövőben feltétlenül erősítendő (gépgyártás, egyes magas technológiaigényű ágazatok). S erre éppen az orosz világgazdasági szerep helyreállításának céljából lenne szükség. Oroszország hosszú ideje fájlalja a nyersanyag, és egyéb alacsony feldolgozottságú, kevés hozzáadott értéket tartalmazó exportőri szerep megkövesedését. Mindezeket is figyelembe véve, megítélés szerint összességében a fentieknél jóval kisebb pozitív növekedési hatás valószínűsíthető pusztán a WTO-csatlakozásból eredően, s a nyugati elemzések továbbra is hajlamosak a negatív hatások nem kellő mértékű figyelembe vételére. A hosszabb távú hatékonyságnövelő hatás valószínűsítésével azonban egyet kell értenünk.

5) Következtetések és ajánlások magyar szemmel

Az orosz gazdaság európai szemmel ugyan irigylésre méltó módon teljesít a válság legsúlyosabb éve, 2009 óta, azonban az ország korábbi növekedési trendjéhez képest az ütem lelassult. Az előrejelzések középtávon sem számolnak a jelenlegi 3-4 százalékos közöttinél magasabb növekedéssel. A bővülés hazai hajtóereje várhatóan egyértelműen a belső fogyasztásra tevődik át, ami valószínűsítheti az import újabb felfutását is, habár pillanatnyilag a kiviteli mellett a behozatali dinamika is lelassult. Változások várhatók a makro-pénzügyek terén is. Mivel a költségvetés bevételi oldalának korábbi években tapasztalt erőteljes növekedésére vélhetően nem lehet számítani, s ugyanakkor jelentős kiadásnövelő tervek láttak napvilágot, a válság előtt jellemző nagyarányú költségvetési többletek ideje elmúlóban van.

Az orosz gazdaság legizgalmasabb kérdései a jövőben a szerkezeti változásokhoz fognak kötődni. Kikényszerít-e strukturális változásokat és ezekhez kapcsolódóan lényegi hatékonyságjavulást az orosz WTO-tagság? Megvalósulnak-e mindazok az impozáns privatizációs tervek, amelyek az utóbbi években, s legutóbb 2012 júniusában napvilágot láttak? Ez utóbbinak különösen nagy a tétje: míg a kétezres évek Putyin nevével fémjelzett időszakában az állam jelentősége a gazdaságban a szabályozói mellett tulajdonosi szerepében is számottevően nőtt (legalábbis a gazdaság stratégiainak tekinthető ágazataiban), a jelenleg érvényes privatizációs program megvalósulása esetén az állami tulajdon mintegy felére esne vissza, s néhány kifejezetten fontos, stratégiai vállalat is magánkézbe kerülne. Jelenleg azonban kicsi a valószínűsége ilyen mértékű gazdasági irányváltásnak, s a kínálati árak kellően magasan tartásával a privatizációs program akár lényegében papíron is maradhat.

Oroszország pozíciói a világgazdaságban jelentősek, de számos szempont szerint meg sem közelítik a vele gyakran egy sorban emlegetett Kínát, vagy Indiát. Ugyanakkor a külföldön eszközölt tőkebefektetések révén az orosz cégek a világgazdaságban egyre jelentősebb szerephez jutnak. Az orosz külgazdasági döntéseket továbbra is áthatják az ország külpolitikai céljai, s a nemzetérdek védelme mindenek fölött áll. Ennek tudatában érdemes értékelnünk az utóbbi évek folyamatait, kezdeményezéseit is. Kiemelt célkitűzés a posztszovjet térség gazdaságainak legalább részleges reintegrálása. Bár ennek korlátozott volta (néhány posztszovjet ország egyértelmű elvesztése) ma már nyilvánvaló, s a többiek körében is felmerülnek erőteljes kérdőjelek, az integrációs magból kiindulva Oroszország elkezdte ezt a fajta építkezést, és ennek folytatásában határozott lesz. Az ország felismerte a globalizációból fakadó kényszereket is, és nem gondolkodik a fejlett gazdaságoktól akár tömbként való izolációban. Hosszas tárgyalások után WTO-taggá vált, az együttműködési készség azonban nem feltétlenül jelent simulékonyságot, s korántsem ígér problémamentességet, s várhatóan keményen fog fellépni érdekei védelmében a szervezeten belül is. A vállalások teljesítése adott esetben súlyos nemzeti érdekek félretevését jelentheti majd, amit esetenként nem fog vállalni. Másrészt, előfordulhat, hogy azokra rövid- és középtávon nem is lesz képes, hisz az üzleti mentalitást nem lehet egyik napról a másikra, felülről vezérelve megváltoztatni. Mindazonáltal egy sor területen könnyebbé válnak a külföldi partnerek számára az orosz piaci feltételek, ami tovább erősödő versenyt vetít előre a külföldi partnerek között. Az orosz nyitás értékelésénél szem előtt kell tartanunk azt a tény is, hogy a nemzetközi tendenciákhoz igazodva a külkereskedelem 2012-től kezdődően a kihülés jeleit mutatja.

Oroszország következő fontos célja az OECD-be való belépés 2014-es céldátummal. Ennek keretében néhány, a WTO keretei között még nem teljes mértékben rendezett kérdésben (pl. külföldi bankok fiókalapításai) is tovább kell majd lépnie. Más kérdések is lezáratlanok maradtak, így pél-

dául még nem részese a WTO Kormányzati Beszerzési Megállapodásának, abban csak megfigyelői státusszal rendelkezik, bár ígéretet tett arra, hogy WTO-ba való belépését követő négy éven belül elindítja a csatlakozás folyamatát. A világgazdasági integrálódás tehát még nem zárult le intézményi oldalról sem.

Magyar szempontból a fentieknek több fontos üzenete van. Egyfelől, bár az orosz gazdaság kétezres évek elején tapasztalt növekedési üteme mérséklődött, az orosz piac más – például európai – lehetőségekhez képest mégis felértékelődik bővülésének mértéke következtében. Másfelől, a vámuniót realitásként kell kezelni, azaz érdemes élni az általa nyújtott piaci lehetőségekkel, hiszen Oroszországon keresztül eljuthatunk a távolabb fekvő, esetleg kevésbé ismert Kazahsztánba vagy Belorussziába is. A további orosz integrációs terveket gyakran lekicsinylő, azokkal komolyan nem számoló európai uniós megközelítéseket is érdemes árnyalni: nemrégiben még teljes mértékben figyelmen kívül hagyta az EU azokat az orosz elképzeléseket, amelyekkel hamarosan tényként kellett szembenéznie, többek között az orosz WTO-csatlakozási tárgyalások finisében. S innen következik egy tanulság Ukrajna vonatkozásában is: Ukrajna orosz gazdasági kötődéseit, s az újabban Ukrajnát ért egyre nyilvánvalóbb orosz szorítást is érdemes szem előtt tartani akár a Keleti partnerség program irányainak formálásakor is.

Az orosz WTO-csatlakozásból fakadó magyar lehetőségekre is figyelemmel kell lenni. A kötelezettségvállalások tovább segíthetik az orosz piacon már eddig is szép sikereket elért hazai gyógyszercegeket.⁴⁰ Azonban, ahogy például egy amerikai elemzés is mutatja, a megnyíló lehetőségekkel más országok is élni kívánnak, tehát ezeken a területeken is élesedni fog a verseny.⁴¹ Elméletileg javulnak a magyar agrárkivitel lehetőségei is. A húsexport területén felkínált kedvezményes vámtarifájú kvótán belüli szállításokhoz azonban, az eddigi tapasztalatok szerint, nem lesz könnyű a hozzáférés, azok elosztásának körülményei nem feltétlenül lesznek átláthatók. Itt is fel kell készülni a nagyon kemény és élesedő piaci versenyre, akár éppen uniós tagtársaink részéről. Fontos szegmensek nyílnak meg, illetve bővülnek a szolgáltatásexport területén is. Ugyanakkor, ahogy arról már volt szó, realitásként azzal kell számolni, hogy az orosz piac bővülését egészen 2008-ig automatikusan biztosító belső gazdasági növekedés az elkövetkező években várhatóan visszafogottabb lesz. A piacon való térnyeréshez tehát az eddiginél is aktívabb marketingmunkára és mélyebb piaci ismeretekre lesz szükség. Ráadásul, mivel a fejlett régiókban a növekedés gyengése miatt jóval szerényebb piacbővülés várható, más

⁴⁰ Aslund–Hufbauer (2011) arra is felhívja a figyelmet, hogy a szellemi tulajdonjogok oroszországi betartásának kérdése nemcsak a fejlett nyugati – pl. gyógyszeripari – cégek szempontjából, hanem Oroszország számára is fontos ügy a lényeges orosz szoftverpiaci fejlesztések miatt.

⁴¹ *Uo.*

exportőrök figyelme is fokozottan fordul majd egyes feltörekvő országok, s köztük a jelentős fogyasztói piaccal rendelkező Oroszország felé.

* * * * *

Felhasznált irodalom

Aslund, A. – Hufbauer, G.C. (2011): The United States should establish permanent normal trade relations with Russia. *Policy Brief*, No. PB.11-20. Peterson Institute for International Economics, Washington.

Commonwealth of Independent States in 2011. Statistical abstract. FÁK Államközi Statisztikai Bizottsága, Moszkva, 2012.

Deák András György (2011): A gazdasági válság és strukturális következményei Oroszországban. In: *Gazdasági válság a posztsovjjet térségben. Oroszország, Belorusszia és Közép-Ázsia*. Kelet-Európa Tanulmányok VIII. sz. (szerk.: Ludvig Zsuzsa – Meisel Sándor), Budapest, MTA Világgazdasági Kutatóintézet, pp. 11–43.

Eurostat adatbázis

FÁK honlap (<http://www.e-cis.info>)

FÁK Államközi Statisztikai Bizottsága adatbázisa (<http://www.cisstat.org>)

Financial Times Special Report. Investing in Russia. 2012. október 19. <http://www.ft.com/intl/cms/dd69ed3c-17fc-11e2-8cbe-00144feabdc0.pdf>

Gurvich, Y. (2010): *Russia's budget for 2013–2015: Stability and efficienci*. <http://valdaiclub.com/economy/50101.html> Letöltve: 2012. október 15.

Havlik, P. (2012): Russian Federation: Few changes after the tandem shuffle. in: *Current Analyses and Forecasts*. July 2012. WIIW. pp. 118–121.

IEP (Gaidar Institute of Economic Policy): *Экономико-политическая ситуация в России в Сентябре*, 2012 г.

IMF, World Economic Outlook és Database, 2012. április

IMF, World Economic Outlook és Database, 2012. október, <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2012/02/pdf/c2.pdf>

IMF Country Report No. 12/217. *Russian Federation 2012*. Article N. Consultation

ITAR-TASS orosz hírügynökség (<http://itar-tass.com>)

- Lissovolik, B. – Lissovolik Y. (2004): Russia and the WTO: The „gravity” of outsider status. *IMF Working Paper* No. 159. IMF.
- Ludvig Zsuzsa (2011): Ukrajna orientációs dilemmája gazdasági megközelítésben. *Limes*, No. 3. pp. 103–120.
- Ludvig Zsuzsa (2008): *Oroszország és a kibővült Európai Unió gazdasági kapcsolatai*. Akadémia Kiadó. Budapest. 320. p.
- Orosz Állami Statisztikai Bizottság adatbázisa (<http://www.goskomstat.ru>)
- Orosz-Belorusz Államszövetség (<http://www.soyuz.by/en/?guid=105187>)
- President of Russia (<http://eng.kremlin.ru/news/4056>)
- Réthy Sándor (2009): Stabilizáció a bankszférában, tétovázás a reálgazdaságban. I–II. *Külgazdaság*, LIII. évf. szeptember–október pp. 47–73. és LIII. évf. november–december, pp. 21–47.
- Reuters (<http://www.reuters.com/article/2012/06/23/us-russiaprivat-isation-fact-idUSBRE85MOBL20120623>, letöltve: 2012. október 16.)
- RIA Novosztyi (<http://en.rian.ru/business/20120621/174165453.html>, letöltve: 2012. október 15.)
- Rosznyeft (<http://www.rosneft.com/news/pressrelease/22102012.html>, letöltve: 2012. október 30.)
- Russian Economic Report*. Moderating risks, bolstering growth. No. 27. 2012. április. World Bank. (<http://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/document/rer-27-march2012-eng.pdf> letöltve: 2012. október 10.)
- Shumyola-Tapiola, O. (2012): *Ukraine at the Crossroads: Between the EU DCFTA & Customs Union*. IFRI Russia/NIS Center, Russie.Nei.Reports No. 11. p. 25.
- The Wall Street Journal* (<http://online.wsj.com/article/SB10001424052702303734204577468513760329818.html>, letöltve: 2012. október 16.)
- Weiner Csaba (2011): A válság hatása az orosz gazdaságra és államra. In: *Gazdasági válság a posztszovjet térségben. Oroszország, Belorusszia és Közép-Ázsia*. Kelet-Európa Tanulmányok VIII. sz. (szerk.: Ludvig Zsuzsa – Meisel Sándor), Budapest, MTA Világgazdasági Kutatóintézete pp. 44–112.
- WTO (http://www.wto.org/english/news_e/news11_e/acc_rus_10nov_11_e.htm letöltve: 2012. szeptember 10.)
- http://www.portfolio.hu/vallalatok/energia/a_rosznyefty_61_milliard_dollart_koltott_a_tnk-bp-re.174639.html

AHOL A VÁLSÁGKEZELÉS MÁR A VÁLSÁG ELŐTT MEGKEZDŐDÖTT – BRAZÍLIA¹

Artner Annamária

Az elhúzódó világgazdasági válság közepette a közgazdaságtudományt, a gazdaságpolitikusokat, de a világra nyitott közvéleményt is joggal izgatja, miként érintett más országokat a válság, és azok milyen sikerrel reagáltak rá. Ebben az írásban Brazíliával, mint a nagy belső piacú, a világpiacra közvetve vagy közvetlenül jelentős befolyást gyakorló ún. BRICS²-országok egyik képviselőjével foglalkozunk. Bár az öt ország együttes kezelésének jogosságát sokan kétségbe vonják, nehéz tagadni, hogy a fejlett országok, mint centrum mellett lassan felemelkedő országok, azon belül is ezek az önmagukban nagy és egységes piacot jelentő, szuverén államok a világtermelés egyre nagyobb részét állítva elő befolyásolják és szűkítik a hagyományos centrumtőke mozgásterét. Az öt ország a világ népességének 40, GDP-jének 25 százalékát, valutatartalékainak több mint egyharmadát³ adja.

500 milliárd dolláros GDP-je alapján Brazília a világ 8. (az EU nélkül a 7.), lakosság száma (195 millió fő) alapján a világ 5. legnagyobb országa,⁴ Latin-Amerika gazdaságának 40 százalékát képviseli. Valutatartalékai már a válság előtt is 200 milliárd dollárt tettek ki, 2012 szeptemberére pedig meghaladták a 376 milliárd dollárt.⁵ Az ország jelentős mezőgazdasági

¹ A tanulmány a 104210 K jelű OTKA-projekt keretében folyó kutatás alapján készült.

² A kifejezést (még Dél-Afrika nélkül) a Goldman Sachs egyik közgazdásza, Jim O’Neil használta először 2001-ben, az amerikai információtechnológiai fellendülést követő visszaesés idején, utalva arra, hogy a világgazdaság meggyengült, és új „téglákra” (BRICs) van szüksége.

³ Soliani (2011).

⁴ CIA: The World Factbook.

⁵ Banco Central do Brasil online database.

termelő és nyersanyagkincsekben is gazdag (nemrégiben újabb tengeralatti olajmezőket fedeztek fel partjainál). Az export aránya kicsi (az elmúlt évtizedben a GDP 11-14 százalékát tette ki), és az utóbbi évtizedekben csak 2001 és 2009 között haladta meg az importot. A 80-as évek óta a külkereskedelem szerkezete mind strukturális, mind regionális értelemben diverzifikálódott, a feldolgozott termékek aránya nőtt. Fő kiviteli cikkek a közlekedési eszközök, a vasérc, a szójabab, a lábbeli, a kávé és az autók, míg leginkább gépeket, közlekedési eszközöket, elektromos és vegyi termékeket, olajat, autóiipari alkatrészeket és elektronikai cikkeket importál. Fő kereskedelmi partnerei Kína, az USA, Argentína, valamint Németország. Az elmúlt évtized kiemelkedő eredménye, hogy tudatos és célzott állami politika révén a szegénységi küszöb alatt élők arányát 35 százalékról 21 százalékra, a 2 dollár/fő/nap alatt élőkét felére (10%), és az abszolút szegények (1,25 dollár/fő/nap alatt élők) arányát is közel ilyen mértékben, 6 százalékra sikerült csökkenteni.⁶

1) Brazília elmúlt évtizedei

Brazília viharos évtizedeket tudhat maga mögött. Az importhelyettesítő iparosítás korszakát a 70-es évek hitelből finanszírozott gyors (évi átlagban 8 százalékos) növekedése zárta, ami viszont elkerülhetetlenül adósságszaporodásba torkollott. Erre az időszakra az a jellemző, hogy az állam költsége, tehát *a belső egyensúlytalanság, külső egyensúlytalanságot idézett elő*. (Ez összefügg a fejlett országok tőkeértékesülésével: a fejlett országok átstrukturálását – a mikroelektronikai alapú fejlődést – nagyrészt a fejlődő országok, benne Brazília külső egyensúlytalansága, vagyis az ezen országokból történő jövedelem-kivonás finanszírozta.⁷)

Az ezt követő IMF-vezérelte stabilizáció 1984-re ugyan véget vetett a külső egyensúlytalanságnak, ám a termelési alapok fejlesztése nélkül megvalósított valuta-leértékelésekkel fellendítette, majd az egekbe hajtotta az inflációt, és egyben eltűntette a költségvetés addigi primer (az adósságtörlesztés nélkül számított) többletét. Ezzel megfosztotta a gazdaságot az egyik legfontosabb beruházási forrásától, az államtól. Brazíliában ugyanis

⁶ The World dataBank Online.

⁷ Meadows (s.a.) számításai szerint 1970-ben nettó 40 milliárd dollár áramlott a fejlett Északról a fejlődő Déltre, a 80-as évek átlagában viszont évente 85 milliárd dollár áramlott visszafelé. A fejlődő világ összes adóssága mégis háromszorosára nőtt. Az OECD, a Világbank (World Debt Tables) és az UNCTAD WIR alapján végzett saját számításaim szerint 1982 és 1990 között évi átlagban 150 milliárd dollár áramlott a fejlődő országokból a fejlettekbe, miközben az előbbieket adósságállománya évente átlagosan közel 70 milliárd dollárral gyarapodott.

– mint a gyenge tőkeerejű gazdaságokban általában – nem működött/működik a „kiszorítási hatás”, vagyis az állami termelő beruházások nem a magánberuházásoktól vették/veszik el az üzleti lehetőségeket. Sőt, az állami beruházások éppen a magánberuházásoknak is kedvező pótlólagos fejlesztést/keresletet indukáltak. Már ez a momentum is jelzi, hogy az állam termelői szerepének csökkentését javalló neoliberális gazdaságpolitika a *felzárkóztatás szempontjából* még a globalizáció korában is kontraproduktív.⁸ Azt látjuk tehát, hogy az IMF-recepttel a 80-as évek második felében a *külső egyensúlytalanságot belső egyensúlytalanság váltotta fel* (4-7 százalékos költségvetési deficit, vágató infláció, csökkenő lakossági fogyasztás). Mindez megismétlődött később, 1994-től, amikor az IMF-féle monetarista recept a nemzeti valuta túlértékeltségével eredményezte ugyanezt a „csereügyletet”.

1986-tól a belső egyensúlytalanság elleni harc évei következtek. Öt stabilizációs programot indítottak el, amelyek közül végül az 1993 végén meghirdetett, dollarizációval járó „Reál⁹ terv” (*Plan Real*) tudta elérni az infláció megfékezését. Ebben segítségére volt, hogy a korábbi bérleszorító lépéseknek köszönhetően 1991-re visszaállt a 70-es évek alacsony egy-ségnyi munkaerőköltség-szintje, vagyis javult a versenyképesség. Ehhez járult a kedvezőbb világszertei környezet (az amerikai gazdaság információs technológiákon alapuló fellendülése 1992-től), így megelénkült a feldolgozóipar (elsősorban a tartós fogyasztási cikkek és a tőkejavak) termelése.¹⁰ Megszorításokkal egyensúlyba hozták a költségvetést, 1994-től új, dollárhoz kötött valutát („új reál”) vezettek be, amelynek árfolyamát az USD-hez magasan (1:1) állapították meg. Az infláció elleni harc elsődlegessége jegyében alkalmazott szigorú monetáris politika (magas kamatok) a későbbiekben az árfolyamot még tovább nyomta felfelé (0,85 Reál/USD), amit csúszó leértékeléssel igyekeztek korrigálni. A reál azonban ennek ellenére mindvégig erős maradt. Ez elősegítette a nemzetközi tartalékok felduzzadását, de rontotta a külkereskedelmi egyenleget és a folyó fizetési mérleget. Így tehát *a belső egyensúly ugyan javult, ám ismét felbillent a külső egyensúly*, és a gazdasági növekedés szinte megállt (1994 és 2004 között átlag évi 0,9 százalék volt).¹¹

2012 végén, az euró válsága és Görögország katasztrofális helyzete közepette érdemes felidézni az 1994-95-ös brazil kormányzati dilemmákat, hogy megértsük, a mai euróválság egyáltalán nem új keletű problémákat vet fel. Ekkor ugyanis két gazdaságpolitikai irányzat állt szemben egymással. Az egyik a pénzügyminisztérium és a központi bank által képviselt álláspont volt, amely az infláció féken tartását tartotta elsődleges szem-

⁸ Ribeiro–Teixeira (2001).

⁹ A brazil valuta neve.

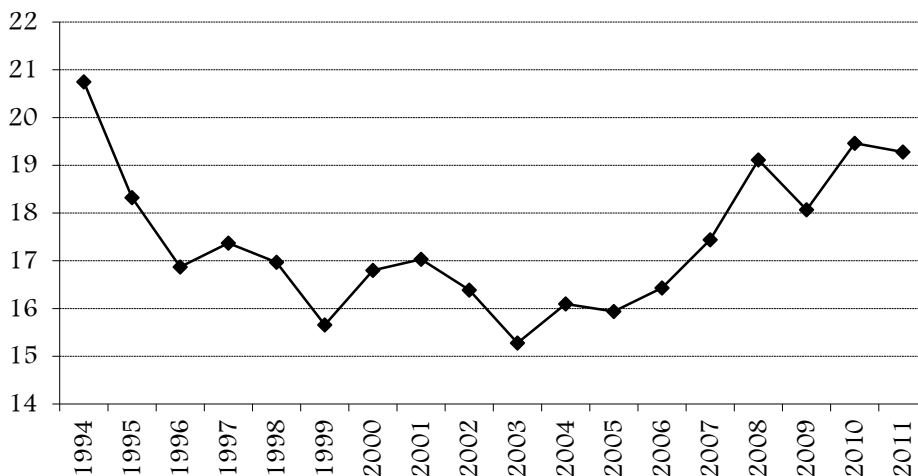
¹⁰ Artner (1996).

¹¹ Abreu–Werneck (2005), p. 3.

pontnak, az árfolyam őrzését (a gazdaság „monetáris horgonyaként” való kezelését), szigorú monetáris és költségvetési politikát és a kereskedelem liberalizálását. A másik irányzatot a tervezési és hírközlési minisztériumok szakemberei, valamint a *Gazdasági és Szociális Fejlesztési Bank* (BNDES) képviselte. Szerintük az infláció helyett a gazdasági növekedést kell legfőbb prioritássá tenni, alacsonyabb árfolyamra és enyhébb inflációs kontrollra, lazább monetáris és fiskális politikára van szükség, és vissza kell venni a liberalizációból.¹²

A két irányzat harcából olyan policy-mix jött létre, amely egyszerre tartalmazta a szigorú monetáris és (különösen a helyi kormányoknál) a laza költségvetési politikát. Fontos már itt felhívni a figyelmet arra, hogy ez a kombináció 2002 után is bekövetkezett, de a formai hasonlóság mögött lényeges tartami és fajsúlybeli különbségekkel, és így más eredményrel is. Egyrészt a monetáris szigor akkor már nem képezte a gazdaságpolitika epicentrumát (bár e cél nem tűnt el teljesen). Másrészt a költségvetési „lazaság” a fogyasztói kereslet hatékony élénkítése (a legszegényebbek jövedelmének emelése) mellett és az állami szerepvállalásnak köszönhetően is a beruházások érdemi megemelkedését hozta magával, erősítve a termelési bázist, támogatva a növekedést. Az ebben a szakaszban tárgyalt 1994-gyel kezdődő periódusban viszont a beruházások GDP-beli arányának csökkenése következett be (*1. ábra*), és így a gazdasági növekedés üteme csökkent.

1. ábra
A brazil bruttó állóteke-képződés a GDP százalékában, 1994–2011

Forrás: The World dataBank Online.

¹²Uo., p. 4.

Mindez végül az árfolyamrendszer feladásához, a reál drasztikus leértékeléséhez vezetett 1999-ben, aminek következtében egy USD már több mint két reált ért. Ez automatikusan megnövelte a külső (dollárban lévő) adósságot, aminek kezeléséhez további költségvetési kiigazításra volt szükség. A még időközben (1998 végén) az IMF-fel kötött egyezmény értelmében foganatosított kiigazítás leginkább adóemelésben manifesztálódott. A csökkenő költségvetési deficit, a javuló kereskedelmi egyenleg, a még mindig magas kamatok, valamint a nagy belső piac és a privatizációk jóvoltából beáramló tőke hatására a recesszió a vártnál kisebb volt (1998-99-ben a gazdaság csak stagnált), és a GDP 2000-ben már 4,4 százalékkal nőtt.¹³

2000-ben (az amerikai információtechnológiai boom utolsó évében) viszonylag jók voltak a növekedési kilátások, és az irányadó nemzetközi közvélemény joggal várhatta, hogy az akkor hatalmon lévő Cardoso-kormányt újraválasztják. Csakhogy ez után következett a 2001-es terroristámadás, az információ-technológiai boom leülése, a hasonló cipőben járó Argentína válsága, ami mind megrázta a brazil gazdaságot is. Bár a szegénység elleni harc már a *Plan Real* beindítása után megkezdődött (pl. a minimálbéreket attól fogva évenként emelték, elindították a készpénz-transzfereket a legszegényebbek felé), a szociális helyzet javulása nem volt számottevő. Ezt az is mutatja, hogy a társadalom jövedelmi egyenlőtlenségét jelző Gini-index még 1998-ban is éppen annyi volt, mint 1990-ben (60,7%), s csak utána kezdett csökkenni, de még 2001-ben is 58,8 százalékon állt, jóval az 1960-as szint (50,4%) felett.¹⁴ Más kutatások kimutatták, hogy a jövedelemegyenlőtlenség a 90-es években valójában nőtt, amit a regionális különbségek erősödése mutat: az önkormányzati területek összehasonlításából kiderül, hogy a kisebb Gini-index-szel (kisebb egyenlőtlenséggel) jellemezhető önkormányzatok száma csökkent.¹⁵

Ebbe és az újabb, 90-es évek végi neoliberális megszorításokba belefáradt tömegek (a szegény- és középrétegek egyaránt) 2002-ben leváltották az addigi, bajaikat láthatólag orvosolni képtelen elitet, és a baloldali munkáspárti ellenzék, élén Lula da Silvával emelték kormányra. Némi intermezzo után, ezt követően kezdődött meg a válságkezelés.

¹³ *Uo.*, p. 12.

¹⁴ Lopez–Calva–Rocha (2012), pp. 8–11.

¹⁵ Baer–Galvão (2005), pp. 7–8. A Gini-coefficiens területszámításon alapul, de az egyenlőtlenséget jelző terület formája különböző lehet, így ugyanakkora területhez a jövedelemelosztás más-más mértéke járulhat. Ezért szokták a Gini-mutatót kiegészíteni más, például a felső és alsó jövedelmi tizedek különbségeit leíró mutatókkal.

2) Válságkezelés

Lula elnöksége alatt a hagyományos piaci eszközöket és kapcsolatokat, a monetáris és költségvetési egyensúlyt fenntartó, de a szegénység csökkentését középpontba helyező pragmatikus gazdaságpolitikai kurzus került hatalomra, és – Lula két ciklusa után 2010-től Dilma Rouseff vezetésével – van ott mind a mai napig. Igaz, kezdetben Lula elnöksége nagy csalódást okozott az őt hatalomra segítő rétegeknek. Hivatalba lépésekor nemhogy nem változtatott elődje politikáján, de még rá is erősített. Csökkentette az adókat, „cserébe” visszavágta és megadóztatta a nyugdíjakat, megemelte a közművek árainak felső plafonját, meggyengítette a szakszervezeteket, ígéretével ellentétben visszalépett a földreformtól (még a Cardoso-kormányhoz képest is), megemelte az elsődleges (adósságtörlesztés nélkül számított) költségvetési többlet célértékét, teljes függetlenséget adott a jegybanknak stb. – egyszerűen az IMF-nek tetsző stabilizációs programot vezetett be a 2002 nyarán kért hitelkeretért cserébe. Az új munkáspárti kormányt a *Goldman Sachs* megdicsérte,¹⁶ a neoliberalizmus ellenzőitől viszont éles kritikákat kapott.¹⁷

A gazdaságot a 2000-es évek elején még a (nettó) export hajtotta, és ezért a kedvezőtlen világpiaci folyamatok (az amerikai információtechnológiai boom leülése) már 2001-ben visszafogták a növekedést. A termelés 2004-ben ugyan lendületet vett (5,7%), de az ütem messze elmaradt más BRIC országok teljesítményétől. Az export és a külföldi vállalatok által vezérelt gazdaság elképzelése tehát nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, sem a gazdaság dinamizmusa, sem a szegénységnek a növekedéstől várt „spontán” csökkenése terén. Az agrárexport nyereségét a nagy gazdaságok fölötték le, a külföldi tőke inkább kivitte, mint beruházta a profitot – egyszerűen a régről ismert mechanizmusok dolgoztak.¹⁸

Ez a helyzet váltotta ki azt a fordulatot, amely lényegében keynesiánus elemek markáns alkalmazásához vezetett. Két pillére a jövedelmek növekvő mértékű leosztása a szegényeknek és az állam közvetlen gazdasági tevékenységének erősítése. Mindezt kiegészítette a közvetlen demokratikus formák beépítése az intézményrendszerbe, az egésznek pedig jó alapot kínált az 1994-es reformokkal meglapozott szigorú banki és közpénzügyi szabályozás fenntartása.

És itt az idő, hogy pontosítsuk tanulmányunk címét: 2002-ben válságkezelő folyamat kezdődött el, de nem a 2008-as válságé, hanem a Brazíliát már régóta sújtó gazdasági-társadalmi-fejlődési válságé. A neoliberais poli-

¹⁶ Azul (2003).

¹⁷ Petras–Veltmeyer (2003); Marques–Mendes (2007).

¹⁸ Burton (2010).

tikai kurzussal szemben kínált, bár azt csak néhány elemében módosító alternatíva megnyitotta az utat a felzárkózás előtt, amit a szegénység és a társadalmi polarizáció csökkenése, a GDP növekedése, a külföldi tőke fokozott érdeklődése¹⁹ és végül, ezek talaján a 2008-as válsággal szembeni ellenállóképesség igazolt. A 2008-as válságra nem új politika, hanem a 2003-2004-ben elindított kurzus erősítése volt a válasz. Olyan irányváltásra került tehát sor, amely a Brazíliához hasonló perifériális-félperifériális, így a 2008-as válság által leginkább sújtott országok számára is reménykeltő alternatívaként létezik napjaink „válságkezelése” során.

2.1. Jövedelemelosztás

Mint a Világbank éppen Brazíliával kapcsolatban hangsúlyozza,²⁰ az egyenlőtlenség befolyásolja a gazdasági fejlődést, az állami politika pedig befolyásolhatja az egyenlőtlenséget. Ennek az összefüggésnek a gyakorlati konzekvenciái jelennek meg a 2000-es évek közepétől folytatott brazil gazdaságpolitika eredményeiben. Az Oxfam keretében készült tanulmány²¹ megállapítja, hogy a jövedelemegyenlőtlenség sikeres csökkentésének oka Brazíliában a gazdasági növekedés mellett az *állam újraelosztó tevékenysége*, amely ráadásul a *konzolidálódott demokrácia* körülményei között, a *civil szférával összefogva*, annak ellenőrzése alatt tevékenykedik. A készpénztranszferek jótékony hatásait a belső keresletre, a javuló iskolázottságra, a foglalkoztatásra és a teljesítményre a Világbank vagy a WHO egyéb tanulmányai is dokumentálják.²²

A brazil gazdaságpolitikai irányváltás az elmúlt két évtizedben az egész Latin-Amerikát jellemző átalakulási folyamatok része.²³ E változások lényege az állam és a társadalom új kapcsolata, és egyben a gazdaság vállalatirányítási módszerekkel történő, a szociális problémákat, a szegénység növekedését és a társadalmi fragmentációt növelő igazgatásának elutasítása. E neopopulistának nevezhető irányzat megkülönböztető jegye a jövedelmek „kompenzáló újraelosztása” a korábbi évtizedek strukturális átalakulásának vesztesei számára.²⁴ Az állami kiadások relatív mértéke tehát nem nőtt (1995 óta a GDP húsz százaléka körül van), szerkezete

¹⁹ 2006 után Brazília részesedése a világ működőtőke-importjából növekedésnek indult. 2010-re Brazília lett az 5. az FDI-t fogadó országok sorában, 48,4 milliárd dollár külföldi működő tőkét vonzott. UNCTAD WIR Annex Tables Online.

²⁰ WB (2004), pp. xvii–xx.

²¹ Beghin (2008), pp. 4–5.

²² Lopez-Calva–Rocha (2012); Santos et al (2011).

²³ Lásd bővebben Dömény (2007).

²⁴ *Uo.*, p. 13.

azonban eltolódott a szociális (benne az oktatási, egészségügyi) kiadások felé.²⁵ A 2008-as világgazdasági válság kirobbanása óta – és ez ismét igaz a latin-amerikai országok többségére – nem csupán fenntartották az aktív szociális és költségvetési politikát, de összegét még növelték is, továbbá egyéb foglalkoztatás-serkentő transzferprogramokat is bevezettek, erőteljesen irányt véve a gyermekek iskoláztatására és az egészségügyi ellátás javítására. Mint az ENSZ szervezete, a Latin-Amerika és Karibi térség Gazdasági Bizottsága (ECLAC) megállapítja: ez az eljárás azt a felismerést tükrözi, hogy éppen a gazdasági visszaesés idején kell a szociális politikákat erősíteni, forrásaikat növelni.²⁶

Lula a mélyszegénység megszüntetésének programjával került az elnöki székbe. 2003-ban hirdette meg a *Fome Zero* („Zéró éhezés”) programot, amely különböző formákat öltött. Emelték a minimálbéreket és csökkentették az alapvető élelmiszerek relatív árát.²⁷ (Braziliában kb. 24 millió ember kap minimálbért, ami napjainkban havi 200 dollár körül van.) Jelentős készpénztranszfer-programokat indítottak el, illetve a korábbiakat kiszélesítették (szociális nyugdíj, idősek, betegek segélyei, gyermekmunka elleni program stb.), amelyek 94 millió embert érintettek. 2004-ben négy program összevonásával és a juttatások kiterjesztésével indult a *Bolsa Família* program (átlagosan havi 70 reál az iskoláztatáshoz, egészségügyi kontrollhoz kötött készpénzsegély a gyermekes családoknak), ami 2011 végéig 12,9 millió családhoz, kb. 52 millió emberhez (a 2,5 dollár/napi jövedelem alatt élő brazilok közel 70 százalékához) jutott el. A program költségvetése 2012-ben már 12 milliárd dollár. A szociális transzferprogramokra évről-évre növekvő összegeket, 2012-ben összesen 33 milliárd dollárt költöttek, ami a 2007-esnek a kétszerese.²⁸

A társadalmi stabilitást és a fogyasztás növekedése révén a gazdaságot is segítette továbbá az államapparátus, illetve az ellenőrzés hatékonyságának növelésére hozott intézkedéssorozat (az adóbevételek növekedése, a rabszolgamunka csökkenése, nagyobb munkaerőpiaci védelem a dolgozóknak stb.), az agrárcsaládoknak nyújtott szubvencionált hitelek, illetve általában az alacsonyabb hitelkamatok.

Mindennek eredményeképpen a Gini-index évről évre csökkent, 2001 és 2011 között 58,8 százalékról 50,1 százalékra.²⁹ Körülbelül 30 millió embert sikerült a szegények közül a középosztályba emelni. 2004 és 2007 között a háztartások havi átlagjövedelme 287 dollárról 584 dollárra nőtt,

²⁵ A folyamat egész Latin-Amerikára jellemző: a társadalombiztosítási kiadások egy főre jutó értéke 1990-91 és 2007-08 között 445 dollár/főről 880 dollár/főre, GDP-hez mért aránya pedig 12,3 százalékról 18,4 százalékra nőtt. ECLAC (2011), p. 132.

²⁶ Uo.

²⁷ Az alapvető élelmiszerek árai a bérnövekedésnél kisebb mértékben nőttek.

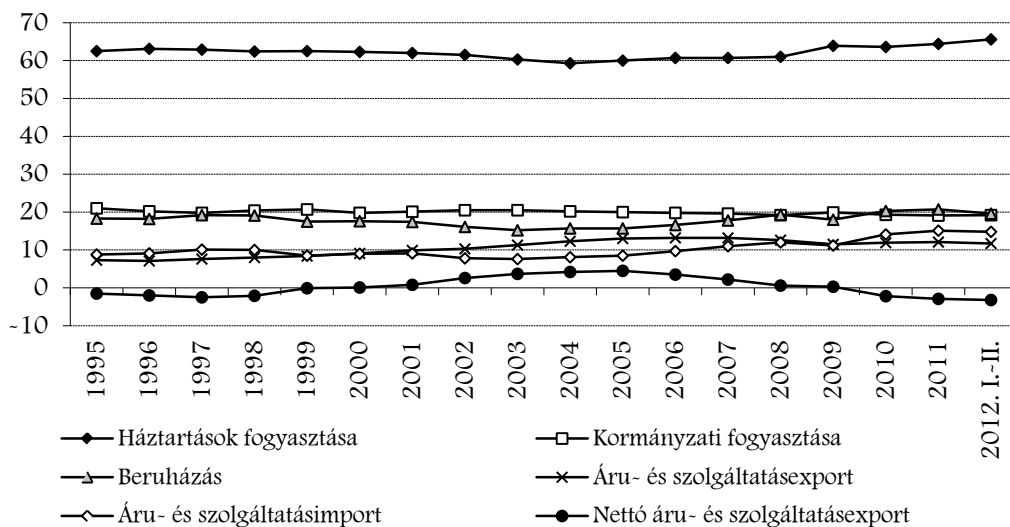
²⁸ MPBM (2012).

²⁹ Lopez-Calva-Rocha (2012), p. 26.; IBGE (2012).

és 2008-ban a 600-2500 dolláros havi jövedelemmel rendelkező háztartások aránya meghaladta az 50 százalékot.³⁰

Míg a korábbiakban a háztartások fogyasztásának aránya a GDP-ben folyamatosan csökkent, 2004 után lassú növekedésnek indult. Ez a trend a válság alatt és után is folytatódott, miközben az export GDP-hez mért háttérje gyengült, a behozatal utolérte, majd 2010-től túlszárnyalta a kivittelt. A GDP mindinkább a háztartások fogyasztására támaszkodott, amelyek részesedése a 2004-es 59,3 százalékról 2012 első felére 65,6 százalékra nőtt (2. ábra). 2004 óta tehát a GDP növekedését a belföldi kereslet hajtja.³¹

2. ábra
A brazil GDP felhasználása 1995-2012/I.-II. n. év
(százalék)

Forrás: IBGE Quarterly National Accounts.

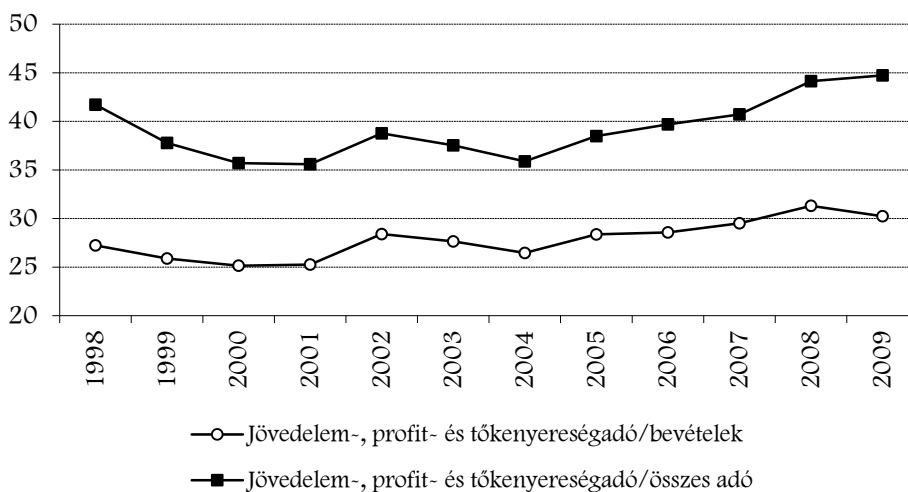
A nem mainstream gazdaságpolitika nyomán a GDP éves növekedése a korábbi 2 százalék alatti ütemről a 2004 és 2008 közötti öt évben átlagosan 4,8 százalékra nőtt. A szociális készpénztranszferekhez szükséges többletforrásokat a növekvő GDP emelkedő adóbevételei adták. Az állami adójövedelmek újraelosztása a korábbi évtizedekben nem a szegényeknek kedvezett: a pénz valójában oda áramlott vissza, ahonnan jött („perverz újraelosztás”). A 2004-től folytatott politika ezen változtatott. A brazil vállalatok az adófizetés előtti profitjuk 69 százalékával felérő összeget

³⁰ TWGI (s.a.).

³¹ Oxford Economics (2012); TWGI (s.a.).

fizetnek az államnak adók, járulékok formájában, míg az USA-ban ugyan-ez az arány csak 46,8, Magyarországon 53,3, Kanadában 29,2 százalék.³² Figyelemreméltó továbbá, hogy a jövedelem-, profit és tőkenyereség adók súlya a brazil állam bevételei között 2004-től jelentősen nőtt (3. ábra), ami a szegényprogramok felfutásával együtt a „perverz újraelosztás” csökkenésére utal.

3. ábra
A jövedelem-, profit és tőkenyereség-adók súlya
Brazília költségvetési bevételeiben, 1998–2009
(százalék)

Forrás: The World dataBank Online.

2.2. Állami fejlesztőprogramok

A brazil állam vállalatain és költségvetésből finanszírozott beruházási programjain keresztül is egyre mélyebben avatkozott a gazdaságba, amit az indokolt, hogy a GDP-növekedése elmaradt a várttól és a többi BRICS ütemétől is. Így a központi kormányzat beruházásai 2003 és 2010 között a GDP 0,4 százalékáról 1,3 százalékára nőttek.³³

2005-ben előbb egy kísérleti infrastrukturális programot (PPI), 2007-ben pedig az azóta is futó *Növekedésgyorsító Programot* (PAC) indították

³² Bár egyes latin-amerikai országokban az arány még magasabb (pl. Argentínában 108,2%, Bolíviában 80%) a többi BRICS esetében a brazilnál alacsonyabb: Kínában 63,5, Indiában 63,3, Oroszországban 46,5, Dél-Afrikában 30,5 százalék (WB-PWC 2011, pp. 98–100).

³³ WB (2009), p. 15.

el. Ez utóbbi teljes összege 2007 és 2010 között eredetileg 504 milliárd reált (236 milliárd dollárt) tett ki, amit később, a válság idején még tovább emeltek.

Mindennek köszönhetően, bár a kedvező világgazdasági környezettől természetesen nem függetlenül, a GDP növekedése gyorsult, 6 millió új munkahely jött létre, a költségvetési hiány menedzselhető volt (3,5 százalékkal maradt, az elsődleges egyenleg többlete mérséklődött, de még így is 2-3 százalékkal volt), a munkanélküliség évről évre csökkent, a külső eladósodottság GDP-hez mért aránya szintén, a folyó fizetési mérleg pedig többletet mutatott. Az export lendületesen nőtt, bár 2004 után GDP-arányos mértéke csökkent, jeléül annak, hogy a növekedés motorja a belpiacra terelődött át: a beruházások súlya a GDP-ben 2003 és 2008 között 15-ről 19 százalékra emelkedett, és – mint már említettük – a lakossági fogyasztás korábban tapasztalt GDP-arányos csökkenése megállt, majd nőni kezdett (lásd 2. ábra).

2.3. Az intézményrendszer

A brazil „válságkezelés” további sikertényezője, hogy tervszerű és jól szervezett intézményrendszer segíti. Ez kulcsfontosságú tényező, hiszen az állam – mint az Latin-Amerikában általában – hagyományosan túlméretezett és hatékonytalan volt. Az ebből adódó gordiuszi csomót a Lula nevével fémjelzett fordulat új, a lakosságot a kormányzáshoz közelebb hozó intézményrendszer kiépítése vágta át. Lula egyik legelső lépése a *Civil Gazdasági és Szociális Tanács* (CDES) létrehozása volt, amely 2002–2003 során széleskörű konzultációkra támaszkodva kidolgozta a Nemzeti Fejlesztési Tervet (NDA). Ez a terv foglalta keretbe az új gazdaság- és társadalompolitika teendőit. A CDES javaslatai tükröződnek a Lula második elnöksége idején beindított két fő programban, a *Növekedésgyorsító Programban* (PAC) és az *Oktatásfejlesztési Programban* (PDE) is. Mindkettő a társadalmi egyenlőséget és a marginalizált csoportok integrálását szolgáló fejlődést célozza.

2008-ban hozták létre az elnökség mellett működő *Stratégiai Bizottságot*, a SEA-t, amely a Plan 2022 nevű hosszabb távú fejlesztési tervet tette le az asztalra. Ennek középpontjában a természeti és a humán erőforrások jobb kihasználása, a szociális és regionális egyenlőtlenségek radikális csökkentése, a termelőalapok integrálása, demokratikusabb, közvetlenebb politizálás és egyben Brazília geopolitikai szerepének növelése áll.³⁴

³⁴ Osava (2010).

2.4. A külkereskedelem diverzifikálása

A 2008-as válság kezelhetősége szempontjából is fontos változások indultak be a külkereskedelemben. Az ország kitétségeinek csökkentése végett ugyanis megkezdtek a kereskedelem diverzifikálását, aminek következtében Európa és az USA rovására nőtt Latin-Amerika és különösen Kína szerepe az exportpiacok között.³⁵ Emellett megindult a kereskedelmi kapcsolatok szorosabbra fűzése Oroszországgal, Indiával, Dél-Afrikával és az Arab-öböl országaival. Jelentős lépések történtek Afrika irányába is: 2003, Lula elnökké választása óta Brazília afrikai nagykövetségeinek száma megduplázódott (2010-ig 34-re nőtt).³⁶ A latin-amerikai ország Afrikába irányuló exportja 2011-ben a 2001-es szintnek közel kilencszerese volt, Afrika részesedése a brazil exportból 2012 közepén már meghaladja Németország és Franciaország együttes részesedését.³⁷

Ezeket az irányokat a 2008-as válság hatására még tovább erősítették.

3) A 2008-as válság közvetlen hatása és a válaszlépések

A növekedés belső alapjainak megerősödése után érte az országot a 2008-as sokk. Mivel azonban Brazíliában nem alakult ki eszközár-buborék, és bankszférája viszonylag független maradt a nemzetközi piacoktól, a lakosság és a vállalati szféra eladósodottsága nem nőtt kezelhetetlen mértékűre. A válság tehát kívülről érkezett a külföldi befektetők kivonulása, profitkivonás és az exportpiacok összeszűkülése formájában. A fizetési mérleg pozitívból negatívba fordult, a hiány 2010 óta a GDP két százaléka körül alakul. A GDP csökkenése 2008 végétől 2009 közepéig tartott, így 2009 egészében 0,3 százalékot tett ki (4. ábra).

A munkanélküliségi ráta 2009-ben nyolc százalék fölé ugrott, de már a következő évben visszatért a korábbi csökkenő pályára (5. ábra). A reál 2008 júliusától 5 hónap alatt közel 66 százalékot veszített értékéből, majd visszakorrigált, és 2011 augusztusában még erősebb is volt, mint a válság előtt. A brazil kormány gyors és tabuktól nem korlátozott irányítási képességét példázza a „Tobin-adó”-jellegű adó könnyed használata: 2008 ok-

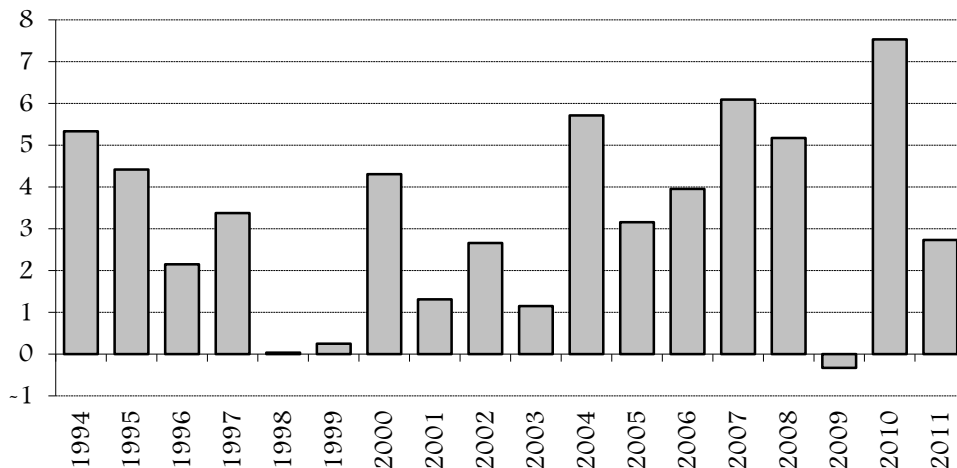
³⁵ 2009-re Kína vált Brazília legfőbb kereskedelmi partnerévé, 2010-ben már ide ment a kivitel 15 százaléka, főleg szója, vasérc és olaj. Hoffmann (2011), p. 27.

³⁶ Reuters Africa (2010).

³⁷ TMSA (2012).

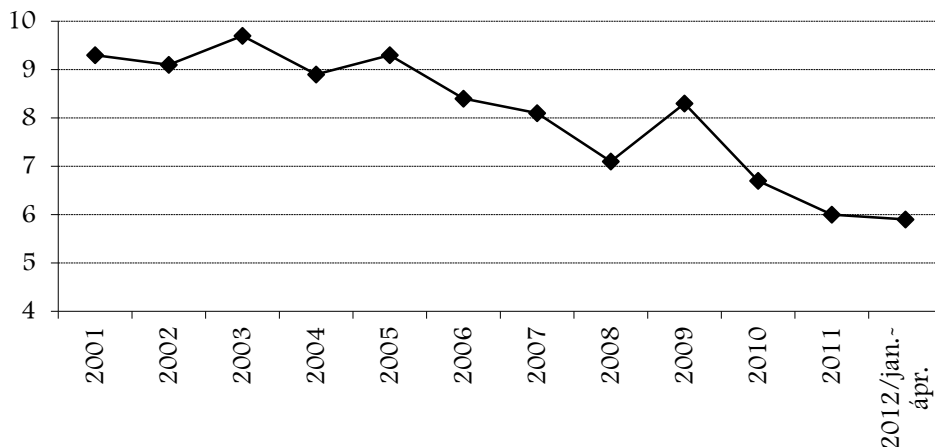
tóberében, a hitelpiacok befagyása idején megszüntették azt a 1,5 százalékos adót, ami addig a fix kamatozású, reálban denominált brazil értékpapírok külföldi vásárlását sújtotta. Amikor azonban a reál felértékelődése, illetve az erre irányuló spekulációs mozgás megindult, 2009 októberében ugyanilyen, de már két százalékos adót vetettek ki,³⁸ sikerrel fékezve az exportra is káros túlértékelődést.

4. ábra
A brazil GDP éves növekedése, 2001–2011
(százalék)

Forrás: The World dataBank Online.

5. ábra
A brazil munkanélküliségi ráta, 2001–2012
(százalék)

Forrás: The World dataBank Online és IBGE Online Database.

³⁸ MercoPress (2009).

A kormány reál-kötvények kibocsátásával képes finanszírozni magát. A brazil közszektor (szövetségi és tartományi kormányzat, egyéb állami szféra) teljes bruttó adóssága a válság óta némiképpen nőtt, 2012 júliusában a GDP 57,6 százalékát tette ki, és szinte kizárólag belföldi. A nettó államadósság ugyanekkor a GDP 34,9 százalékát érte el. A közszektor teljes bruttó *külső* adóssága 2012 júliusában 108 milliárd dollár volt, ami 28 százalékkal több, mint 2008-ban, de még így is csak a GDP 4,5 százaléka. Az erre jutó adósságszolgálat 2011-ben 15,5, 2012 első hét hónapjában 11 milliárd dollárt tett ki, ami az exportnak mindössze körülbelül öt százalékával egyenlő. A bankok és a vállalati szféra eladósodottsága már jóval nagyobb, így az *ország teljes* külső adósságállománya 2012 júliusában 308 (a vállalatközi hitelekkel együtt 422) milliárd dollár, de még ez is csak a GDP 13 százalékát teszi ki, és az erre jutó teljes adósságszolgálati teher sem túl nagy (az export 18-20%-ával egyenlő).³⁹ A gyors növekedésnek és a felértékelődésre hajlamos nemzeti valutának köszönhetően az ország devizatartalékai a válság után is rendületlenül bővültek, 2012 júliusában 376 milliárd dollárra rúgtak, ami húsz havi importra elegendő.

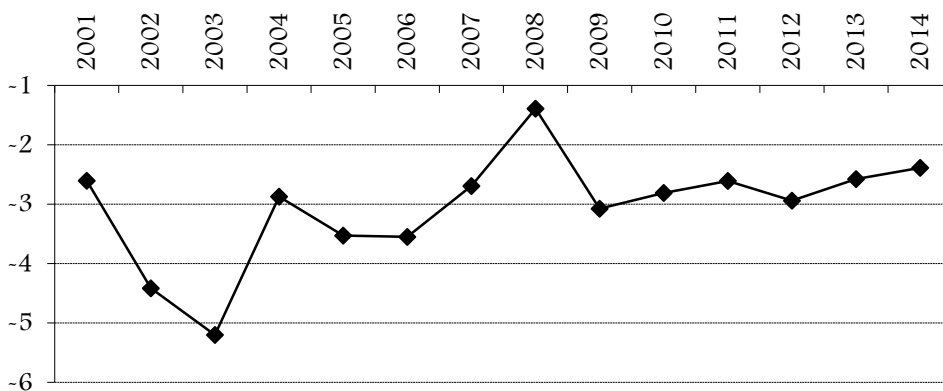
A költségvetési deficit a válságkezelés miatt a 2008-as 1,9 százalékról 2009-ben a GDP 3,2 százalékára emelkedett, de azt követően 3 százalék alatt maradt (6. ábra).⁴⁰ A primer (adósságtörlesztés nélkül számított) többlet csökkent, de még így is két százalék körül alakult. A költségvetési egyenleg romlásának egyik fő oka, hogy nem alkalmaztak megszorításokat, sőt kifejezetten növelték az állam gazdaságélénkítő kiadásait: 2009-ben a fejlesztési bankon (BNDES) keresztül 100 milliárd reál (kb. 50 milliárd USD) friss állami pénzt pumpáltak a gazdaságba hitel formájában, ami több mint háromszorosa a 2008-as hitelezési szintnek.

A monetáris politika a krízisre előbb lazítással (kamatcsökkentés), majd az ennek nyomán megugró infláció miatt szigorítással válaszolt, ami azonban az expanzív költségvetés kereslet-stimuláló hatásának jóvoltából nem eredményezte a gazdaság fékezését, még a tervezettnél nagyobb (2009: 5,8%) infláció mellett sem. Az inflációra ügyelő restriktív monetáris politika és a keresletösztönző expanzív költségvetési politika következtében az infláció fluktuál, de a várakozásokkal ellentétben nem vált kétszámjegyűvé, sőt éves szinten hét százalék alatt maradt (7. ábra). Ismét hangsúlyozzuk: a költségvetési kiadások növelése, a jövedelmüket biztosan elköltő legszegényebbek támogatása, valamint az állami és magánberuházások közvetett (például hitellel) és közvetlen módon (állami vállalatokon keresztül) történő növelése a belföldi termelőalapok megerősítését szolgálja.

³⁹ Banco Central do Brasil online database, External Sector, Table 51, 51-A, 59.

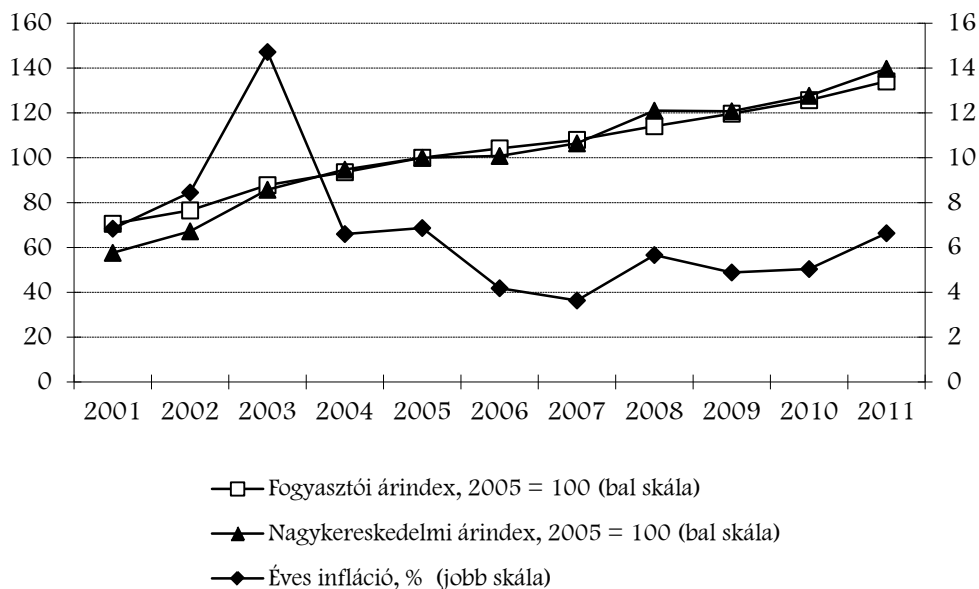
⁴⁰ A Banco Central do Brasil a Mercosur szabályai szerinti ún. harmonizált adatokat hozza, amik még ennél is jobbak, de a trend ugyanaz: a deficit 2008-ig csökkent, majd 2009-ben 3 százalék fölé nőtt, de 2012 júliusában már csak 2,1 százalék (Banco Central do Brasil online database, Fiscal data, Table 23.).

6. ábra
A brazil költségvetés egyenlege a GDP százalékában, 2001–2014
(tény és előrejelzés)

Forrás: The World dataBank Online.

7. ábra
Brazil infláció, 2001–2011

Forrás: The World dataBank Online.

A bankszektor viszonylag stabil, kevés a külföldi pénzintézet az országban (az alkotmány alapján a külföldi részesedés a bankszektorban nem haladhatja meg a 20 százalékot), de a válság miatt azért 100 milliárd real (körülbelül 55 milliárd dollár) tőkeinjekciót kapott az államtól.

Az igazi válságkezelés azonban az addig folytatott gazdaságpolitika megerősítése volt. Növekvő beruházások (2012-ben 65,1 milliárd dollárnyi) folynak az állami vállalatokban, 90 százalékban az energetikai iparban (Petrobrás, Elekrobás). Ezenkívül a 2007-ben elindított *Növekedésgyorsító Program* (PAC) összegét közel 30 százalékkal megemelték (638 milliárd reálra, ami kb. 330 milliárd dollár), és a 2011-től induló csomagot még az elsónél is nagyobbra tervezik (2011 és 2014 között közel egymilliárd reál, tehát kb. 520 milliárd dollár állami és magánberuházás együtt). A 2014 utáni négy évben pedig, már szinte kizárólag az energetika területén, 632 milliárd reál összberuházásra számítanak. Az állam 2007 és 2010 között 55 milliárd, 2011-2012-ben 50,5 milliárd dollárt biztosít a programhoz (átlagosan 12 százalékos állami részesedés).⁴¹

A fő célterületek a logisztika, energetika és a társadalmi-urbanizációs fejlesztés, hat alprogramban:⁴²

- * „Jobb Város” (közlekedés, életminőség – 57,1 milliárd reál);
- * „Polgári Közösség” (például egészségügyi ellátás, gyermekfelügyelet, sportolási lehetőségek, közrend – 23 milliárd reál);
- * „Az Én Házam” (lakásépítés – 278,2 milliárd reál);
- * „Víz és Villany Mindenkinek” (általános hozzáférés biztosítása a távoli területeken is – 30,6 milliárd reál);
- * „Közlekedés” (autópályák, vasút, kikötők, helyi és légiközlekedés – 104,5 milliárd reál);
- * „Energia” (villamos energia, olaj, gáz termelése és szállítása, hajóépítés, megújuló energia, energiahatékonyság, kutatás – 465,5 milliárd reál).

2014 után a „Közlekedés” alprogramot illetően további 4,5 milliárd, az „Energia” alprogramban pedig 627,1 milliárd reál beruházással számolnak.

4) A válság és kezelése folytatódik

Mindezzel azonban a válság és hatása nem múlt el. Sem az évtizedek óta tartó fejlődési válság, sem pedig a 2008 óta tartó világgazdasági válság ütötte sebeket nem sikerült begyógyítani. A kettő kezelése azonban, mint láttuk, szorosan együtt halad, sőt lényegében azonos politikát jelent.

⁴¹ Brasil.gov.br. (2012a); MPBM (2012), p. 14.

⁴² Brasil.gov.br. (2012a).

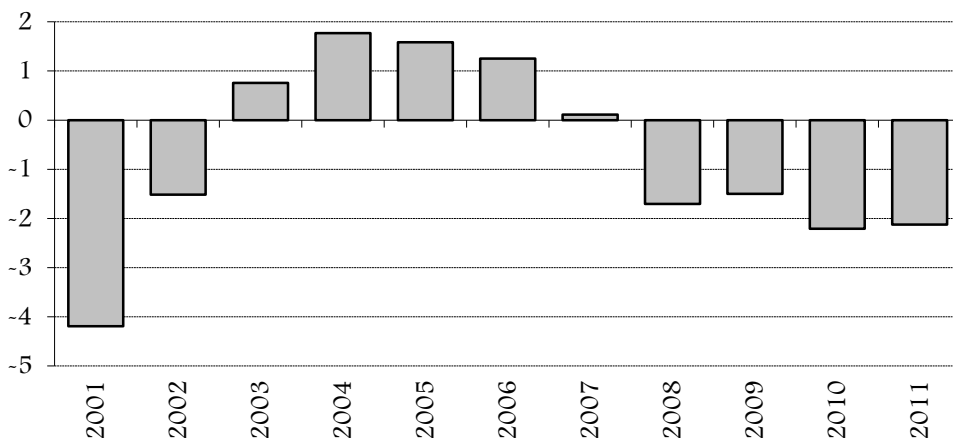
4.1. Belföldre irányuló gazdaságélénkítés

Korunk világgazdasági válságának és globális tőkerendszerének kórképét nyújtja, hogy Brazília – és vele más feltörekvő, például BRICS-országok – növekedési kilátásai 2011-ben ismét romlani kezdtek.

Bár 2010-ben a brazil GDP már jelentős ütemben bővült (7,5%), 2011-ben a világgazdaság további gyengélkedése, valamint a pénzügyi kormányzat infláció elleni intézkedései a vártnál is nagyobb lassulást eredményeztek (a GDP csak 2,7 százalékkal nőtt). Az időközben bevetett adókedvezmények, kamatsökkentés, minimálbér-emelés és egyéb termelésösztönzők, sőt a hazai termelést védeni hivatott importadó-emelések hatására,⁴³ valamint a „szilárd alapokra és robosztus belpiacra”⁴⁴ való tekintettel, 2012-ben a kormány és az elemzők is 4,5-5 százalékos növekedést vártak, annál is inkább, mert a reál újbóli leértékelődése (2011 júliusa óta körülbelül 30 százalék) kedvez az exportnak, ami hozzájárulhat a külső egyensúly javulásához.

Ám a lassulás 2012 első felében is folytatódott, az év közepén az ipar már recesszió közeli állapotban volt (a termelés és a beruházások a második negyedévben csökkentek), így az év egészére a legtöbb elemző már csak 1,6-1,7 százalékos GDP-növekedést jósol. A profitrepatriálás, a csökkenő működtőke-beáramlás és az export visszaesése miatt a fizetésimérleg tovább romlott, bár továbbra sem haladta meg lényegesen a GDP két százalékát (8. ábra).

8. ábra
Brazília folyó fizetési mérlege a GDP százalékában, 2001–2011

Forrás: The World dataBank Online.

⁴³ Reuters (2012).

⁴⁴ A brazil központi bank elnökének megfogalmazása. The Economic Times (2012).

A fent említett kontra-ciklikus élénkítő intézkedések alapján az ország vezetői bíznak abban, hogy a növekedés már 2012 végén visszatér az évi négy százalékos szintre. A növekedést egyértelműen az állam és a háztartások fogyasztási kiadásai indukálják, ettől lehet remélni, hogy a beruházások és az ipari termelés 2012 második felében ismét fellendül.⁴⁵ A fogyasztás azonban egyelőre stagnál, ami a megemelkedett lakossági hitelállománynak tudható be, ez pedig a hitellel táplált növekedés korlátaira irányítja a figyelmet. A kormány még több hitelt, a vállalatoknak még több működő tőkét ígér, alacsonyabb kamatokat, továbbá adókedvezményeket. Ez utóbbiak 2013-ban 6,5, 2016-ig négy év alatt összesen 14,8 milliárd dollárt tesznek ki.

A brazil gazdaság lassulása, illetve növekedési nehézsége, megegyezik a kínai és indiai gazdaság szimptomájával, bár annál súlyosabb.⁴⁶ A világgazdaság további betegeskedése visszafogja a feltörekvő országok dinamizmusát is. Ez megnehezíti számukra a saját gazdasági alapok fejlesztését, amelyre éppen a kátyúba jutott fejlett országok hatásától való függetlenedés érdekében törekednek, de amely fordulat nem megy egyik pillanatról a másikra.⁴⁷

4.2. Technológiai „uprading”

A válság tehát még nem ért véget, és (a túlfelhalmozott, buborékosodott tőkepiacokon elkerülhetetlen veszteségek leírásán túl) mindaddig nem is fog, míg a világgazdaság, annak vezető szereplői, a fejlett országok technológiát nem váltanak (mindenekelőtt biotechnológia, nanotechnológia, ezek kombinációja, környezetipar, energiatakarékos technológiák irányába). Ezáltal egyrészt beindíthatják saját növekedésüket, másrészt felszabadíthatják a már lefutott technológiák piacát a fejlettség szerint utánuk következő országok termelőkapacitása számára. Ha a ma már elavult technológiákat a fejlett országokban felváltják az újakkal, akkor mind az elavult technológiák termelése, mind az ezek iránt a fejlett és fejlődő országokban még meglévő kereslet kielégítése szabaddá válik a „második vonalú”, így különösen a BRICS országok számára.

Kitűnő példáját adja ennek a folyamatnak az autóipar, amelyről Szalavetz (2012) készített átfogó tanulmányt a jelen kötet számára. A fejlett országok által vezetett, és a hetvenes évektől számítható technológiai

⁴⁵ Brasil.gov.br. (2012b).

⁴⁶ Azzarello–Putnam (2012).

⁴⁷ Az exportorientáció versus a hazai fejlesztést igénylő belföldi termelés felfuttatásának problémáját mutatja be Kína példáján Szunomár (2012).

ciklus egyik élvonalas iparágának számító autóipar a mikroelektronikai kor kifulladásakor „utóvirágzását” a fejlettek után következő felzárkózó országokban élte, nagymértékben állami támogatás mellett. A fejlett országokban (USA, Franciaország, Németország, sőt Olaszország, Spanyolország) stagnáló-csökkenő-megszűnő gyártást a feltörekvő piacokon (Brazília, India, Kína, Mexikó, Szlovákia, Románia stb.) nyitott bővített kapacitások kísérik.

Az adott struktúrájú piac azonban lassan ez utóbbiakban is telítődik. A válságból való kilábalást az új technológiai paradigma szerinti átstrukturálás fogja elhozni, amelynek elindítására azonban nemcsak a fejlett, de a gyorsan feltörekvő (a „későn jövők előnyét” élvező) országoknak is van esélye.⁴⁸ Ezt az utat járja Brazília az autóiparban, amelynek életben tartásához az állam feltételes adókedvezményeket kínál. A 2003-ban indított, 2017-ig tervezett *Inovar Auto* program keretében a 30 százalékos ipari adó alól bizonyos feltételek (mint például a kutatás-fejlesztés vagy belföldi értékesítés) teljesítése esetén különböző mértékű felmentéseket lehet kapni.⁴⁹ Itt a lehetőség – mint az Szalavetz (2012) tanulmányából kiderül – nemcsak a fejlett országokhoz hasonló termelési-technikai bázis felépítésére, és az olcsóbb munkaerő révén ezen piacoknak a fejlettektől való elhódítására, hanem például a helyi fogyasztói igényekhez való igazodással új (más és/vagy modernebb) technológiák kifejlesztésére is. Mind a két irányú fejlődés motorizálhatja a gazdaságot, de az utóbbi révén kézhez ragadhatók a jövő technológiái, vagyis a fent említett szükségszerű technológiai paradigmaváltásban való élen járás. Ez az opció más ágazatokban is fennállhat.

4.3. Nemzetközi kapcsolatépítés

Brazília – és ebben ismét hasonló más BRICS-országokhoz – a társadalmi-gazdasági felzárkóztatás nem monetarista-neoliberális útjához regionális kapcsolatrendszerének intenzív és újszerű építését is igyekszik felhasználni. Mivel az új utak keresésében Latin-Amerika országai élenjárnak,⁵⁰ kedvező környezetben teheti ezt meg. A bilaterális kapcsolatok szorosabbra fűzésén túl a regionális együttműködést szolgáló lépések közé tartozik például, hogy a válság kirobbanását követően, 2008 decemberében, Brazília adott otthont a „Latin-Amerika és Karibi térség Csúcsértekezlet az Integrációért és Fejlődésért” (spanyol nevének rövidítéséből CALC) nevű

⁴⁸ A struktúraváltás technológiai, piaci, regionális lehetőségeit az autóipar kapcsán mutatja be Szalavetz (2012).

⁴⁹ GAI (2012).

⁵⁰ Lásd erről bővebben Dömény (2007) összefoglaló tanulmányát.

regionális „egységalkalmazó”-nak. 2010 februárjában Mexikóban, a Rio Csoport találkozójaival egybekötve került sor a második csúcsertekezletre, amit „Latin-Amerikai és Karibi Egység Csúcsertekezlet”-nek neveztek. Ezen a találkozón az államfők kinyilvánították, hogy létrehozzák a latin-amerikai és karibi országok közösségét, amely a térség fejlődő országainak a fejlettektől (így az USA-tól és Kanadától is) független, a 2008-ashoz hasonló válság elkerülését biztosító pénzügyi összefogását hivatott megteremteni.⁵¹

Továbbá 2010 májusában regionális kereskedelmi centrum létrehozásáról döntöttek (az IMF-fel karöltve) ahol Latin-Amerika országainak illetékes (gazdasági, pénzügyi) miniszterei, magas rangú hivatalnokai számára nyújtanak képzést.

Brazília figyelemreméltó kezdeményezések részese a BRIC(S) csoportban is már 2006 óta. Ez az együttműködés a válság miatt egyre intenzívebb, és olyan lényeges területekre terjed ki, mint például az élelmiszerbiztonság.⁵² A felzárkóztató iparosítás különösen nagy nyersanyagszükséglete és a globális erőterben való fokozott jelenlét igénye az utóbbi években felértékelte Afrikát a feltörekvő országok számára. Mint arról már szóltunk, Brazília sem kivétel ez alól: 2010 júliusában Lula elnök az afrikai kontinens több országában járt és megállapodásokat kötött, például bioüzemanyag egyezményt Kenyával, környezetvédelmi kooperációs megállapodást Tanzániával és védelmi megállapodást a kicsi, ám olaj- és gázkincsekben gazdag Egyenlítői-Guineával.⁵³

5) Tanulságok – Magyarország számára is

Korunk világgazdasága interdependenciákkal és meghatározó értékáramlási folyamatokkal teli hierarchikus rendszer, amelyet a tőke szabad áramlásán alapuló általános verseny tart fent. A verseny attribútuma, hogy az induló pozícióban gyengébbeket eleve vesztesre ítéli. A jogi egyenlőség reális egyenlőtlenségeket konzervál, sőt növel. A verseny lényege ugyanakkor a verseny kizárására való törekvés – a globális versenytér minden pontján az nyer, akinek ott és akkor nincs méltó ellenfele. A felzárkózás egy ilyen rendszerben – bármilyen jól kommunikált, de mégiscsak egyedi eseteket kivéve – csak a gyengék valamilyen megsegítése, induló pozíciójának megerősítése talaján lehetséges.

⁵¹ Artner (2011).

⁵² BRICS Summit Declarations.

⁵³ Reuters Africa (2010).

A segítség nyújtására képes ágens a nemzetgazdaságok, társadalmak szintjén az állam, amely még a neoliberalizmus „minimál-állami” rendszerében is meghatározó: ez hozza és tartatja be a törvényeket, amelyek a „minimál-állami” rendszer alapját képezik. Nem mindegy azonban, milyen államról van szó. Az állam tevékenységét az a társadalmi-gazdasági érdekcsoport határozza meg, amelynek képviselőjét az érdekkonfliktusokkal terhes társadalmon belül az állam felvállalja.

Latin-Amerikában az elmúlt néhány évtizedben olyan államok kialakulásának vagyunk tanúi, amelyek az „elit” (a gazdagok, a tőketulajdonosok, az ipari, agrár- és pénzmágnások) érdekei helyett, de legalábbis mellett, az osztálytársadalmi „versenyben” alulmaradtak érdekeit is hatalmi tevékenységük spektrumába emelték. Ezeknek az érdekeknek az előtérbe kerülése, egyáltalán nem paradox módon, hosszabb távon az országok elitjének érdekeivel sem ellentétes, amennyiben a nemzeti termelőerők fejlesztése az ő világpiacon sikerességüknek is záloga. A nemzeti (nem etnikai, hanem adott országon belüli) termelőerőkkel való rablógazdálkodással egyenlő, ha tömegek szakadnak le, válnak testi-lelki értelemben szegénynek. Ekkor ugyanis az alkotásra, új érték létrehozására egyedül képes emberi termelőerő hever paragon, sőt „romlik meg”, és így – ráadásul – igényel pótlólagos erőfeszítéseket a helyzet szülte, messzemenő és a formális gazdaságban szerencsésen boldogulókat is súlyosan érintő következmények kezelése okán (segélyezés, szociális munka, egészségügy, rendfenntartás, bűnüldözés stb.).

A társadalmi egyenlőtlenségek megszüntetésére irányuló politika tehát a legalapvetőbb gazdaságpolitika, a történelmileg progresszív és „fenn tartható” állam létfeltétele. Innen sarjad nemcsak a szociálpolitika, az egészségügy, az oktatás legalsóbb rétegek érdekében történő fejlesztése, hanem a hazai termelés anyagi-technológiai fejlesztésének politikája is.

A „latin-amerikai fordulat”, bár sokféle változatban, de egyként a globális hierarchiával szemben keres alternatívát, amihez a fent elmondottak értelmében csakis a saját belső társadalmi problémák megoldására irányuló törekvéssel keresztül vezet az út. Az erre vállalkozó „erős állam” tehát egyszerre szociális és „protekcionista” (a hazai termelés felfuttatása, az „infant industry” – a mai fejlett országok által egyébként bejárt – útja értelmében), de először az első, és utána a másik.

A „latin-amerikai fordulat” brazil változata még annyira sem borítja fel a globális tőkerendszer mechanizmusait, mint a régió radikálisabb (bár forradalmi változást nem hozó) változatai, de talán éppen ezért példázza a legjobban azt az összefüggést, amit fentebb leírtunk. A globális kapitalizmus elhúzódozó, és egyes értelmezések⁵⁴ szerint annak történelmi végórát jelentő válságában – és ez minden válsághelyzet megoldásának kulcsa – aranyat ér minden, a válságig vezető módszereket akárcsak részben is

⁵⁴ Wallerstein (2010); Mészáros (2010).

elvető alternatíva. A rendszerváltozások nem máról holnapra következnek be, még a legradikálisabb fordulatokhoz is evolúciós út (a rendszer mechanizmusainak, azok következményeinek és a kettő összecsapásának evolúciója) vezet.

A Magyarország számára adódó tanulságok a fentiek alapján a következők:

- * Fejlesztő államra a felzárkóztatás végett múlhatatlanul szükség van.
- * A fejlesztés csak a legfőbb termelőerő, az ember fejlesztésén és bevonásán alapulhat, enélkül a profitorientált termelésben lévő fejlesztési potenciák sem használhatók ki, és legfeljebb a félperifériás függés tartósítható.
- * A fejlődésnek/felzárkózásnak ellentmond a társadalmi polarizáció. A műszaki tudományok körében közismert, hogy egy rendszer teljesítményét a leggyengébb pontja határozza meg. Márpedig a felzárkóztatáshoz a gazdasági-társadalmi rendszer teljesítményének maximalizálása szükséges.
- * Ebből az következik, hogy nem a „középmezőnyt” kell erősíteni, hanem a leggyengébb réteget felemelni – mind a társadalomban, mind a gazdaságban. A „középmezőny” (pl. a társadalmi „középréteg”, vagy a „nemzeti tőke”) is, jellegénél fogva csak az alsóbb rétegek teljesítményére (munkájára és vásárlásaira) támaszkodva képes fejlődni.
- * A felzárkóztató gazdaságpolitikában a „belföldi piac” kontra „exportorientáció” hamis dichotómia. Annyiban mindenképpen, hogy az export *per definitonem* belföldi termelésből származik, ami elválaszthatatlan a belföldi kereslet szerkezeti és mennyiségi jellemzőitől. Nem mindegy azonban, hogy az export a nemzetgazdaság megalapozott, tartós világszerkezeti versenyképességét, vagy – például magas importtartalom, alacsony költségű bérmunka, és/vagy alacsony belföldi (bér-) költségekkel versenyképessé tett elavult technológiák befogadása révén – pusztán a belföldi munka elszívását jelenti-e. Nem az az alapkérdés tehát, hogy „hova” fejlesszünk, hanem az, hogy fejlesszük-e egyáltalán és mi végre a belföldi termelőalapokat (a munkaerőt, a technológiákat, ágazatokat). A hazai termelőalapok fejlesztésének a hazai lakosság tartós és biztonságos boldogulását kell szolgálnia, aminek az export csak alárendelt tényezője (például a gazdaságos üzemméret, vagy a szükséges import miatt). A második kérdés a „hogyan”. Itt minden lehetséges segítséget célszerű kihasználni, a lakosságnak a fejlesztésbe való bevonásától kezdve a csúcstechnológiájú külföldi tőke betelepüléséből nyerhető fejlesztési előnyökön és a nemzetközi fejlesztési összefogáson keresztül a nemzetközi gazdasági kapcsolatok diverzifikálásig.
- * Mindebből az következik, hogy a történelmi progresszió irányába mutató fejlesztő állam – amely a gazdaságot nem az embertől független szféraként kezeli – a termelőalapok fejlesztését az oktatás, az egészség-

ügy, a szegénység megszüntetése, az emberi alkotóenergiákat és közösségi gondolkodást is felszabadító közvetlen demokratikus irányítási formák ösztönzése révén segíti. Tevékenységét mindezekre alapozva, a helyi és állami szintű érdekegyeztetés, sőt közös irányítás kiterjesztésével, az országban lévő természeti és történelmileg felhalmozott, materiális és immateriális potenciák mozgósításával kezdi. E potenciák között Magyarországon ráadásul több olyan található, amely a 2008 óta tartó válság utáni technológiai kor felé mutatnak, miközben kiaknázásuk megkezdése azonnali termelés-serkentő hatással is bír. Ide tartozik az öntözés (Duna-Tisza csatorna megépítése)⁵⁵ a vízenergia kihasználása (vízlépcsők), az energiatakarékosság (épületek szigetelése),⁵⁶ az agrár-vertikum megújult technológiai alapokon történő visszaépítésének elősegítése, az ígéretes hagyományokkal rendelkező hazai kutatás-fejlesztés *minden téren*⁵⁷ való anyagi-erkölcsi támogatása. A „középosztály” megerősítésére szánt erőforrások, és akár állami hitelek e területeken való felhasználása talán eleinte lassabb és kevésbé látványos, de hosszabb távon biztosabb eredményeket szül az ország gazdasági és jóléti felemelkedése szempontjából.

* * * * *

Felhasznált irodalom

- Abreu, Marcelo de P. – Werneck, Rogério L.F. (2005): The Brazilian economy from Cardoso to Lula: An interim view. *Texto Para Discussão*, No 504, Departamento de Economia, PUC-Rio, Brazil, Rio de Janeiro. <http://www.econ.puc-rio.br/pdf/td504.pdf>
- Artner Annamária (1996): *Brazília a felzárkózás útján?* Az Ehrlich Éva által vezetett OTKA keretében készült tanulmány, második, bővített változat. Kézirat, MTA VKI, Budapest.

⁵⁵ Brazíliának vagy akár Norvégiának például az olajkincs jelent hasonló támaszt, mint amit Magyarország számára az édesvízkészletek jelenthetnek.

⁵⁶ Róna (2012).

⁵⁷ Elsősorban a jövő technológiáit illetően (biotechnológia, nanotechnológia, zöld technológiák), de általában a gazdasági-társadalmi problémák minden területén. A kutatás-fejlesztési (újítási) légkört a társadalmi lét minden szegmensében bátorítani kell, már az iskolától kezdve.

- Artner Annamária (2011): Új regionalizmus és válságmenedzsment. *Fejlesztés és Finanszírozás*, 2011, Vol. 9, No. 1, pp. 31–41.
<http://www.ffdf.hu/hu/2011-1/uj-regionalizmus-es-valsagmenedzsment>
- Azul, R.I (2003): Brazil: Lula's first 100 days—austerity for the poor, tax cuts for the rich. WWSWS.org 22 April.
<http://www.wsws.org/articles/2003/apr2003/braz-a22.shtml>
- Azzarello, S. – Putnam, B. (2012): BRIC Country Update: Slowing growth in the face of internal and external challenges. *CME Group Market Insights* 25 July 2012.
<http://www.cmegroup.com/education/files/ed133-market-insights-bric-2012-8-1.pdf>
- Baer, W. – Galvão, A. F.. Jr. (2005): Tax Burden, Government Expenditures and Income Distribution in Brazil. *CIBER series paper*.
http://www.business.illinois.edu/Working_Papers/papers/05-0129.pdf
- Banco Central do Brasil online database. Foreign sector data, Fiscal policy data July 2012. <http://www.bcb.gov.br/?ENGLISH>
- Beghin, N. (2008): *Notes on Inequality and Poverty in Brazil: Current Situation and Challenges*. Background paper to the development of From Poverty to Power: How Active Citizens and Effective States Can Change the World, Oxfam International 2008. <http://policy-practice.oxfam.org.uk/publications/notes-on-inequality-and-poverty-in-brazil-current-situation-and-challenges-112516>
- Brasil.gov.br. (2012a): Brazil announces phase two of the Growth Acceleration Program. Press release, March 29, 2010.
http://www.brasil.gov.br/para/press/press-releases/march/brazil-announces-phase-two-of-the-growth-acceleration-program/br_model1?set_language=en
- Brasil.gov.br. (2012b): Brazil Q2 2012 GDP up 0.4 percent over Q1 2012. Press release. 31 August 2012.
http://www.brasil.gov.br/para/press/press-releases/august-2012/brazil-q2-2012-gdp-up-0.4-percent-over-q1-2012/br_model1?set_language=en
- BRICS Summit Declarations. BRICS India.
<http://www.bricsindia.in/firstSummit.html>
- Burton, G. (2010): Lula and economic development. *GlobalAffairs.es*, 18 June 2010 <http://www.globalaffairs.es/en/lula-and-economic-development/>
- CIA The World Factbook. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/>

- Dömény Zsuzsa (2007): Latin-Amerika balra át!?! *MTA Politikai Tudományok Intézete, Műhelytanulmányok*, Digitális archívum (12), 2007/2. ISBN 978-963-7372-50-6 HU ISSN 1787-565X
- ECLAC (2011): *Social Panorama of Latin America – 2010*. Economic Commission for Latin America and the Caribbean (ECLAC). March 2011 ISBN 978-92-1-121754-4 <http://www.cepal.org/cgi-bin/getProd.asp?xml=/publicaciones/xml/1/41801/P41801.xml&xsl=/dds/tpl-i/p9f.xsl&base=/tpl-i/top-bottom.xsl>
- The Economic Times (2012): Brazil 2011 economic growth slows to 2.7 percent. (AFP) *The Economic Times*, 7 Mar, 2012. <http://economictimes.indiatimes.com/news/international-business/brazil-2011-economic-growth-slows-to-2-7-percent/articleshow/12169560.cms>
- GAI (2012): Brazil moves to protect domestic industry against imports. *Global Auto Industry E-Journals*. LATINtalk September, 2012. <http://www.globalautoindustry.com/article.php?id=8725&jaar=2012&maand=9&target=Latin>
- Hoffmann, D. (2011): *The impact of the financial crisis in Brazil and Germany: A comparative analysis of distinct developments*. Matricula n°.: 110234953 Universidade Federal Do Rio De Janeiro Instituto De Economia, Sept, 2011. <http://www.ie.ufrj.br/fgr/arquivos/Financial%20Crisis%20in%20Brazil%20and%20Germany.pdf>
- IBGE (2012): *PNAD 2011: bigger growth among lowest income ranges*. National Household Sample Survey 2011. http://www.ibge.gov.br/english/presidencia/noticias/noticia_visualiza.php?id_noticia=2222&id_pagina=1
- IBGE Online Database. Instituto Brasileiro de Geografia e Estatística. <http://www.ibge.gov.br/home/default.php>
- IBGE Quarterly National Accounts. Volume Indicators and Current Values. Table 9 - Linked Values at prices of 1995 http://www.ibge.gov.br/english/estatistica/indicadores/pib/pib-vol-val_201202_9.shtm#sub_download
- Lopez-Calva, L.F. – Rocha, S. (2012): *Exiting Belindia? Lesson From The Recent Decline In Income Inequality In Brazil*. Poverty, Gender, and Equity Unit Latin America and the Caribbean, The World Bank, April 2012 http://www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/WDSP/IB/2012/06/25/000425970_20120625140209/Rendered/PDF/701550ESWOP1230IC00InequalityBrazil.pdf
- Marques, R.M. – Mendes, Á. (2007): Lula and Social Policy: In the Service of Financial Capital. *Monthly Review*, Volume 58, Issue 09

- (February). <http://monthlyreview.org/2007/02/01/lula-and-social-policy-in-the-service-of-financial-capital>
- Meadows, D. (s.a.). *A Decade Lost, when there Isn't a Decade to Lose*. Sustainability Institute. London. http://www.sustainer.org/dhm_archive/index.php?display_article=vn274decadeed
- MercoPress (2009): Brazil to slap tax on foreign capital inflow “to avoid speculation”. MercoPress October 20th 2009. <http://en.mercopress.com/2009/10/20/brazil-to-slap-tax-on-foreign-capital-inflow-to-avoid-speculation>
- Mészáros, I. (2010): *The Structural Crisis of Capitalism*. Monthly Review Press, New York.
- MPBM (2012): *Federal Budget For Everyone Brasília-DF*. The Annual Budget Bill, PLOA, 2012. Ministry of Planning, Budget and Management. http://www.orcamentofederal.gov.br/orcamentos-anuais/orcamento-2012-1/ploa-2012/versao_ingles2012.pdf
- Osava, M. (2010): *Brazil: Ambitious Development Plan to Cut Inequality*. Interpress March 8, 2010. <http://www.ipsnews.net/news.asp?idnews=50591>
- Oxford Economics (2012): Brazil. *Country Economic Forecast*. 25 June. 2012. <http://www.oxfordeconomics.com/Free/pdfs/BRAZDB.pdf>
- Petras, J. – Veltmeyer, H. (2003): *Whither Brazil?* <http://petras.lahaine.org/b2-img/030321petras.pdf>
- Reuters (2012): UPDATE 2 – Brazil current account deficit widens in April, May 24, 2012. <http://www.reuters.com/article/2012/05/24/brazil-economy-external-idUSL1E8GO4QT20120524>
- Reuters Africa (2010): Brazil's Lula ends final African tour with new deals. July 8 2010. <http://af.reuters.com/article/topNews/idAFJ0E6670KQ20100708?pageNumber=1&virtualBrandChannel=0>
- Ribeiro, M.B. – Teixeira, J.R. (2001): An econometric analysis of private-sector investment in Brazil. *CEPAL Review* No 74, Aug 2001. http://www.eclac.cl/publicaciones/xml/6/19906/lcg2135i_Ribeiro.pdf
- Róna Péter (2012): A munkahelyek védelméről. *Népszabadság*. LXX. évf., 2012. augusztus 8. http://nol.hu/velemenyt/20120808-a_munkahelyek_vedelmerol
- Santos, L.M.P. et al (2011): *The Brazilian experience with conditional cash transfers: A successful way to reduce inequity and to improve health*. World Conference on Social Determinants of Health. Rio de Janeiro, 19-21 October, Draft Background Paper. http://www.who.int/sdhconference/resources/draft_background_paper1_brazil.pdf

- Soliani, A. (2011): *BRICs Said to Seek End to West's Monopoly on Leadership of World Bank*. IMF Bloomberg Apr 13, 2011.
<http://www.bloomberg.com/news/2011-04-13/brics-said-to-see-end-to-u-s-western-europe-monopoly-of-world-bank-imf.html>
- Szalavetz Andrea (2012): Vállalati stratégiák a válság során – Az autóipar példája. In: Farkas Péter- Meisel Sándor – Novák Tamás (szerk.): *Változó világgazdaság – útkeresések, tapasztalatok és kilátások. I. kötet, Globális kérdések*, MTA KRTK VKI, pp. 157–174.
- Szunomár Ágnes (2012): Gazdasági modellváltás Kínában? Befelé forduló versus exportorientált gazdaságpolitika. In: Farkas Péter – Meisel Sándor – Novák Tamás (szerk.): *Változó világgazdaság – útkeresések, tapasztalatok és kilátások. II. kötet, Európán kívüli régiók*, MTA KRTK VKI, pp. 48–62.
- TMSA (2012): Brazil's Africa exports show major growth. Trade Mark Southern Africa. <http://www.trademarksa.org/news/brazil-s-africa-exports-show-major-growth>
- TWGI (s.a.): Brazil: Beyond Natural Riches. Thomas White Global Investing. <http://www.thomaswhite.com/explore-the-world/brazil.aspx>
- UNCTAD WIR Annex Tables Online. <http://archive.unctad.org/Templates/Page.asp?intItemID=5823&lang=1>
- Wallerstein, I. (2010): *Bevezetés a vilárendszer-elméletbe*. Budapest. L'Harmattan Kiadó.
- WB (2004): Inequality and Economic Development in Brazil. The World Bank Country Study. The World Bank, Washington, D. C.
http://www-wds.worldbank.org/servlet/WDSContentServer/WDSP/IB/2004/10/05/000012009_20041005095126/Rendered/PDF/301140PAPER0Inequality0Brazil.pdf
- WB (2009): Brazil Federal Public Financial Management Performance. December 2009, The World Bank. http://siteresources.worldbank.org/BRAZILEXTN/Resources/Brazil_PublicManagement_English.pdf
- WB-PWC (2011): Paying Taxes 2011. The Global Picture. The World Bank Group, PricewaterhouseCoopers International Limited.
<http://www.pwc.com/gx/en/paying-taxes/pdf/paying-taxes-2011.pdf>
- The World dataBank Online. The World Bank.
<http://databank.worldbank.org/ddp/home.do?Step=3&id=4>

AZ INDIAI GAZDASÁG AZ ELHÚZÓDÓ VÁLSÁG IDŐSZAKÁBAN

Székely-Doby András

India a világgazdaság egyik legérdekesebb és legfontosabb országa. Különleges jelentőségét mindenekelőtt két körülmény támasztja alá: egyrészt mérete, másrészt gazdasági teljesítménye. India lakossága valamivel több, mint 1 milliárd 200 millió fő, mellyel a Föld második legnépesebb országa Kína mögött. Előreláthatólag azonban nem kell hozzá 30 év, és itt laknak majd a legtöbben. A nagy népességhez képest viszonylag szerényebb az ország gazdasági teljesítménye, de még így is (vásárlóerő-paritáson számítva) a világ negyedik legnagyobb gazdasága (az USA, Kína és Japán mögött). Önmagában már ez a tény is kiemelt jelentőséget biztosítana számára, mégis manapság inkább figyelemreméltó növekedési teljesítménye kapcsán kerül a címlapokra. Az elmúlt évtizedben az átlagos éves bővülés megközelítette a 8 százalékot, mely messze meghaladja a világgazdaság átlagos növekedési ütemét. Így tehát India egyszerre a világ egyik legnagyobb és leggyorsabban fejlődő gazdasága.

A sikerek ellenére azonban számos probléma és feszültség van jelen a gazdaságban, mely alapjaiban kérdőjelezi meg a gyors növekedés fenntarthatóságát. A lappangó gyengeségek közül több a felszínre is tört a világgazdasági válság kedvezőtlen hatásai következtében, gyors beavatkozásra késztetve a gazdaságpolitika alakítóit. Mivel India küzdelme a válsággal, az ösztönző csomagok, illetve ezek közép- és hosszú távú hatásai nemcsak az országra, de az egész régióra, sőt a világgazdaság működésére nézve is komoly következményekkel járnak, különösen fontos áttekintnünk az elmúlt évtizedek leglényegesebb gazdasági és gazdaságpolitikai változásait. A következőkben először megvizsgáljuk az indiai gazdaság válság előtti állapotát, majd áttekintjük a válság hatásait, illetve az ezekre adott válaszokat. Ezek után a gazdaságpolitika részletes vizsgálata követ-

kezik: először a fiskális, majd a monetáris politika, végül a külgazdasági szféra jellegzetességei kerülnek sorra.

I. táblázat
India főbb makrogazdasági mutatói

	2007	2008	2009	2010	2011	2012
GDP-növekedés (%)	10,0	6,9	5,9	10,1	6,8	4,9
Infláció (%)	6,4	8,3	10,9	12,0	8,9	10,2
Ktg.vetési hiány (GDP%)	4,4	8,8	9,7	9,4	8,9	8,9
Államadósság (GDP%)	79,2	75,2	72,2	67,7	67,1	68,0
Folyó fiz.m.hiánya (GDP%)	0,7	2,5	2,0	3,2	3,4	3,8

Forrás: WEO (2012).

1) Kezdeti feltételek és a válság hatásai

India csupán az 1991-es reformokat követően kezdett bekapcsolódni a világgazdaság vérkeringésébe, addig meglehetősen zárt gazdaságként működött. Korábbi gazdaságstratégiáját alapvetően importhelyettesítés, erőteljes állami beavatkozás és kiterjedt engedélyezettési rendszer jellemezte, mellyel nem sikerült lemaradását csökkentenie a fejlett országokhoz képest. Ösztönzést jelentett a reformok megvalósításához a kínai példa is, miszerint a külgazdasági nyitás és a piaci eszközök egyre szélesebb körű alkalmazása gyors, robbanásszerű növekedéshez vezethet. Míg a nyolcvanas évek közepén az export és az import GDP-hez viszonyított aránya még csak alig 15 százalék volt, 2011-re ez közel 40 százalékra emelkedett.¹ Jóllehet India még mindig nem nevezhető nyitott gazdaságnak, elsősorban szolgáltatás-exportjának köszönhetően egyre inkább globalizálódik, egyre több szállal kapcsolódik a világgazdaság legfontosabb erőközpontjaihoz.

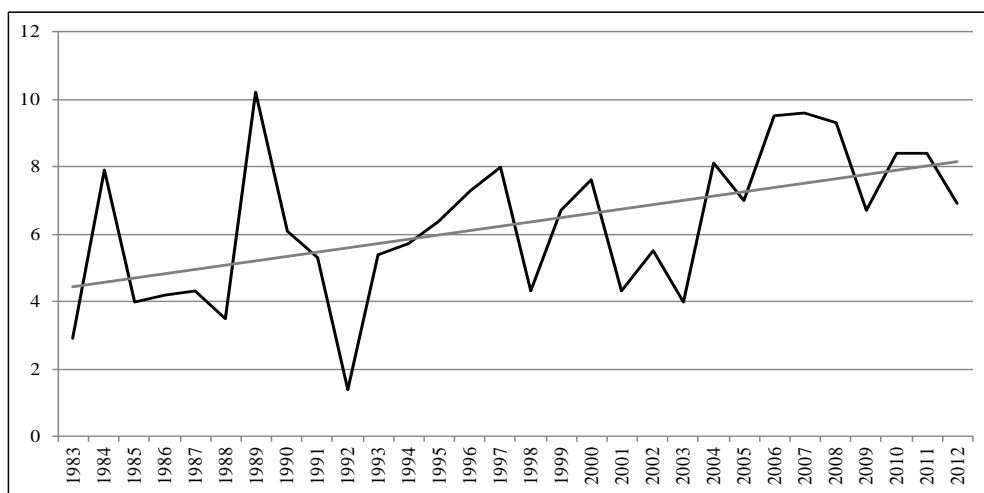
A reformok következtében a növekedés felgyorsult, az addigi átlagos évi 4-5 százalékról a reformok első évtizedében 6, a második évtizedében közel 8 százalékra. Ezt a gyorsulást természetesen a világgazdasági konjunktúra is táplálta, nagyrészt azonban azoknak a jelentős strukturális és intézményi változásoknak köszönhető, melyek a reformok során mentek végbe. Elkezdték lebontani a külföldi befektetések előtt tornyosuló akadályokat, liberalizálták az árfolyamot, csökkentették a vámokat és más kereskedelmi akadályokat, megreformálták és modernizálták a pénzügyi

¹ Economic Survey (2012).

szektort, és kiigazították a kormány monetáris és költségvetési politikáját. Jóllehet, a reformok széleskörűek voltak, mélységük kezdetben nem érte el azt a szintet, mely valóban átütő következményekkel járt volna.² Még több mint húsz évvel a reformok kezdete után is számos területen vártnak magukra a változások.

A növekedés mellett kiemelt jelentőségű a szegénység elleni harc és az infrastruktúra fejlesztése, mely komoly forrásokat igényelt. Az ezredfordulóra az egyik legfontosabb makrogazdasági problémává a krónikus költségvetési hiány vált, amelyet mindenképpen csökkenteni kellett. 2004-től kezdődően éppen ezért megalkották a *Fiskális Felelősség és Költségvetési Menedzsment Törvényt (FRBMA)*,³ mely a hiány lefaragását tűzte ki célul. Ezt elősegítendő igen szigorú volt a monetáris politika is, a reformok kezdete után az alapkamat tíz százalék fölötti szinten stabilizálódott, és csak lassan csökkent 6-7 százalék körüli értékre a 2000-es évek közepén. Utána – az inflációtól való jogos aggodalom következtében – emelkedni kezdett, és 2008-ra ismét kilenc százalékra nőtt.⁴ Az infláció egyébként mindvégig súlyos gond maradt, mindössze 1999-re sikerült leszorítani az addigi évi tíz százalékos értéket öt százalék alá. 2006 után ismét gyorsuló tendencia következett be, és 2009-re újra tíz százalék fölé kúszott.

1. ábra
Reál-GDP növekedés és növekedési trend Indiában 1983 és 2012 között
(százalék)

Forrás: Economic Survey (2012).

² Erről részletesebben lásd: Székely-Doby (2004), p. 190.

³ Subbarao (2009).

⁴ RBI (Web).

A nyitás következtében megélenkült a külkereskedelem, és megindult a külföldi tőke beáramlása is az országba. A kilencvenes évek elején még meglehetősen csekély FDI 2008-ra meghaladta a 40 milliárd dollárt.⁵ Jóllehet az árukereskedelmi mérleg komoly passzívumot mutatott, a jelentős szolgáltatás-kereskedelmi többlet következtében India valutatartalékai gyors bővülésnek indultak, és az 1991-es 6 milliárd dolláros szintről 2008 végére közel 300 milliárdra nőttek. Különösen jelentős szektorrá nőtte ki magát az információs-technológiai szolgáltatások és szoftverek kivitele, mely területen India a világ legnagyobb exportőrévé vált. A mintegy 70 milliárd dollár értékű export a folyó fizetési mérleg egyenlegét is nagymértékben javította.⁶

Azt gondolhatnánk, hogy India még nem érte el a globalizáltságnak azt a fokát, melynél komoly hatással lenne rá a válság. Az ország még mindig eléggé zárt, az állami beavatkozás is jelentős, a bankrendszer szereplői ráadásul jellemzően nem állnak közvetlen kapcsolatban azokkal a külföldi pénzügyi intézményekkel, amelyek a válság kirobbanásáért felelősek. Valójában azonban Indiát is elértek a válság hullámai, jóllehet kevésbé erős hatásokkal, mint más – nyitottabb – országokat. Amíg a korábbi évtizedek világgazdasági megrázkódtatásai (köztük az 1998-as délkelet-ázsiai pénzügyi válság) gyakorlatilag elkerülték a szubkontinenst, a liberalizáció hatására nemzetközi kitettsége és sebezhetősége jelentősen megnőtt. Emelkedett a vállalati szektor külső finanszírozásának mértéke is, ideértve az egyre kiterjedtebb külföldi közvetlen befektetéseket, tovább mélyítve a világgazdasági beágyazottságot. Összességében a globalizálódó indiai gazdaság nem vonhatta ki magát a kedvezőtlen fejlemények hatása alól.⁷

A válság első következményeként fokozatosan kiapadtak a külföldi finanszírozás forrásai, mivel a külföldi befektetők saját országaik felé fordultak. A vállalatok a külföldi pénzek helyettesítésére belföldi forrásokra voltak kénytelenek támaszkodni, melynek következtében az indiai pénz- és tőkepiacok erőteljes nyomás alá kerültek. Ahogy a válság mélyült, és a külföldi gazdasági szereplők helyzete egyre ingatagabbá vált, a tőkebeáramlást szép lassan kezdte felváltani a tőkekiáramlás. A belföldi vállalatok külföldi adósságaik törlesztése érdekében kénytelenek voltak belföldi forrásokhoz fordulni, ami hozzájárult a rúpia folyamatos leértékelődéséhez.

A válság azonban nemcsak a pénzügyi szférán keresztül érte el az országot, hanem a reálszférán is. India legfontosabb kereskedelmi partnerei (az Egyesült Államok, az Európai Unió és a közel-keleti országok) egyre súlyosabb recesszióba süllyedtek, ami jócskán visszavetette az Indiai exportot. Igaz ugyan, hogy a költségelnyök még így is óriásiak, az importpiacok beszűkülése azonban összességében (még a rúpia leértékelődése

⁵ WIR (2012).

⁶ Az adatok forrása: Nasscom (2012).

⁷ Székely-Doby (2009), p. 56.

ellenére is) negatív hatást eredményezett. Nem tett jót a gazdaságnak az sem, hogy a válság mélyülésével a befektetők kockázatvállalási hajlandósága jelentősen csökkent, és még a feltörekvő piacok magasabb hozamai sem voltak képesek visszacsalogatni őket.

2009-ig India – hasonlóan más feltörekvő országokhoz – folyamatos veszteségeket volt kénytelen elkönyvelni, a forráshiánytól kezdve a romló folyó fizetési mérlegen át a rúpia leértékelődéséig. 2010-től kezdve azonban a trendek fokozatosan megfordulni látszanak: elkezdtek visszatérni a befektetők, stabilizálódni kezdett a gazdaság, a rúpia pedig lassú erősödésnek indult (mindenekelőtt az amerikai dollárhoz képest). Természetesen e változások nem túlságosan meglepőek, ha figyelembe vesszük, hogy India a világgazdaság egyik leggyorsabban növekvő országa, és még ha nem képes is olyan fantasztikus teljesítményt felmutatni, mint Kína, hatalmas belső piaca igen vonzó célországgá teszi. Az eredmények (melyek pozitív hatásai az elhúzódo válság közepette egyre kevésbé látszódnak) nem utolsó sorban a hatalmas költségvetési ösztönző csomagoknak, és az azokat minden szempontból elősegítő monetáris politikának voltak köszönhetőek.

2) Költségvetési politika⁸

Az elmúlt évtizedek egyik legfontosabb gazdasági problémáját Indiában az egyre duzzadó költségvetési hiány jelentette. A GDP-arányos deficitet, mely 2001-2002-ben még 9,9 százalékot tett ki, fokozatosan sikerült 2006-2007-re 5,4 százalékra csökkenteni. Ezt a trendet törte meg a válság hatásainak ellensúlyozására alkalmazott expanzív költségvetési politika, melynek következtében a deficit ismét gyors növekedésnek indult, és 2009-2010-re újra meghaladta a kilenc százalékot. A legújabb adatok szerint azóta némiképp javult a helyzet, de még mindig hét százalék körül lesz az éves hiány.

A válság begyűrűzése után az ezredforduló óta tartó szigorúbb költségvetési politika nem folytatódhatott az előre kijelölt úton anélkül, hogy ne veszélyeztette volna a növekedési kilátásokat. A kormányzat tehát lazított a költségvetési célokon, és viszonylag gyorsan két ösztönző csomagot indított útjára 2008 decemberében és 2009 januárjában. A két csomag méretét tekintve összesen a GDP-nek mintegy három százalékát tette ki, és első sorban jelentős kiadásnövelést foglalt magába. Hatalmas állami beruházásokat hajtottak végre (az alapvető infrastruktúra kiépítése még mindig

⁸ Ha másként nem jelezzük, ebben a fejezetben az adatok forrása: Economic Survey (2012).

igen sürgető feladat), csökkentették a közvetett adókat és további támogatásokat nyújtottak az exportőröknek. A kiadások illetően való növekedése ugyanakkor nem érintette a már korábban elfogadott pénzek elköltését, így sem a vidéki szegények megsegítésére szánt védőháló kiépítését, sem az agrárnépesség kölcsönhöz jutásának megkönnyítését szolgáló csomagokat, sem pedig a kormányzati tisztviselők fizetés-emelését. Ugy gondolták ugyanis, hogy mindez a kereslet ösztönzéséhez vezet, ami segíthet elkerülni a komolyabb recessziót.⁹

A központi kormányzat által a 2008-2009-es pénzügyi év során tett intézkedések, melyek fő célja a válság közvetlen hatásainak enyhítése volt, összességükben még nem nyújtottak elegendő segítséget a gazdasági folyamatok normalizálásához, így a 2009-2010-es pénzügyi év folyamán újabb intézkedéscsomag látott napvilágot. Ez elsősorban adókedvezményekből, valamint hatalmas állami beruházásokból állt, és egyrészt a keresletet volt hivatva ösztönözni, másrészt a foglalkoztatottság és az állami szerepvállalás növelését tűzte ki célul. A fiskális ösztönzés már a válság kirobbanása után igen jelentős méreteket öltött, ám 2009-2010-re még inkább felduzzadt, megközelítvén a GDP négy százalékát.¹⁰

A költségvetési ösztönző csomagok meglehetősen sikeresnek bizonyultak Indiában, ugyanis hatásosan élénkítették a keresletet, különösen a fogyasztás terén. A központi kormányzat elképzelése az volt, hogy lehetőleg a háztartások rendelkezésre álló jövedelmét bővítse különböző közvetett adók (mint például a jövedéki adó) csökkentésével, valamint közkiadásokból finanszírozott speciális programok révén. Ilyen volt a *Vidéki Foglalkoztatás Nemzeti Garancia Törvénye* is (National Rural Employment Guarantee Act – NREGA), mely mindenekelőtt a vidéki infrastruktúra fejlesztését tűzte ki célul. Hasonló szándékokat fejez ki a parasztok számára kidolgozott adósságenyhítő program is. A fogyasztás növelését célzó intézkedések végeredményben hasznosnak bizonyultak, hiszen eredményeik gyorsan láthatóvá váltak, határozott lendületet kölcsönöztek az ország számára a válságból való kilábaláshoz. A csomagok nem csak közvetlen kiadásokat és egyéb közvetett élénkítő intézkedéseket tartalmaztak, hanem enyhült a szövetségi államok költségvetésére vonatkozó szabályozás is.¹¹ A kormányzat arra számított, hogy 2010-2011-re az ország már túljut a válság nehezen, ám nem így történt. A korábbi ösztönzések lendülete megtört, és nemcsak a fogyasztás növekedése esett vissza, de a GDP-bővülés üteme is lelassult. Kérdés, hogy hosszabb távon milyen kedvezőtlen hatása lesz a példátlan költségvetési expanzióknak (annyit azért megjegyezhetünk, hogy a még mindig elég komoly növekedés valószínűleg hat-

⁹ Subbarao (2009).

¹⁰ Economic Survey (2010).

¹¹ Economic Survey (2008).

hatósan segít csökkenteni az eladósodás következtében az államra háruló nyomást).

Igen jól kivehető trend volt az ezredforduló óta az indiai költségvetésben az állami költségvetések gyors konszolidációjára való törekvés. Nagy hangsúlyt fektetett a központi kormányzat arra, hogy az államok költségvetési hiánya jelentősen mérséklődjön. Ennek elérése érdekében szigorú szabályokat vezettek be, melyek jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy az államok összesített GDP-arányos deficitje a 2001-2002-es 4,6 százalékos szinthez képest 2007-2008-ra 1,5 százalékra csökkent. A válság kirobbanása után bevezetett enyhítések azonban ismét emelni kezdték a hiányt, aminek eredményeképpen az államok összes adóssága 2008-2009-re 2,4, 2009-2010-re pedig 2,9 százalékra emelkedett. Azóta a trend megfordult, és úgy fest, 2011-2012-re már ismét csak 2,2 százalék lesz a deficit.

A költségvetés konszolidációja során a kiadások lefaragása kiemelt prioritásként szerepelt a reformlépések között. 1990-1991-ben a kiadások GDP-hez viszonyított aránya még közel húsz százalék volt, 2006-2007-re azonban 13,3 százalékra csökkent. Az ösztönző csomagok életbeléptetésével aztán ismét növekedni kezdett az állami kiadások mértéke, és 2008-2009-re már ismét meghaladta a 15 százalékos arányt. Azóta ez a szint stabilnak tűnik (bár pont a jelenlegi pénzügyi évben tapasztalható némi csökkenés).

Ugyancsak érdekes megvizsgálni a bevételi oldalt is. A központi költségvetés bevételei között különös jelentősége van az adóbevételeknek. Jól megfigyelhető, hogy a válság hatására az adóbevételek súlya a GDP-ben csökkent. Míg korábban arányuk 8-9 százalékot tett ki, 2011-2012-re 7,5 százalékra esett vissza. A csökkenő adóbevételek hatását a kormányzat elsősorban kölcsönökből finanszírozta, melyek GDP-arányos súlya 2010-2011-ben elérte a 6,5 százalékot. Érdekes, hogy a kormányzat nem emelt adókat, sőt, kedvezményekkel próbálta élenkíteni a visszaeső keresletet. Ez természetesen csak azért volt kivitelezhető, mert a gazdasági növekedés még mindig megfelelően gyors ahhoz, hogy az ország „kinője” az adósságok halmozódását. Jelenleg az összes államadósság GDP-hez viszonyított aránya hetven százalék körül mozog. A központi költségvetés tartós és magas hiánya igencsak megnehezíti a kamatfizetést. Az adósságszolgálati ráta meghaladja a bevételek egy negyedét.¹² Fontos még megemlíteni, hogy az évtized közepétől kezdve az FRBMA célkitűzéseiben szereplő számok elérése érdekében a kormány és a Központi Bank intézkedéseit összehangolják, és közösen veszik fel a harcot a válság kedvezőtlen hatásaival szemben.

¹² Economic Survey (2008).

3) Pénzügypolitika

A monetáris politikát illetően az Indiai Központi Bank elsődleges célkitűzése az volt, hogy lehetőség szerint gátat szabjon a válság begyűrűzésének, anélkül azonban, hogy elszabadulna az infláció. Ennek érdekében mindezekelőtt a hazai pénz- és tőkepiacok egészséges működését kellett biztosítani, ügyelve arra, hogy megmaradjon a kellő likviditás, és ne következzenek be ennek hiányában sorozatos csődhelyzetek. Egyszerre volt szükség a rúpia és a külföldi valuták megfelelő likviditásának biztosítására, valamint a hitelforrások fenntartására, nehogy visszaessen a növekedés a hitelszűke miatt. A körülmények végül is oda vezettek, hogy a Központi Bank feladta korábbi megszorító politikáját (melyet az egyre növekvő infláció visszaszorítása érdekében folytatott), és helyette pénzügyi könnyítést hajtott végre. Mindezt megtehetette, mivel az inflációs nyomás a válság hatására gyorsan enyhült (a 2008 szeptemberében mért 12 százalékról 2009 márciusára 3 százalékra esett vissza), ugyanakkor minden lehető eszközzel a növekedési kilátások javítása vált a legfontosabb feladattá. Az enyhítő csomagok 2008 szeptemberétől jelentek meg. Jelentős mértékben (és gyorsan) csökkentették a leszámítolási-kamatlábát (a 2008. júliusi 9 százalékról 2009 áprilisára 4,75 százalékra), ugyancsak csökkentették a kötelező tartalékrátát (ugyanezen idő alatt 9-ről 5 százalékra), valamint kiszélesítették az exporthitel-lehetőségeket és megkönnyítették felvételüket. A Központi Bank emellett kedvezményes rúpia-dollár cserelehetőségeket biztosított a kereskedelmi bankok számára, hogy ezáltal is könnyítse a rövid távú, külső finanszírozási igények teljesítését.¹³

A 2008-2009-ben meghozott intézkedések rövid távon biztosították az indiai pénzügyi piacok megfelelő működését. A Központi Bank által rendelkezésre bocsátott összegek meghaladták a 75 milliárd dollárt, azaz a GDP 7 százalékát. Az irányadó kamatláb csökkentése is elérte célját: a legtöbb kereskedelmi bank szintén csökkentette hitelei kamatát, aminek következtében a hitelezés gyorsan bővült. Mégis – a Központi Bank számításai alapján – a vállalati szektorba áramló pénzügyi források mennyisége elmaradt a 2007-2008-as érték mögött. Ez azért alakulhatott így, mert a nem-banki források visszaesése nagyobb volt, mint a bankokból származó összegek bővülése.¹⁴

A 2009-2010-es pénzügyi évtől kezdve az Indiai Központi Bank további lazítások mellett foglalt állást, mivel egyre fontosabbá vált a válságból

¹³ RBI (Web).

¹⁴ Economic Survey (2010).

való kilábalást elősegítő politika. A hitelfeltételek további könnyítése nemcsak a háztartásokat érintette, de hozzájárult a központi költségvetés példátlanul expanzív fiskális politikájának finanszírozásához, valamint a felgyülemmlő adósságok hatékony menedzseléséhez is. Mivel a hitelek több mint két harmada már lehívásra került 2009 második felében, úgy tervezték, hogy a továbbiakban több tér nyílik majd a magánberuházások fellendülésére, és a kamatlábakat illetően sem kell különösebben erős nyomással számolni. A válság hatására visszaesett a banki hitelek volumene, ugyanakkor a hitelek iránti kereslet is csökkent, ami oda vezetett, hogy – szemben más feltörekvő országokkal (például Magyarországgal) – a bankok jelentős mennyiségű likviditást halmoztak fel. A hitelek iránti kereslet csak 2009 év végén indult megint növekedésnek, korábban stagnálás volt megfigyelhető. 2010-2011-ben aztán a növekedési ütem végre felgyorsult, és éves szinten megközelítette a tíz százalékot. Fentiek mindazonáltal jelentősen csökkentették a bankok hitel/betét arányát.¹⁵

2009-től kezdődően a rúpia fokozatos erősödést mutatott az amerikai dollárral szemben. Különösen annak tulajdonítható az indiai valuta érték-növekedése, hogy nagyszámú külföldi intézményi befektető jelent meg a piacon. 2009 márciusa és 2011 júliusa között a rúpia közel 15 százalékkal erősödött a dollárral szemben: 51,2 rúpia/dollárról 44,4 rúpia/dollárra. 2011 nyarától kezdődően azonban egy újabb gyengülési hullám következett be, melynek során az indiai fizetőeszköz ismét 50 rúpia/dollár fölé gyengült. A rúpia erősödése, majd újbóli gyengülése mellett kezdetben nőttek, utána pedig stabilizálódtak a valutatartalékok: 2009 márciusa és decembere között 252 milliárd dollárról 284 milliárd dollárra, majd 2010 végére mintegy 300 milliárd dollárra, mely szinten azóta is állnak.

4) Külgazdasági összefüggések¹⁶

India a reformok előtt importhelyettesítő stratégiát folytatott, és meglehetősen zárt gazdaság volt. A reformprogram elindulása után a helyzet lassan változni kezdett, és két évtized elteltével a külkereskedelem/GDP arány (azaz az ország gazdasági nyitottsága) megközelítette a 40 százalékot. A nyitás egyaránt jelentkezett az exportban és az importban, de a legjelentősebb változás mégis a szolgáltatások terén mutatkozott. Az 1990-91-ben még jelentéktelen forgalmú ágazat 2008-2009-re egy több mint 90 milliárd

¹⁵ Economic Survey (2012).

¹⁶ Ha másként nem jelezzük, ebben a fejezetben az adatok forrása: Economic Survey (2012).

dollár többletet mutató szektorra bővült, jelentősen javítva ezzel az ország folyó fizetési mérlegét. A szolgáltatások exportjának legfontosabb tételét az Indiában nyújtott üzleti háttérszolgáltatások és szoftverek kivitele jelenti, mely területen India igazi nagyhatalommá vált, olyannyira, hogy mára a globális outsourcing (különböző vállalati tevékenységek kihelyezése más vállalatokhoz) piac legnagyobb nemzetközi szereplője lett. Az ágazat teljesítménye 2011-2012-ben megközelítette a 90 milliárd dollárt, melyből az export közel 70 milliárdot tett ki. Tekintve, hogy India áruexportja körülbelül 250 milliárd dollár, a szoftver- és IT-szolgáltatások kivitele a külgazdaság legsikeresebb húzóágazatává vált. Rendkívül érdekes, hogy a szektor export-teljesítménye a válság ellenére is dinamikusan nőtt: 2009-2010-ben 50, 2010-2011-ben 59, 2011-2012-ben pedig már 69 milliárd dollárt tett ki. Úgy tűnik tehát, hogy a válság által kikényszerített leépítések és költségcsökkentések a fejlett országokban megnövelték az ország versenyelőnyét ezen a területen, és Indiát a válság utáni globális szolgáltatás-kihelyezési piac legfontosabb szereplőjévé tették.

Az árukereskedelmi mérleg – a szolgáltatásokkal ellentétben – közel sem mutat ilyen kedvező sajátosságokat. Az ország a 70-es évek közepétől kénytelen deficitet elkönyvelni, mely az elmúlt években jelentősen megnőtt. 2002-2003-ban a hiány még kevesebb, mint 10 milliárd dollár volt, azóta azonban rohamléptekkel nő, és 2008-2009-re megközelítette a 120 milliárd dollárt. A válság hatására aztán nem dagadt tovább a deficit, hanem ezen a szinten stabilizálódott. A hiány növekedése az export és az import igen dinamikus bővülése mellett ment végbe, úgy, hogy az import még az exportnál is gyorsabban nőtt. A reformok kezdete óta az indiai rúpia mintegy 70 százalékkal értékelődött le az amerikai dollárhoz képest, ennek ellenére a külkereskedelmi mérleg folyamatosan romlott. A jelenség háttérében az export és az import szerkezetében mutatkozó különbségek állnak.

India árukivitele dinamikus növekedést mutatott egészen 2009-2010-ig, amikor is az előző évhez képest abszolút értékben 4 százalékos visszaesés volt tapasztalható. 2010-2011-re azonban ismét gyors bővülés ment végbe (mintegy negyven százalék), és az export elérte a 250 milliárd dollárt. A legnagyobb visszaesésre a gépek, berendezések és közlekedési eszközök területén került sor, ahol is a kivitel értéke mintegy tíz milliárd dollárral csökkent. 2011-2012-re aztán ugyanebben az ágazatban a növekedés értéke meghaladta a harminc milliárd dollárt, melyből arra következtethetünk, hogy a 2010-2011-es termelés java részét 2011-2012-ben értékesítették, azaz pusztán időbeli eltolódásról volt szó. Ettől eltekintve azt mondhatjuk, hogy az indiai export a válság éveiben is dinamikusan nőtt, melyet valószínűleg elősegített a rúpia gyengülése is.

Bonyolultabb kérdés, hogy minek következtében nőtt még az exportnál is gyorsabban az import. Igen érdekes, hogy itt is megfigyelhető a 2009-2010-es visszaesés és a 2010-2011-es gyors kiigazítás. Ennek magyaráza-

ta elsősorban a nyersanyagárak alakulásában és az indiai gazdaság szerkezeti sajátosságaiban rejlik. Az ország egyik legfontosabb exporttermékét a megmunkált ékszerek és drágakövek jelentik, melyek alapanyagát importálják. Az arany és a drágakövek árában bekövetkezett hullámvész azonban nagy hatással van az import és az export értékére. Az elmúlt három évben a behozatal ebben az ágazatban 17, 16 és 35 milliárd dollár volt, míg a kivitel 28, 29 és 37 milliárd. Jól látszanak tehát a 2009-2010-es pénzügyi év nyomott árai. Ugyancsak nagyban függ az import az olajár alakulásától is. Feltörekvő gazdaság lévén India egyre több és több olajat fogyaszt, ami a gyors ármozgások következtében igen volatilisra teheti a folyó fizetési mérleget. Az olaj ára 2008 közepéig folyamatosan emelkedett, majd 2009 elejére radikálisan lecsökkent. Ezek után lassú emelkedés következett egészen 2010 végéig, amikor ismét gyorsuló iramban kezdtek nőni az árak. Mindez oda vezetett, hogy az addig kordában tartott import 2010-2011-re átlépte a százmilliárd dolláros határt, jelentősen rontva ezzel a kereskedelmi mérleget.

Az eddigieket összefoglalva elmondhatjuk, hogy a folyó fizetési mérleg 2004-2005 óta deficites Indiában, ráadásul a deficit egyre nagyobb méreteket ölt. A 2006-2007-ben még csak tízmilliárd dollár körüli hiány 2007-2008-ra 16, 2008-2009-re 28, 2009-2010-re 38, 2010-2011-re pedig 46 milliárd dollárra nőtt. Mindez gyengülő rúpia és pangó nemzetközi kereslet, valamint egyre emelkedő nyersanyag-árak mellett alakult ki. Pozitívumként említhető azonban a szolgáltatás-export dinamikus bővülése, valamint egyes feldolgozóipari ágazatok egészséges növekedése is.

2. táblázat
Kétoldalú tőkeáramlások Indiában 2006 és 2011 között
(millió dollár)

	Külföldi közvetlen tőkebeáramlás	Indiai közvetlen befektetések külföldön
2006-07	22 739	14 990
2007-08	34 728	18 672
2008-09	41 738	19 542
2009-10	33 109	15 123
2010-11	25 884	9 154

Forrás: Economic Survey (2012).

A folyó fizetési mérleg mellett érdemes röviden megvizsgálnunk a tőkemérleg bizonyos tételeit is. Összességében a tőkemérleg tételei (azaz a beáramló tőke) India esetében nemcsak finanszírozzák a folyó fizetési mérleg hiányát, de jócskán meg is haladják azt. Az elmúlt évtizedben egyedül a 2008-2009-es pénzügyi év folyamán maradt el a beáramló tőke

mennyisége a hiánytól (nyilván a pénzügyi válság hatására), minden más évben jóval több volt. Így például 2009-2010-ben 13, 2010-2011-ben pedig 16 milliárd dollár volt a többlet. Mindez a valutatartalékok növekedéséhez vezetett, mely tekintetben India – ha Kínát és Japánt nem is közeliíti meg – 300 milliárd dolláros tartalékával egészséges pozícióban van. Az országba beáramló tőke nagyobbik részt portfólió-befektetés (2010-2011-ben például az összes beérkező tőke 54 százaléka volt ilyen célzatú, mintegy 31 milliárd dollár értékben), mely arra utal, hogy a tőke- és pénzpiacok viszonylag fejlettek. Ennek az ellentéte tapasztalható például Kínában, ahol a beáramló tőke javarészt külföldi közvetlen befektetés, ami a pénzügyi rendszer viszonylagos fejletlenségére utal. India esetében a beáramló külföldi közvetlen befektetések összértéke a válság elmélyülése óta csökkenő tendenciát mutat, a 2008-2009-es 42 milliárd dollár értékű csúcs után 2010-2011-ben csak 26 milliárd dollár érkezett. Nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy India egyre fontosabb befektető is, ami jelentős kiáramló közvetlen befektetésekben nyilvánul meg. A 2008-2009-es csúcs itt is megfigyelhető (19,5 milliárd dollár), mely után lassú csökkenés következett be (2010-2011-ben a kiáramló FDI valamivel több, mint 9 milliárd dollár volt).

5) Összefoglalás

India összességében viszonylagos sikerrel kezelte a válságot. Az ösztönző csomagok, valamint az ezeket kiegészítő és támogató monetáris politikai lépések nemcsak határozottak voltak, de időzítésük is jónak bizonyult. Nem mellékes, hogy a fiskális és monetáris politikai intézkedések végrehajtását mindeddig nem nehezítették politikai nézeteltérések. Mint tudjuk azonban, a válság közvetlen hatásainak enyhítése, a növekedés fenntartása vagy a recesszió kedvezőtlen következményeinek ellensúlyozása az érmének csak az egyik oldala. Minden bizonnyal sokkal nehezebb lesz ismét ráállni arra a gyors növekedési pályára, amely a válság előtti években jellemezte Indiát, és amely a múlt legjellemzőbb hibáival (kiterjedt korrupció, átláthatatlan szabályozási rendszer, kevésbé hatékony bürokrácia) való szakítást irányozta elő. A válságkezelés következményeként jelentkező negatív makrogazdasági hatások azonban egyre nyilvánvalóbbakká válnak, ráadásul a középtávú növekedési kilátásokat is egyre borúsabban ítélik meg.

A hosszabb távú célok elérése érdekében az indiai vezetésnek számos problémával kell szembenéznie. Az ország gazdasági szempontból jelenleg nincs egyensúlyi állapotban: a válságkezelés következtében egyre vészjóslóbb hiányjelenségek ütötték fel a fejüket, illetve visszatértek az elmúlt

évtizedek jellegzetes problémái. A két legsürgetőbb feladat a költségvetés (GDP-arányosan 8,9%) és a folyó fizetési mérleg (GDP-arányosan 3,8%) hiányának csökkentése, mivel ezek jelenlegi szintjükön nem tarthatók fenn hosszabb távon. Az egyensúly megteremtését hátráltatja továbbá a felpörgő infláció (10,2%) és a gyengülő rúpia. E tényezők jelentősen szűkítik a gazdaságpolitika beavatkozási lehetőségeit, ráadásul így kevesebb pénz juthat az infrastruktúra, az oktatás és az egészségügy fejlesztésére, pedig itt India hatalmas lemaradásban van nemcsak a fejlettebb országokhoz képest, de fő riválisával, Kínával szemben is.

Mivel további költségvetési expanzióra már nemigen nyílik tér, legfeljebb monetáris oldalról lehet könnyítésre várni. Ezzel azonban tovább nőne az infláció, vele együtt pedig a bizonytalanság is a gazdaságban. Mindez arra mutat, hogy az elkövetkező időszakban a gazdaságpolitika inkább megszorító jellegű lesz, mintsem ösztönző (még akkor is, ha a 2014-es általános választások előtt komolyabb megszorítások nem valószínűsíthetők). De – és minden bizonnyal ez az indiai gazdaság legfőbb tartaléka – a növekedési kilátások még mindig kedvezőek, különösen, ha a világgazdaság egészéhez viszonyítunk. Jóllehet a Nemzetközi Valutaalap 2013-ra vonatkozó 4,9 százalékos októberi előrejelzése már jóval szerényebb, mint a korábbi 6,5 százalékos becslés, India így is a világ gyorsabban fejlődő térségei közé tartozik. A növekedés ráadásul nem külső, hanem elsősorban belső forrásokból táplálkozik, mindenekelőtt beruházásból és fogyasztásból.

Ugyancsak nehéz lesz egyenesbe hozni a folyó fizetési mérleget. Kérdés, meddig hajlandó a külföld finanszírozni az egyre növekvő hiányt. A megoldást itt elsősorban két irány jelentheti: egyrészt a szoftverek és IT-szolgáltatások exportjának további dinamikus növelése (melynek infrastrukturális és emberi erőforrás korlátai már sok helyütt jelentkeznek), másrészt (a kínai példa részleges átvételével) a külföldi befektetéseken alapuló munkaerő-intenzív feldolgozóipari export további bővítése. Utóbbi lehetőség nem elhanyagolható India számára, hiszen adottságait tekintve jelentős komparatív előnyökkel rendelkezik sok más exportorientált országhoz képest. Az elsősorban extenzív növekedési potenciál mellett Indiának tehát jelentős tartalékai is vannak (és itt olyan tényezőkre is gondolunk, mint a szolgáltatások terén mutatkozó költségelőnyök, a széleskörű angol nyelvtudás és a magas szintű humán tőke), melyek képessé tehetik arra, hogy középtávon újra fenntartható növekedési pályára álljon, hosszabb távon pedig gyors előrehaladást érjen el olyan évszázados problémák mérséklésében (vagy akár leküzdésében), mint a szegénység, az alultápláltság vagy az írástudatlanság.

Magyarország szempontjából fontos tudatában lenni annak, hogy India már nem csupán egy a sok fejlődő ország közül, hanem immár a világgazdaság negyedik legnagyobb gazdasága. Gyorsan halad előre a reformok útján, egyre nyitottabb, és hatalmas belső piaca jelentős vásárlóerőt

képvisel. Globális szinten is egyre fontosabbak a nagy indiai transznacionális társaságok, melyek egyre többet fektetnek be külföldön, elsősorban a fejlett országokban. A legjobb lehetőségek valószínűleg a kétoldalú tőkeáramlások felerősítésében mutatkoznak, legyen szó akár indiai befektetésekről Magyarországon, akár magyar befektetésekről Indiában. Különösen érdekes terület a vízgazdálkodás, a környezetvédelem és az élelmiszeripar. A befektetés-ösztönzés azonban csak úgy érheti el a célját, ha Indiát világgazdasági súlyának megfelelően kezeljük a jövőben, valamint részletes és átgondolt stratégiát dolgozunk ki az együttműködési lehetőségek minél jobb kihasználása érdekében.

* * * * *

Felhasznált irodalom

- Economic Survey* (2008): Government of India: Union Budget and Economic Survey. <http://indiabudget.nic.in>
- Economic Survey* (2010): Government of India: Union Budget and Economic Survey. <http://indiabudget.nic.in>
- Economic Survey* (2012): Government of India: Union Budget and Economic Survey. <http://indiabudget.nic.in>
- IMF (Web): *IMF World Economic Outlook*. April 2012. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2012/01/pdf/text.pdf>
- IMF (Web2): *IMF World Economic Outlook Update*. July 2012. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2012/update/02/pdf/0712.pdf>
- Nasscom (2012): The IT-BPO Sector in India. *Strategic Review, 2012*. Nasscom. New Delhi.
- RBI (Web): Reserve Bank of India. <http://www.rbi.org>
- Subbarao, D. (2009): Impact of the Global Financial Crisis on India Collateral Damage and Response. Az Indiai Központi Bank kormányzójának beszéde a *The Global Economic Crisis and Challenges for the Asian Economy in a Changing World* című konferencián, melyet az Institute for International Monetary Affairs szervezett, Tokió, 2009. február 18-án.
- Székely-Doby András (2004): India. Az ellentétek országa. In: Majoros Pál (szerk.): *Világgazdasági régiók*. Perfekt Kiadó. Budapest.

Székely-Doby András (2009): India és a válság. In: Székely-Doby András – Szilágyi Judit (szerk.): *A globális válság: hatások, gazdaságpolitikai válaszok és kihívások. 6. kötet. A válság hatása a meghatározó és a feltörekvő nem európai országokban*. VKI. Budapest. pp. 55–59.

WEO (2012): *World Economic Outlook*. International Monetary Fund.
<http://www.imf.org>

TÖRÖKORSZÁG – KISTIGRIS AZ EURÓPAI PERIFÉRIÁN?*

Szigetvári Tamás

Törökországot modern történetének egyik legsúlyosabb gazdasági válsága sújtotta, úgy tűnt, az ország ismét az IMF segítségére szorul, a sikeres válságkezelő programnak köszönhetően azonban néhány év alatt Európa egyik leggyorsabban növekvő gazdaságává vált. Az európai növekedési folyamatok kedvezőtlen alakulása ellen külkereskedelmének diverzifikálásával, és a belső kereslet ösztönzésével igyekezik védekezni.

Törökország ma az egyik legígéretesebb feltörekvő gazdaságnak számít, Mexikóval, Indonéziával és Dél-Koreával együtt – a BRICS mintájára MIST néven – a feltörekvő gazdaságok második vonalába sorolják.¹ Az ország európai uniós csatlakozása ugyan hivatalosan nem szakadt meg, de gyakorlatilag leállt. Nem csak Európának vannak kétségei a török csatlakozással kapcsolatban: a törökök számára is egyre kevésbé vonzó az uniós tagság. Saját gazdasági sikereik és megnövekedett regionális befolyásuk révén egyre kevésbé látják a jövőjüket a szétesés jeleit mutató európai integrációban.

A tanulmány célja annak bemutatása, minek köszönhető az elmúlt időszak gazdasági dinamizmusa, hogyan érintette Törökországot a válság, és miként kezelte azt, valamint, hogy mennyire fenntartható a magas növekedési ütem, azaz válhat-e Törökországból európai kistigris?

* A tanulmány az MTA Bolyai János kutatási ösztöndíjának támogatásával készült.

¹ Economist (2012).

1) Gazdaságtörténeti visszatekintés

A török gazdaságstratégia a kezdetektől az importhelyettesítésre épített, ami a külső gazdasági kapcsolatok fejlesztése helyett az önellátás, a hazai piac kielégítésére szolgáló ipar létrehozását célozta.² A stratégia ugyan részben sikeres volt, hiszen megteremtette a török nehézipar alapjait, a források egyoldalú koncentrációja a nehéziparba azonban komoly károkat okozott a többi gazdasági ágazatnak.

A nyolcvanas években meginduló gazdasági nyitás az export bővülését és a török gazdaság fokozatos világgazdasági integrálódását eredményezte, azonban számtalan problémával is szembesült. Az olajárrobbanás miatt kialakuló magas fizetésimérleg-hiány, a strukturális problémák (például a nagyszámú veszteséges állami vállalat fenntartásának költségei), a nem megfelelő (pénzügyi) szabályozórendszer, a tőkepiaci liberalizáció negatív hatásai³ és az egymást követő gyenge koalíciós kormányok mind hozzájárultak a tartósan fennmaradó egyensúlytalanságokhoz (óriási infláció, költségvetési deficit) és az ingatag gazdasági helyzethez.

A kilencvenes években az erősödő egyensúlytalanságok újabb és újabb válságokhoz vezettek. A gazdaság továbbra sem volt még érett a pénzügyi globalizáció hatásainak kezelésére, a kormány pedig képtelen volt költségvetési fegyelmet tartani. A kurd szeparatisták elleni harc komoly kiadásokkal járt, a bizonytalan belpolitikai helyzet visszatartotta a komolyabb külföldi befektetőket. A hazai tőke (hazai iparvállalatok) egyre inkább a pénzügyi, és nem a termelőtevékenységükre koncentráltak, tőkéjüket valódi beruházások helyett magas kamatú kormányzati kötvényekbe fektették.⁴

A kilencvenes évek visszatérő válságai közül az első (1994-ben), bár jelentős károkat okozott a török gazdaságnak, nem volt elég erős ahhoz, hogy megváltoztassa a korábbi politikát. Az évtized végére tovább erősödő egyensúlytalanságok miatt 1999 decemberében Törökország IMF készenléti hitelt vett fel. A megállapodás célja a költségvetési kiigazítás és a középtávú szerkezeti reformok voltak. Közvetlen válság ekkor ugyan nem

² Az Oszmán Birodalom szétesése után az új török nemzetállamnak komoly problémákkal kellett szembenéznie, mivel a birodalom gazdaságilag legprosperálóbb részei elszakadtak. A török gazdaság alapvetően a mezőgazdasági termékekre építhetett. Az 1923-ban létrehozott modern Törökország egyik elsődleges feladata a gazdaságilag elmaradott ország modernizációja, felzárkóztatása volt.

³ Törökország nagyban függővé vált a rövid távú, és rendkívül volatilis tőkebeáramlásoktól, a gazdasági struktúra gyengesége miatt ugyanakkor a külföldi működőtőkebefektetések volumene elmaradt más feltörekvő piacokhoz képest.

⁴ Cizre–Yeldan (2005).

volt, de a megállapodás nyújtotta keretek kevésnek bizonyultak egy tényleges válság elkerüléséhez: a hitel összegében is kevés volt, és a koalíciós kormány eltökéltsége a privatizációra és a bankrendszer szabályozására nem volt kellően szilárd. Ez vezetett a 2000 novemberében, majd a 2001 februárjában kialakult úgynevezett „ikerválsághoz”.

A megrendült bizalom hatására a török líra árfolyama zuhanni kezdett, az infláció felpörgött. A gyenge és rossz állapotban levő bankszektor képtelen volt kezelni a helyzetet, állami segítségre szorult,⁵ a GDP közel 6 százalékkal esett vissza 2001-ben.

2) Válságkezelés és „gazdasági csoda”

A 2000/2001-es válság súlyossága visszatekintve azonban előnynek bizonyult, kellő ösztönzést adott a valóban alapvető reformok végrehajtásához. A korábbi válságot követően is általában átfogó reformok megvalósítására készültek, ezeknél azonban a végrehajtás gyenge volt, illetve a kormány hamar visszakozott. A 2001-es válság következményeinek kezelésére Kemal Derviş gazdasági miniszter irányítása alatt, az *Erős Gazdaság Program* keretében került sor.⁶ A program átláthatóvá és racionálissá kívánta tenni a gazdaságirányítást.⁷

A Török Nemzeti Bank megszüntette az árfolyam-szabályozást, a líra árfolyama szabadon lebegővé vált, ami nagyobb mozgásteret biztosított az infláció csökkentésére.⁸ A pénzügyi szektor szabályozása a bankrendszer sérülékenységét csökkentette.⁹ A költségvetési és monetáris fegyelem szigorításával, valamint a privatizáció felgyorsításával megkezdődhetett az

⁵ Az állami kézben levő bankok (elsősorban a Ziraat Bank és a Halk Bank) óriási rossz hitelállománnyal rendelkeztek. A 2000–2001-es válság során az állam az akkori GDP mintegy 30 százalékát kitevő bankmentő programot hajtott végre, ami finanszírozhatatlan államadóssághoz vezetett. Simsek–Simsek (2010), pp. 171–172.

⁶ Kemal Dervis kulcsfigura volt a program végrehajtásában. A korábban a Világbanknál dolgozó technokrata élvezte Bülent Ecevit kormányfő bizalmát, ugyanakkor a nemzetközi közösség is elismerte szakértelmét és támogatta törekvéseit.

⁷ *Strengthening the Turkish Economy* (2001).

⁸ Az árfolyam-szabályozást a korábbi tervek szerint fokozatosan szüntették volna meg, egyre szélesebb lebegési sávot lehetővé téve, a válság azonban szükségessé tette az azonnali váltást. Görmez–Yılmaz (2007), p. 25.

⁹ A rendkívül költséges bankkonszolidáció mellett az állami kezelésben lévő pénzintézeteket összevonták és racionalizálták, részben privatizálták is (például a Demirbankot), a banki tartalékkövetelményeket megemelték, és más szabályozási változtatásokkal is profiltisztításra és összeolvadásra készítették a bankokat.

addigra szinte kezelhetlenné váló államadósság csökkentése,¹⁰ amihez a több mint harminc milliárd dollár bevételt jelentő felgyorsított privatizáció is hozzájárult.

A reformok megvalósítását segítette az IMF kibővített hitelkerete,¹¹ de alapvető elem volt az EU részéről erősödő politikai támogatás¹² és a 2002-től hatalomra kerülő AKP (Igazság és Fejlődés Pártja) mérsékelt iszlamista párt elsőprő választási győzelme, amely hosszú idő után egypárti, erős kormányzatot tudott létrehozni.¹³ A válságkezelés eredményei kétségkívül meggyőzőek voltak. A gazdasági növekedés 2002 és 2007 között tartósan magas, hat százalék feletti tudott maradni. A kezelhetetlen – olykor 100 százalékot is meghaladó – inflációt sikerült egyszámjegyre csökkenteni.

A stabilabbá váló gazdasági környezet – és nem kis részben a javuló EU-csatlakozási perspektívák – következtében a kilencvenes években szinte elhanyagolható mennyiségű külföldi működőtőke-beáramlás évi 10-20 milliárd dollárra nőtt. A tőkebeáramlás mellett rövid távon a valutaleértékelés is növelte az export versenyképességét, amely nemcsak termékstruktúrájában, de a célországokat tekintve is diverzifikálódott. Az EU-val 1995-ben aláírt vámuniós megállapodásnak köszönhetően a török termékek szabadon áramolhattak az európai belső piacra. Az EU mellett egyre jelentősebbé váltak a környező régiók (FÁK-országok, Közel-Kelet, Balkán) piacai mind az árukereskedelem, mind a beruházások terén.

A korábban kezelhetetlen, tíz százalék körüli költségvetési hiány a szigorú fiskális politikának köszönhetően 2004-ben öt százalékra, 2005 és 2008 között két százalék alatti szintre csökkent. Ezzel párhuzamosan az államadósság a 2002-es 74 százalékos GDP-arányos szintről 40 százalékra esett, átlagos lejáratra 9 hónapról 48 hónapra nőtt, az éves kamatfizetés aránya a GDP-hez viszonyítva 15 százalékról 2008-ra öt százalékra mérséklődött.¹⁴ A képet árnyalja, hogy a javulás jelentős részben a privatizációs bevételeknek volt köszönhető, a folyamat során a bevételek maximalizálása dominált a versenyképesség javítása és a hatékonyság növelése helyett.

¹⁰ Az ezredfordulón az adóbevételek 72 százalékát fordították az adósság törlesztésére. Forrás: *Strengthening* (2001).

¹¹ 1999 és 2003 között 20,4 milliárd dollár hitelt nyújtott az IMF. Yeldan (2008).

¹² 2002-ben ígéretet kapott Törökország a tagjelölti státusz két éven belüli megítélésére, ami megnövelte az EU befolyásolási erejét és Törökország elszántságát a reformok végrehajtására. Az EU-csatlakozási perspektíva megerősítette a törökországi reformpárti erőket, amire az IMF soha nem volt képes (reformigényeinek kisebb volt a támogatottsága, és jóval ideiglenebb hatást értek el).

¹³ A mérsékelt iszlamista AKP elsőprő győzelme, mely révén egypárti kormányt alakíthattott, kezdetben aggodalmakat keltett – nem elsősorban politikai nézetei miatt, hanem hogy esetleg populista, költséges gazdaságpolitikába kezd. Az AKP azonban folytatta, sőt felgyorsította a megkezdett reformokat.

¹⁴ Simsek–Simsek (2011), pp. 175–176.

A gazdaság azonban a gyors növekedési periódus ellenére belső feszültségeket is generált. A viszonylag magas kamatlábak vonzották a külföldi tőkét, a hazai fogyasztás emelkedett, a megtakarítások szintje ugyanakkor esett. A folyó fizetési mérleg deficitje gyorsan növekedett,¹⁵ a beruházások ugyanakkor nem bővültek, és a munkanélküliség a kilencvenes évek 6-8 százalékos szintjéről 9–12 százalékos mértékre emelkedett.¹⁶

3) A 2008–2009-es válság

A korábbi évek reformjai után a török gazdaságot viszonylag jó állapotban érte a válság, hiszen az évek óta magas növekedési ráta, a költségvetés pozitív elsődleges egyenlege, az alacsony államadósság és a mérsékelt infláció egy egészséges gazdaság képét mutatták. A bankrendszert nem érintették a subprime válság első hullámai.

A török kormányfő 2008 végén még azzal bízta a lakosságot, hogy Törökország már kellően megerősödött, és a globális válság legfeljebb csak érintőlegesen hat az országra.¹⁷ A valóság azonban hamar megcáfolta: a líra 2008 októbere és 2009 márciusa között 25 százalékkal leértékelődött, az államkötvények kamata 25 százalék körüli szintre emelkedett, a tőzsde pedig a 2007. júliusi szintjének 55 százalékára esett 2009 elejére.¹⁸ A gazdasági teljesítmény már 2007-ben lelassult a korábbi évek gyors növekedéséhez viszonyítva, negatívba azonban csak 2008 utolsó negyedében fordult (-6,8%). Az igazi hanyatlás 2009 első negyedében következett be, amikor a visszaesés (az előző év első negyedéhez viszonyítva) elérte a 14,3 százalékot. A második negyedévtől lassult az üteme, az éves szinten mért 4,7 százalékos GDP-csökkenés azonban így is magasabb volt, mint a hasonló fejlettségű fejlődő országok átlagosan 2,4 százalékos visszaesése.¹⁹ A recesszió a külső kereslet hanyatlásával indult,²⁰ de hamar felzár-

¹⁵ A globális tőkepiacok likviditása a kétezres évek elején segítette elkendőzni az alacsony hazai megtakarításokból és a magas folyófizetésimérleg-hiányból adódó hiányosságokat.

¹⁶ Yalcin (2012).

¹⁷ A 2009-re vonatkozó 4 százalékos GDP növekedési előrejelzést csak 2009 márciusában módosították, -3,4 százalékra. Uygur (2010), p. 48, Strauss, Delphine (2009): Economy: Politics plays big part in reply to crisis, *Financial Times*, június 8. <http://www.ft.com/intl/cms/s/0/04881032-53c6-11de-be08-00144feabdc0.html#axzz29aMn6836>

¹⁸ Ezek az értékek részben hasonlóan alakultak más feltörekvő piacokon esetében is (mint például Brazília, Dél-Korea, Lengyelország vagy akár Magyarország).

¹⁹ Erzan (2010).

²⁰ Az export 2008 4. negyedében 34 százalékkal, majd a következő két negyedében további 20, illetve 36 százalékkal esett vissza.

között mellé a csökkenő belső kereslet is: zuhantak a beruházások és a magánszféra fogyasztása,²¹ amit az állami kiadások emelkedése sem tudott kiegyenlíteni.

A korábbi válságoktól eltérően a 2008-as krízis a bankrendszert ezúttal kevésbé érintette, ami nagyrészt a 2001/2002-ben végrehajtott konszolidációnak és a létrejött szigorú szabályozásnak volt köszönhető. A török bankrendszer tőke megfelelési mutatója 19 százalék volt,²² a bankok államkötvény-állománya lecsökkent, helyette a hazai vállalati hitelezés került előtérbe. Bár a vissza nem fizetett hitelek aránya a válság alatt enyhén bővült,²³ a bankrendszerbe vetett bizalom megmaradt, a bankok részvényárfolyama a válság éveiben is (átmeneti visszaesés után) emelkedett.

A kormány késlekedett a válsággal összefüggő lépések terén. Igaz, a kormányzatnak a válság típusa is új volt, korábban a belső egyensúly felborulása volt a válságok kiváltója, míg most a külső kereslet és a külső finanszírozási lehetőségek romlása vált központi problémává.

4) A válság során hozott intézkedések és az IMF-segítség

A kormányzat – néhány kisebb intézkedést követően – 2009 júniusában hirdetett meg két nagyobb szabású gazdaságélénkítő csomagot. A beavatkozások költségvetési vonzata 2009-ben a GDP 2,1 százalékát, 2010-re vonatkozóan 1,6 százalékát tette ki. A kormányzati lépések elsődleges célja a kereslet ösztönzése volt, de a kínálati oldalon is beavatkoztak. A kereslet oldali intézkedések elsősorban a fogyasztás élénkítését célozták, csökkentették a fogyasztást terhelő adókat. 2009 márciusa és szeptembere között a tartós fogyasztási cikkekre vonatkozó fogyasztásiadó-csökkentéssel próbálták fellendíteni a hazai keresletet, a vásárolt termékek 70 százaléka azonban importtermék volt.²⁴ Az intézkedés a költségvetési vonzatai miatt sem volt tartósan fenntartható.

A foglalkoztatás növelése érdekében mérsékeltek a részmunkaidőt terhelő járulékokat. Az új foglalkoztatottak után 2009. év végéig nem kellett tb-járulékot fizetni a munkaadónak.

²¹ 2009 első negyedében a fogyasztás 10 százalékkal, a beruházások 35 százalékkal. Yalcin (2012).

²² Ez jóval meghaladja a szigorú Basel III szintet, ami 12 százalékos limitet szab meg.

²³ A 2007-es 3,5 százalékról 2009-ben 5,3 százalékra, igaz, ez a 2002-es 21,2 százalékhoz viszonyítva szinte elhanyagolható.

²⁴ Uygur (2010), p. 49.

A kínálati oldal ösztönzésére 3–5 százalékos kamattámogatást és két-éves, a hitel összegének 65 százalékát fedező hitelgaranciát nyújtott a kormányzat a kis- és középvállalkozásoknak, támogatva ezzel mind a termelés, mind az exportlehetőségek bővítését. Emellett csökkentették a vállalati nyereségadót,²⁵ illetve egyes szektorokra vonatkozóan (vegyipar, autógyártás, energia, közlekedés, mezőgazdaság) speciális ösztönzőket is bevezettek. Az energiaszektorban, a közlekedésben és az egészségügyben növelték a közkiadásokat. A beruházások ösztönzésére pénzügyi és szabályozási eszközök mellett ingyenes állami ingatlanokat is felajánlottak. A bank-, a távközlési és az energiaszektorban a privatizáció felgyorsításáról is döntöttek. A tőkeforrások elapadásának enyhítésére adóamnesztiát hirdettek a külföldön lévő vagyonokra és adómentességet a külföldi jövedelmekre.

A fiskális expanzióval párhuzamosan a monetáris politika is expanzív jelleget öltött. 2008 novembere és 2009 szeptembere között a jegybanki alapkamat 16,75 százalékról 7,25 százalékra csökkent. Emellett korlátozták a bankok osztalékfizetési lehetőségét, ezzel is erősítve tőkeszerkezetüket.

A válság okozta problémák kezelésére, mint más bajba jutott „feltörekvő piacok”, így Magyarország esetében is, felmerült az IMF segítségével hívása, a kormányzat azonban több ok miatt is igyekezett ezt elkerülni. Törökország 2008-ban már több mint egy évtizede (1998 óta) folyamatosan kapcsolatban volt az IMF-fel, a legutolsó 10 milliárd dolláros megállapodás éppen 2008 májusában járt le. Az akkori hivatalos török kommentárok szerint Törökország immár felnőtt, nincs szüksége segítségre a gazdasági egyensúly fenntartásához, mivel megtanulta a leckét.²⁶ A magas folyófizetésimérleg-hiány és az elapadó külső finanszírozási lehetőségek miatt viszont nem tehetett mást, megkezdte a hiteltárgyalásokat az IMF-fel. A török kormány egy 20-30 milliárd dolláros hitelkeretről tárgyalt az IMF-fel,²⁷ azonban a valós megállapodási szándéka a fentebb említett politikai megfontolások miatt nem volt erős. Több alkalommal is megszakadtak a tárgyalások, és a kormány ódzkodása egy újabb IMF-segítségétől, illetve az ezzel járó feltételek teljesítésétől a Törökország iránti bizalmat is gyengítette.²⁸ Mivel 2009 második felétől fokozatosan javultak a kilátások, és a 2010-es előrejelzések alapján is látszott, hogy Törökország kilátásból a válságból, az IMF-tárgyalásokat 2010 márciusában hivatalosan is befejezték, eredmény nélkül.

²⁵ 2–10 százalékkal, régióként különböző mértékben.

²⁶ Turhan: Turkey graduated from IMF, ready to move forward alone, *Today's Zaman*, 2010. április 24.

²⁷ *Reuters* (2010).

²⁸ Igaz, ez leminősítést nem eredményezett, csupán a (Fitch-nél BB-, a Moody's-nál Ba3) minősítés kilátásának stabilról negatívra rontását.

Az, hogy Törökország az IMF segítségével nélkül képes volt talpon maradni, bár rövid távon gyengítette, összességében inkább erősíti a török gazdaság megítélését. Mindehhez természetesen szigorú fiskális politikára volt szükség, ami egy IMF-csomaghoz hasonló, igaz, attól sok ponton eltérő hangsúlyú megszorító lépéseket is jelent. A 2010-es költségvetésben a kiadásokat 7,6 százalékkal, a bevételi oldalt – új adók kivetésével és a meglévők emelésével – 16,1 százalékkal növelték.²⁹ A 2010-es magas (9,2 százalékos) GDP-bővülésnek köszönhetően a költségvetési deficitet sikerült 3,6 százalékra leszorítani (az előző évi 5,5 százalékról). A 2011-es költségvetésre vonatkozóan a hiányt egy százalék alattira tervezték (végül 1,4 százalék lett), és az egyszázalékos deficitkorlátot hosszú távon is érvényesíteni kívánják.³⁰

A világgazdasági válság hatásai alapján az országok több csoportba sorolhatók,³¹ Törökország a jelentős visszaesés után gyors növekedési ütemet elérő (visszapattanó) országok közé tartozik. Felmerül a kérdés, vajon Törökország valóban „felnőtt-e”, és képes akár a válság sújtotta Európától eltérő, a távol-keleti országokat idéző gyors gazdasági növekedésre Európa peremén, vagy megmarad/visszatér az európai centrumtól függő, az európai gazdasági változásokat nagy ingadozásokkal követő fejlődési út.

5) Gazdasági szerkezet, külkereskedelmi aktivitás

A török gazdasági szerkezetben alapvető változások történtek az elmúlt évtizedekben. Az importhelyettesítő iparosítást a nyolcvanas években felváltó gazdasági nyitás és exportorientált stratégia a magánkézben lévő feldolgozóiparra épült. A szerkezetváltás alapjai jelentős részben már az ezredfordulóra végbementek. Az állami hozzáadott érték aránya a feldolgozóiparban az 1980-as 40 százalékról már 2000-re 20 százalékra csökkent. Szintén lecsökkent a főként a klientúra kezében lévő hazai nagyvállalati szektor aránya (70-ről 50 százalékra), a kis- és középvállalkozások, illetve a külföldi tulajdonú cégek részaránya viszont fokozatosan emelkedett.

²⁹ Forrás: Turkey approves \$189bn budget for 2010, *MENAFN*, 27/12/2009., http://www.menafn.com/qn_news_story_s.asp?StoryId=1093291693

³⁰ Forrás: Turkish rule aims for public deficit of 1 percent, *Hürriyet Daily News*, May 11, 2010, <http://www.hurriyetaidailynews.com/n.php?n=turkish-rule-aims-for-public-deficit-of-1-percent-2010-05-11>. A 2012-ben lelassuló gazdasági növekedés miatt a deficit várhatóan magasabb lesz a tervezettnél, a jelenlegi előrejelzések szerint 2,3 százalék, és 2013-ra is 2,2 százalék. Forrás: Orhan Coskun: Turkey sees 2012 budget deficit sharply above forecast, *Reuters*, 2012. október 16. <http://www.reuters.com/article/2012/10/16/turkey-budget-idUSL5E8LG63L20121016>

³¹ Karkan–Cünediöglü (2010).

A kilencvenes évek ellenére nem a növekedésről szóltak. A kibocsátás és az export bővülése rövid emelkedő időszakok után rendszeresen lelassult, a válságok kapcsán jelentős visszaesésre került sor.³²

A 2002 utáni gazdasági fellendülés – a makrogazdasági környezet javulása mellett – nagy részben az ipari termelés dinamikus bővülésének volt köszönhető. A foglalkoztatás és a reálbérek alig emelkedtek ebben az időszakban, ami a termelékenység növekedését, és javuló versenyképességet eredményezett. A válság hatására végbement reál-leértékelődés és a visszaeső belső kereslet is hozzájárult az export dinamikus bővüléséhez. Az export/GDP arány a 2002-s 23,6 százalékról 2007-re 27,1 százalékra nőtt, különösen a feldolgozóipari export aránya emelkedett, 2007-re a teljes exportnak már több mint 90 százalékát adta. Az export súlypontja az alacsony technológiai szintű termékekről a közepes/magas technológiai szintre tevődött át.

A török gazdaság hagyományos exportcikkeit a mezőgazdasági és a textilipari termékek adták. Ezen ágazatok kivitele különösen a nyolcvanas évek liberalizációja után indult jelentős növekedésnek. Mind az agrártermékek, mind a textilipari termékek esetében komoly szerepe volt az európai országokban élő törököknek a kereskedelmi kapcsolatok kiépítésében, sőt, sokszor az anyaországba hazavitt tőkéjükkel a termelőüzemek létrehozásában is aktív szerepet vállaltak.

Bár a két hagyományos szektornak továbbra is komoly súlya van az exportban, az utóbbi években a két legdinamikusabban fejlődő ágazattá a jármű- és az elektronikaeszköz-gyártás vált. A járműgyártás esetében számos nemzetközi autógyártó társaság helyezte Törökországba gyártókapacitása egy részét (Ford, Renault, Fiat, Hyundai, Toyota, Honda, Opel, Mercedes-Benz, MAN), hiszen a vámuniós megállapodásnak köszönhetően szabadon vihetik be termékeiket az európai belső piacra. A buszgyártás és -export szintén meghatározó, itt viszont a saját márkák (Otokar, BMC, TEMSA) dominálnak. Az autógyártás éves növekedési üteme 2002 és 2004 között 43 százalék volt, ami a feldolgozóipari átlag négyszerese, így a szektor exportrészesedése 9-ről 14 százalékra emelkedett ebben az időszakban. A járműipar Törökország egyik meghatározó húzóágazatává vált, a közvetlenül a szektorban foglalkoztatottak száma 2007-ben meghaladta a 80 ezer főt. A török autóipar teljes mértékben beintegrálódott az európai autóipari termelési láncokba, ami szintén a vámunió létrejöttének volt köszönhető. Az ágazat nemcsak exportteljesítményében erős, de a gyártáshoz kapcsolódó beszállítói hálózatok is egyre jobban kötődnek Tö-

³² Az 1998 és 2001 közötti összesen 7,3 százalékos termelés-visszaesést az ipari foglalkoztatottak számának 22,7 százalékos csökkenése kísérte. Taymaz–Volvoda (2009), p. 147.

rökországhoz. Részben ennek is volt köszönhető a termelés gyors felfutása 2001 után.³³

A fogyasztási elektronikában elsősorban a háztartási elektronika fejlődött dinamikusán, ahol saját márkák (Vestel, Beko) is képviselik a török termelést. Az elektronikai fogyasztási cikkek esetében 35 százalék volt a növekedés ugyanebben az időszakban, míg a szektor exportrészesedése öt százalékra emelkedett.³⁴ A fogyasztási elektronika terén a nagy termelőknek jóval kisebb a török beszállítói háttere. A törökök a kilencvenes években a színtelevízió-gyártásba kapcsolódtak be,³⁵ 2005-ben az Európában eladott televíziók 65%-át Törökországban állították elő. Az LCD-k terjedése és a szektor romló feltételei miatt azonban fokozatosan csökken ez az arány, s az importfüggőség miatt itt a technológiai váltás is nehezebb.

A török feldolgozóipari termékek sokszor a megbízható, de nem csúcsmínőséget képviselik, így a belső piac mellett a környező régiók (Balkán, Közép-Ázsia, Közel-Kelet) esetében van lehetőség további piaci térnyerésre.

A feldolgozóipari export mellett komoly nemzetközi megrendelések vannak a török építőiparnak. A hetvenes évek olajár-robbanása óta a törökök jelen vannak a közel-keleti országokban (kezdetben főként Líbiában, majd Irak, Szaúd-Arábia és az Öböl-országok váltak fő megrendelőkké), míg a kilencvenes évektől Oroszország, valamint a közép-ázsiai és kaukázusi országok is egyre nagyobb arányban bízták meg a török építőipari cégeket. A dinamikus terjeszkedés a kétezres években is folytatódott, potenciális célterületté vált a Balkán, de fokozni tudták jelenlétüket az újjáépülő Irakban és a dinamikusan növekvő öbölmenti arab országokban is.

A szolgáltató szektor szereplői közül a telekommunikáció, a pénzügyi-banki ágazatok képviselői szintén megjelentek a környező országokban, de más ágazatok, így az egészségügy, az oktatás, a kultúra (török szappanoperák), illetve a turizmus is a szolgáltatásexport fontos elemeit jelentik. *(I. táblázat)*

A külkereskedelem mára a török *soft-power* egyik legerősebb elemévé vált. A szomszédos régiók országai számára (a Balkánon, a Kaukázusban és a Közel-Keleten) meghatározó tényezővé vált a „török kapcsolat”, ami-ben a fő exportpiacnak, az Európai Uniónak a visszaeső importkereslete is komoly szerepet játszott. A válság idején is jól teljesítő feltörekvő piacok növekvő kereslete jó alternatívát jelentett a törököknek azokban a régiók-

³³ Taymaz–Volvoda (2009), p. 165.

³⁴ 2005 és 2007 között az autógyártás és -export növekedése továbbra is dinamikus maradt (évi 26%), az elektronika esetében azonban megtorpant, és kisebb visszaesés következett be.

³⁵ Könnyebb volt a már befutott technológiájú termékek gyártásába bekapcsolódni, mint az új technikát megtestesítő LCD és plazma televízióéba. Az EU által a távol-keleti termelőkre kivetett dömpingellenes intézkedések tovább erősítették a török pozíciókat.

ban (például a Balkánon) is, ahol esetleg az európaiak (olaszok, osztrákok, görögök) aktivitása csökkent.

I. táblázat
A török export célrégiói

	1996		2001		2006		2011	
	millió dollár	%	millió dollár	%	millió dollár	%	millió dollár	%
<i>Teljes</i>	23 224	100	31 334	100	85 535	100	134 972	100
EU	12 563	54,1	17 546	56,0	47 934	56,0	62 375	46,2
Közel-Kelet	2 595	11,2	3 261	10,4	11 316	13,2	27 945	20,7
FÁK	2 664	11,5	1 978	6,3	6 993	8,2	13 383	9,9
Egyéb Ázsia	1 925	8,3	1 331	4,2	3 942	4,6	10 201	7,6
Észak-Afrika	991	4,3	1 149	3,7	3 396	4,0	6 702	5,0
Észak-Amerika	1 739	7,5	3 297	10,5	5 439	6,6	5 471	4,1
Fekete Afrika	173	0,7	371	1,2	1 469	1,7	3 635	2,7

Forrás: TurkStat, saját számítások

6) Fenntartható-e a fejlődés?

Az utóbbi évek gazdasági növekedése Törökországot a világ vezető gazdasági hatalmai közé emelte.³⁶ Az egy főre jutó nemzeti jövedelem megháromszorozódott (dollárban, folyó áron) az elmúlt évtizedben, és immár meghaladja a 10 ezer dollárt, ami egy 70 millió feletti piacnál komoly belső keresletemelkedést jelent. A népességnövekedés üteme csökken ugyan, de 2050-re így is 95 milliós népesség prognosztizálható.³⁷ A gazdaságot diverzifikált termelési struktúra és növekvő exportvolumen jellemzi.

A pozitív tendenciák mellett azonban szólnunk kell a növekedést veszélyeztető negatív tendenciákról, szerkezeti problémákról is, amelyek megkérdőjelezhetik a dinamikus fejlődés fenntarthatóságát.

A legkomolyabb probléma az óriási külső finanszírozási igény, az egyre nagyobb deficitet mutató folyó fizetési mérleg kezelése létfontosságú Törökország számára. A 2002 utáni kedvező körülmények között (kezdetben az EU-csatlakozási folyamatban történt előrelépések, majd a gyors gazdasági

³⁶ A török GDP 2011-ben 775 milliárd dollár volt, ami a 18. a világrangsorban. Ez alapján Törökország állandó résztvevője a G20-as összejeveteleknek.

³⁷ Török Statisztikai Intézet, 2012. 07.11., <http://www.turkstat.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=13140>

növekedés okán) viszonylag könnyű volt a finanszírozás. A külföldi tőke a privatizáció révén jórészt FDI formájában áramlott be, és számos új feldolgozóipari beruházás jött létre. 2006 után azonban az FDI aránya nagymértékben lecsökkent, helyét a portfólió befektetések (kötvény- és részvényvásárlások) vették át. Törökország vonzza a „forró tőkét”, pozitív nemzetközi hangulat esetén ömlik a tőke, bizonytalanabb környezetben azonban az ország az elsők között kerülhet bajba.

A Török Nemzeti Bank 2010 óta „unortodox” módon igyekszik kezelni ezt a problémát.³⁸ A kamatlábnak viszonylag széles „sávot” határoz meg. Ha sok tőke áramlik be (2010 eleje és 2011 nyara között), akkor a sáv aljára csökkenti a kamatlábat, amikor pedig lecsökken a beáramló tőke (mint 2011 őszén, az euróválság fokozódásakor), akkor a sáv felső szélére emeli a kamatlábat, ezzel stabilizálva a beáramló tőke mennyiségét és egyben a török líra árfolyamát.

A központi bank politikája – egyértelmű előnyei, a „forró tőke” állományának mérséklése mellett – hátulütőkkel is jár. A bankok számára az ingadozó (és jelenleg magas, 10 százalék feletti) alapkamat megnehezíti a hitelezést, ami negatívan érinti a hazai gazdasági szereplőket. A vállalatok külső hitelállománya megnőtt, hiszen a 10 százalék körüli belső kamatláb miatt inkább külső forrásokat vonnak be, ami viszont növelheti az ország sebezhetőségét.

További következmény, hogy a nemzeti bank az árfolyamra koncentrálna nem tud az inflációs célra összpontosítani. Részben ennek is a hatása, hogy az infláció ismét emelkedik, 2012-ben már 10 százalék fölé is kúszott.³⁹

Alapvető probléma, hogy a török megtakarítási ráta alacsony, és az elmúlt évek fellendülése alatt ez nem is változott. A biztosabbá váló gazdasági környezetben a fogyasztás erőteljesen nőtt, míg a megtakarításra ösztönző erők gyengültek. Ebben Törökország eltér az ázsiai kistigrisektől, és inkább Brazíliára hasonlít. Kijelenthető, hogy ha valóban tartós és fenntartható növekedést szeretne elérni Törökország, akkor a megtakarítási ráta emelkedése elkerülhetetlen (*2. táblázat*).

Törökország – a török külkereskedelem már említett diverzifikációja ellenére – továbbra is erőteljesen kötődik Európához. Exportjának közel fele az Európai Unió tagállamaiba áramlik, és a finanszírozási forrásai is jórészt innen érkeznek. A 2008–2009-es válság után az eurózóna 2011-ben kieleződő problémái is erősen éreztették hatásukat a török gazda-

³⁸ Economist (2012).

³⁹ 2011-es valutaleértékelődés ugyan javított a török versenyképéségen, és csökkentette a folyó fizetési mérleg hiányát, de csak rövid távon, és az emelkedő infláció (a kereskedelmi partnereknél jóval magasabb pénzromlási ütem) hamar erodálta ezt.

ságban, a GDP növekedése a korábbi 8-9 százalékos szintről 3 százalék körülire esett vissza 2012-ben.

2. táblázat
Fontosabb török makrogazdasági mutatók, 2008–2013

	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Reál GDP változása (százalékos változás az előző évhez képest)	0,7	-4,8	9,2	8,5	3,3	4,6
Infláció (éves, %)	10,7	6,3	8,6	6,5	9,2	7,2
Folyó fizetési mérleg (a GDP %-ában)	-5,7	-2,1	-6,3	-9,8	-8,9	-8,4
Államháztartási egyenleg (a GDP százalékában)	-1,8	-5,5	-3,6	-1,4	-2,3	-2,2
Munkanélküliségi ráta (%)	11,1	13,7	11,7	9,6	9,5	9,1
Bruttó állóeszköz beruházás (százalékos változás az előző évhez képest)	-6,2	-19,0	30,5	18,3	6,3	5,0
Államadósság (a GDP százalékában)	39,5	45,5	39,4	38,4	37,1	35,5

A 2012-es és 2013-as adatok az Eurostat előrejelzései.

Forrás: TurkStat, Eurostat, OECD.

A török gazdaság egyes szerkezeti problémái továbbra is jelen vannak. A munkanélküliség viszonylag magas, elsősorban az alacsony képzettségűek között nem nőtt a foglalkoztatottság. Ez ugyan emelkedő termelékenységet eredményezett a növekedési időszakokban, azonban társadalmi szempontból nem volt előnyös. Sokat enyhít a helyzeten a fekete gazdaság jelentős súlya, azonban kétséges, hogy hosszú távon ez jelenti a megoldást a foglalkoztatási problémákra.

A török gazdaságban egyre dominánsabban jelen vannak a nagy hazai (jellemzően családi) vállalkozások, amelyek óriási holdingokat alkotva nemzetközi szinten is versenyképesek, de a kis- és középvállalati szektor gyengesége miatt a hazai beszállítók választása helyett sokszor importálják a szükséges alapanyagokat és alkatrészeket.

7) Következtetések

Törökország az elmúlt időszakban óriási változáson ment keresztül, és elmaradott, perifériális gazdaságból a befolyásos G20 tagjává, regionális gazdasági hatalommá vált. A korábban gazdaságilag bezárkózó, később az európai integráció felé törekvő ország egyre inkább egy több lábon álló, a világgazdaságba szervesen bekapcsolódó, a saját régiójában meghatározó gazdasági szerepet betöltő középhatalom jellemzőit mutatja. Saját szerepét mint a Nyugat és Kelet közötti összekötő kapocs látja, nemcsak kulturálisan (mint a nyugati logikát és a keleti mentalitást egyaránt ismerő ország), vagy politikailag (mint NATO-tag iszlám állam), de gazdaságilag is: az EU-val alkotott vámunió tagjaként, és mint a Közel-Kelettel és Közép-Ázsiával szoros gazdasági kapcsolatokat kiépítő „kereskedő” állam.

A jövő kérdése marad, hogy az elmúlt évtized gazdasági fejlődése folytatódik-e, és Törökország valóban „kistigrissé” tud-e válni Európa peremén. Számos tényező ebbe az irányba mutat, de egyelőre még ingatag alapokon áll a „csoda”. Egy jól teljesítő török gazdaság ugyanakkor stabilizáló tényezővé, sőt húzóerővé válhat a Balkánon és a mediterrán térségben is, ami az Európai Uniónak (és az Egyesült Államoknak) is érdeke lehet. Az is nagy kérdés azonban, hogy miként alakul a törökök viszonya az Európai Unióval: a vámunió révén gazdasági kapcsolatai szorosak, és várhatóan azok is maradnak, a csatlakozási tárgyalások elhúzódása, illetve az egyre inkább érezhető „kölcsonös érdekmúlás” miatt viszont teljes jogú taggá válása nem feltétlenül következik be.

* * * * *

Felhasznált irodalom

- Economist (2012): Istanbul and bears. *Economist*, április 7. <http://www.economist.com/node/21552216>
- Erzan, R. (2010): Turkey's Economic Prospects: As good as it gets? *International Economic Bulletin*, június 29.
- Görmez, Y. – Yilmaz, G. (2007): The Evolution of Exchange Rate Regime Choices in Turkey, Proceedings of OeNB Workshop „Experiences of Exchange Rate Regimes in Southeastern Europe”, *Österreichische*

- Nationalbank*, No. 13, 13 April.
http://www.oenb.at/en/img/goermez_tcm16-80922.pdf
- Karkan, S. – Cünedioğlu, H.E. (2010): *Did Turkey's economy recover from the crisis? Did we out-compete rivals?* TEPAV Policy Note, September, Istanbul. [www.tepav.org.tr/upload/files/129069_1716-5.Did Turkey s Economy Recover from the Crisis.pdf](http://www.tepav.org.tr/upload/files/129069_1716-5.Did_Turkey_s_Economy_Recover_from_the_Crisis.pdf)
- Macovei, M. (2009): Growth and economic crises in Turkey: leaving behind a turbulent past? *European Economy*. Economic Papers, No. 386., Európai Bizottság, Brüsszel. http://ec.europa.eu/economy_finance/publications/publication16004_en.pdf
- Rawdanowith, L. (2010): *The 2008-09 crisis in Turkey: Performance, policy responses and challenges for sustaining the recovery*. OECD Economic Department Working Paper No. 819. http://www.oecd-ilibrary.org/the-2008-09-crisis-in-turkey_5km36j7d320s.pdf
- Reuters (2010): Turkey and the I.M.F. End Talks on Stand-By-Loan. *The New York Times*, 11 March. <http://www.nytimes.com/2010/03/11/business/global/11imf.html>
- Rodrik, D. (2009): The Turkish economy after the crisis. *Harvard Research Papers*. [http://www.hks.harvard.edu/fs/drodrik/Research %2520papers/Turkish%2520economy%2520after%2520the%2520crisis.pdf](http://www.hks.harvard.edu/fs/drodrik/Research%2520papers/Turkish%2520economy%2520after%2520the%2520crisis.pdf)
- Schleifer, Y. (2012): Turkey, Europe's Economic Rising Star, Could be Pulled Down by Euro Crisis. *The Atlantic*, 14. February. <http://www.theatlantic.com/international/archive/2012/02/turkey-europes-economic-rising-star-could-be-pulled-down-by-euro-crisis/253031/>
- Simsek, H.A. – Simsek, N. (2011): Has the Turkish Economy Been Less Affected by the 2008 Global Crisis: A Macroeconomic Perspective. *Research Journal of International Studies*, Issue 22 (December), pp. 168–187. http://www.eurojournals.com/RJIS_22_15.pdf
- Strauss, D. (2009): Economy: Politics plays big part in reply to crisis, *Financial Times*, 8 June. <http://www.ft.com/intl/cms/s/0/04881032-53c6-11de-be0800144feabdc0.html#axzz29aMn6836>
- Strengthening the Turkish Economy. Turkey's Transition Program* (2001). www.tcmb.gov.tr/yeni/announce/strengtenegecon.pdf
- Taymaz, E. – Voyvoda, E. (2009): Industrial restructuring and technological capabilities in Turkey. In: Önis, Z. – Senses, F. (eds.): *Turkey and the Global Economy. Neo-liberal restructuring and integration in the post-crisis era*, Routledge, London – New York.

- Turhan, M.I. – Kilinc, Z. (2011): Turkey's Response to the Global Economic Crisis. *Insight Turkey*, Vol. 13. No. 1, pp. 37–45. http://mpra.ub.uni-muenchen.de/31214/1/Turhan_Kilinc_Turkeysresponse.pdf
- Uygun, E. (2010): *The Global Crisis and the Turkish Economy*. TWN Global Economy Series 21, Third World Network, Penang (Malaysia). http://www.finance.thirdworldnetwork.net/file_dir/6158100194dca5b2b6bb0f.pdf
- Yalcin, M. (2012): *Evaluation of the 2008 Global Financial Crisis Effects on Turkey. Is it tangential?* Intl. 410, 15 May. http://www.academia.edu/1564330/Effect_of_2008_Global_Financial_Crisis_over_Turkey
- Yeldan, A.E. (2008): *Turkey and the Long Decade with the IMF: 1998-2008*. http://www.networkideas.org/networkideas/pdfs/turkey_imf.pdf

A KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPAI ÁLLAMOK ÉS AZ OROSZ GÁZ. IMPORT ÉS TRANZIT, FÜGGÉS ÉS FÜGGETLENEDÉS

Weiner Csaba

A 2009 eleji orosz–ukrán gázválság pontosan rámutatott az egyes közép- és kelet-európai államok adottságaira, addig elért eredményeire az ellátásbiztonság növelése terén. Délkelet-Európa nagyon komolyan megszenvedte a gázválságot, de Közép-Európában Szlovákiát is erősen sújtotta. A közhiedelemmel ellentétben a közép- és kelet-európai régió nem teljesen homogén, de általában véve közös jellemzője az orosz gázimporttól és a Belaruszon, Ukrajnán, valamint Moldován keresztüli gáztranzittól való függősége. Az orosz gáz 13 közép- és kelet-európai importőre¹ különböző adottságokkal rendelkezik: különböző arányban függ a földgáztól, a földgázimporttól és az orosz gázbehozataltól, de emellett nem mindegy az sem, hogy az adott országba hány vezetéken, illetve irányból érkezhetsz földgáz, milyen tranzitvezetékek haladnak keresztül rajta, hogy áll a gáztermeléssel és a gáztárolással,² vagy van-e tengerpartja. Az egyes államokban eltérő nagyságú lépéseket tettek a diverzifikáció érdekében a ki-

¹ Észtország, Lettország, Litvánia, Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Magyarország, Románia, Bulgária, Szlovénia, Szerbia, Bosznia-Hercegovina és Macedónia. Horvátország, miután 2010 végén lejárt a hosszú távú gázbeszerzési szerződése, nem hosszabbított Oroszországgal. A közép- és kelet-európai térségből Albánia és Montenegró (továbbá Koszovó) nem importál gázt, nincs is importkapacitásuk. A tanulmányban a földgáz mennyiségét (milliárd) köbméterben adjuk meg. Az egyes szabványok azonban különböznek egymástól, más az IEA, a BP, a volt Szovjetunió vagy az egyes európai államok számítási módszere.

² Bár jelentőségét hangsúlyozzuk, a tanulmányban nem elemezzük a föld alatti gáztárolók kérdését. A Gazprom régióbeli vásárlói közül Észtországban, Litvániában, Szlovéniában, Bosznia-Hercegovinában és Macedóniában nem található gáztároló, míg Szerbiának a közelmúltban lett.

lencvenes évek eleje óta. 2005 óta többen is leszerződtek, illetve újraszerződtek a Gazprommal³ régióinkban. Egyes hosszú távú szerződések azonban már a 2010-es évek elején, illetve közepén kifutnak. A lejáró szerződések meghosszabbítása előtt fontos látni, hogy valójában mennyi orosz gázra lesz szükség, illetve a jobb alkupozíció érdekében mindenképpen szükséges lenne felmutatni előrehaladást a diverzifikációs projekteknél.

1) Gázpiaci változások Európában és a Gazprom – középpontban az árazás és a KKE-régió

Az elmúlt szűk öt évben jelentősen megváltozott a globális gázpiaci kép, jóllehet ezek a történések nagyon eltérő mértékben érintették az egyes régiókat. Számos tényező alakította s alakítja a folyamatot. A legfontosabbak a gazdasági válság begyűrűzése, a nem konvencionális gáztermelés felfutása (a palagáz-forradalom az Egyesült Államokban) és a cseppfolyósított gáz (LNG) szerepének megugrása volt.

A gazdasági válság előtt az európai gázvásárlók azon dolgoztak, hogy hosszú távú gázbeszerzési szerződéseket kössenek, illetve hosszabbítsanak meg a Gazprommal, biztosítva ezzel magukat 20-30 évre. A 2008. júliusi csúcsolajárak idején a Gazprom vezére 250 dolláros olajárakat és ebből adódóan 1000 dolláros gázárakat vetített előre.^{4; 5}

Néhány hónappal később egészen más volt a gázpiaci helyzet. A gázkereslet 2009-ben hatalmasat esett Európában. A túlkínálat következményeként a spotpiaci gázárak összeomlottak, a piaci árak jóval a hosszú távú gázbeszerzési szerződések szerinti árak alá kerültek. 2008 végétől egy kétáras vagy hibrid áras piac jött létre.⁶ A gázkereskedelmi csomópontok, azaz a hubok és az itt kialakult árak szerepe növekedésnek indult.

A Gazprom európai vevőinek kevesebb és olcsóbb gázra volt szükségük, take or pay gondokkal, s annak következményeivel szembesültek. A 2009-es gázkeresletet a gazdasági válság határozta meg Európában, a gázfogyasztás 7 százalékkal csökkent. 2010-re a nagy hideg miatt emlékezünk, ebben az évben a kereslet 6 százalékkal nőtt. 2011-re az enyhe

³ A Gazprom (illetve százszázalékos tulajdonában álló leányvállalata) kizárólagos exportjoggal bír, amely a termelésmegosztási egyezmények keretében kitermelt gáz exportjára nem vonatkozik.

⁴ Reuters, 2008. július 3.

⁵ A kontinentális Európában ugyanis a hosszú távú szerződésekben a gázárakat leginkább az olajtermékekhez kötik, a szerződések alapja pedig a take or pay (vedd át vagy fizess!) kötelezettség.

⁶ Stern-Rogers (2011).

idő volt jellemző, a gázfelhasználás pedig 8 százalékkal zuhant.⁷ Ezzel szemben 2012 eleje a hideg melletti keresleti sokk miatt volt hangos. 2011-ben három további tényező érdemelt komoly figyelmet: a líbiai gáz-export ideiglenes kiesése, a fukusimai katasztrófa és az azt követő, atomerőművekkel kapcsolatos döntések. Jelenleg az időjárástól eltekintve az európai gázkereslet alakulásában az alacsony gazdasági növekedés, a magas gázárak, a megújulók térnyerése és az alacsony szén-dioxid-árak játszanak döntő szerepet.⁸ 2011-ben az alacsony szén-dioxid-árak mellett még a spotindexált gáz sem tudott versenyezni a szénrel az alapterhelésű villamosenergia-termelésben.⁹

A Gazprom százszázalékos leányvállalatán, a Gazprom Exporton keresztül a volt Szovjetunió túl Európába menő gázexport¹⁰ 2009-ben élesen esett (a 2008-as 158,8-ről 140,6 milliárd köbméterre), amelyben a kereslet és a magas szerződéses árak mellett a 2009 eleji orosz–ukrán gázválság is szerepet játszott. 2010 további kismértékű csökkenést hozott, mielőtt 2011-ben megugrott volna az átvétel (a 2010-es 138,6-ről 150,0 milliárd köbméterre), amely így is messze elmaradt a 2008-as szinttől. 2011-ben Oroszország részesedése 24 százalék volt az EU külső gázellátói között, Norvégia 19, Algéria 9, Katar 7 százalékkal részesedett (az Eurogas szerint). Az európai LNG-import 2010-ben jelentősen megnőtt, majd 2011-ben kismértékben csökkent.¹¹

A Vedomosztyi gyűjtése szerint 2011-ben messze a legtöbbit Macedónia fizette az orosz gázért (ezer köbméterenként 462 dollárt), a legkevesebbet pedig Örményország (180 dollár). A KKE-régióból Szlovákia vette a legolcsóbban (333 dollár), Moldovánál (338 dollár) is kevesebbet fizetett, 2010-ben ez még nem így volt. Németországnál (379 dollár) Szlovákián kívül csak Szlovéniának (377 dollár) volt olcsóbb a gáz a régióból. Bosznia-Hercegovina 429, Lengyelország 420, Csehország 419 dollárért vásárolt (ezek rekordárak a Gazprom összes vevőjét tekintve is), míg Bulgária 391, Magyarország 383, Románia 380 dollárért. A balti államokra csak egy együttes árat közöl a gyűjtés, ez 397 dollár.¹²

A vevőknek komolyan át kellett gondolniuk, hogy mi lesz az adott szerződéses évben, a gázévben át nem vett gázzal. 2009-ben a Gazprom Export szinte minden, volt Szovjetunió túl vevője a 2008-asnál kevesebb gázt vásárolt, mennyiségben nézve Németország, Törökország és Olaszor-

⁷ Stern (2012).

⁸ IEA (2012a), (2012c).

⁹ IEA (2012c), p. 142.

¹⁰ Ebben a tanulmányban külön nem elemezzük az orosz vámstatisztikák és a különböző Gazprom-adatok közötti eltérések okait.

¹¹ IEA (2011b), p. 186.; IEA (2012c), p. 104.

¹² *Vedomosztyi*, 2012. június 18. Természetesen különféle átlagokról van szó a többi esetben is.

szág vett leginkább vissza. A három legfőbb vevőről van szó. Lengyelország volt az egyedüli, amely – az orosz–ukrán Rosukrenergo közvetítő kiesése miatt (lásd a későbbiekben) – 2009-ben növelte az importot, ráadásul jelentősen, míg Svájc nagyjából ugyanannyit vételezett, mint 2008-ban. 2010-ben Lengyelország Franciaországot megelőzve a Gazprom Export negyedik legnagyobb volt Szovjetunió túli vásárlója lett, s ezt a pozícióját azóta is őrzi.¹³ 2010-ben Olaszországot különösen élesen érintette az orosz gázimport kérdése, de Törökország is jelentősen csökkentette az orosz gáz vásárlását. 2011-ben viszont már Törökország és Olaszország felelt a növekedés túlnyomó részéért, Olaszország a líbiai kiesés miatt vett át – egészen pontosan: tudott átvenni – több gázt a Gazpromtól.

A Gazprom Exporton keresztül a volt Szovjetunió túli Európában 2011-ben értékesített gáz 25,3 százaléka tíz közép- és kelet-európai államba ment. A 2011-es 38 milliárd köbméter több mint 10 százalékkal elmarad a 2008-as volumentól, de ha Horvátországot nem számítjuk bele, akkor is csaknem 8 százalékkal van alatta. Lengyelországon kívül Csehország, Magyarország és Szlovákia a nagyobb vevők. 2011-ben Lengyelország és Macedónia kivételével még mindenhol kevesebb gázt vettek a Gazprom Exporttól, mint 2008-ban.

A Gazprom különféle kedvezményekbe ment bele 2010-től. A régióban többen is ármérséklésben egyeztek meg. 2010 decemberében Lettország és Észtország 15 százalékos árkedvezményt kapott 2011-re – a válság előtti, 2007-es volumen eléréseért cserébe.¹⁴ A magyarországi E.ON Földgáznak 2011 júliusa óta csökkentek az importárak.¹⁵ 2011-ben felülvizsgálták a szlovák SPP árait is. Szerbia 2011 decemberében 12 százalékos árkedvezményt ért el 2012-re.¹⁶ Bulgária 11 százalékos árendedményben részesült 2012 áprilisától 2012 végéig.¹⁷ A régióban a Gazprom-csoportnak jelenleg a német RWE cseh leányvállalatával, az RWE Transgasszal, a lengyel PGNiG-gel, továbbá a litván energetikai minisztériummal van árvitája választott bíróság előtt. A választott bírósági eljárásnak véget vető 2012. július eleji E.ON Ruhrgas-egyezséget követően a Gazprom kijelentette, hogy megvédte az ármodelljét. Jonathan Stern úgy véli, hogy a Gazprom

¹³ A Gazprom-csoport teljes értékesítését nézve már 2009-ben megtörtént a helycsere Lengyelország és Franciaország között, de 2009-ben és 2011-ben az egyesült királysági gázértékesítés meghaladta a lengyelt.

¹⁴ *RIA Novosztyi*, 2010. december 24. A pontosság kedvéért már előre jelezzük, hogy a balti államokban nem csak egy-egy gázbeszerzési szerződés van.

¹⁵ Horváth (2011).

¹⁶ Médiainformáció szerint addig lesz érvényben a vonatkozó szerződéskiegészítés, amíg megkötik az új hosszú távú szerződést (*Kommerszant*, 2012. február 24.).

¹⁷ A 11 százalékos kedvezmény egy átlag, amely a három bolgár szerződésre vonatkozik (*Ministry of Economy, Energy and Tourism of the Republic of Bulgaria – News*, 2012. augusztus 28.).

vesztes csatát vív az olajhoz kötött szerződések érdekében, hiszen Európa a hubalapú árazás felé mozdul el, ez pedig azt jelenti, hogy a Gazprom is.

Az Európában eladott gáz 58 százaléka volt olajárhoz kötött 2011-ben, ám ez az arány az újratárgyalások és a választott bírósági ügyek révén tovább csökken.¹⁸ A Gazprom európai exportportfóliójában a spotindexált komponens volumene nem haladja meg a teljes mennyiség 7 százalékát.¹⁹ A Gazprom későn reagált a piaci folyamatokra, s veszített európai piaci részesedéséből.²⁰ A Gazprom számára azonban a bevétel a prioritás és nem az exportvolumen.

Komoly figyelmeztetés volt a Gazpromnak, hogy 2011. szeptember végén az Európai Bizottság tíz tagállamban – főként Közép- és Kelet-Európában – a gázellátásban, -szállításban és -tárolásban érdekelt társaságoknál razzizált versenyellenes tevékenység után kutatva. Egy évvel később, 2012. szeptember elején az Európai Bizottság trösztellenes eljárást indított a Gazprom ellen. A Bizottság három területen vizsgálódik az érintett közép- és kelet-európai államokban (Magyarországon kívül Észtországban, Lettországon, Litvániában, Lengyelországban, Csehországban, Szlovákiában és Bulgáriában). Először is úgy véli, hogy a Gazprom feloszthatta a piacot azzal, hogy akadályozta a gáz szabad áramlását az uniós tagállamok között. Másodszor: megakadályozhatta a gázellátás diverzifikálását. Végül pedig tisztességtelenül árazhatott az olajárhoz kötött gázárakkal. A litván energetikai minisztérium már 2011 januárjában panasszal fordult az Európai Bizottsághoz, hogy vizsgálja meg, a Gazprom visszaél-e az erőfölényével.²¹ Az energiaügyekért felelős uniós biztos, Günther Oettinger szerint nem térhetnek el ilyen nagyon az EU államai között az orosz gázárak.²²

A Versenypolitikai Főigazgatóság a kétezres évek első felében lépéseket tett annak érdekében, hogy a szerződésekből távolítsák el a területi korlátozásokról szóló záradékokat (nem csak a Gazprom esetében). Az ENI, az OMV és az E.ON Ruhrgas Gazprommal kötött szerződéseiben ezt rendezték is, a vizsgálat pedig 2005-ben lezárult. A Gazprom közlése szerint megegyeztek abban, hogy az uniós társaságokkal való jövőbeli szerződés-

¹⁸ *Natural Gas Europe*, 2012. szeptember 13.

¹⁹ Alekszandr Medvegyev (Gazprom) válasza a Gazprom 2012. február 14-i londoni befektetői napján.

²⁰ Konoplyanik (2012).

²¹ Válaszként Putyin elnök 2012. szeptember 11-én rendeletet adott ki, amely szerint az orosz stratégiai (nyílt) részvénytársaságoknak és leányvállalataiknak engedélyt kell kérniük az orosz kormányzattól (a végrehajtó hatalom szövetségi szervétől), ha az üzleti tevékenységükről információt szolgáltatnának ki a külföldi kormányzatok, nemzetközi szervezetek, külföldi államok szövetségei szerveinek, illetve ha szerződést módosítanak a külföldi partnerrel, vagy vagyoneszközt értékesítenek külföldön.

²² *Reuters*, 2012. szeptember 14.

sekben már nem lesz ilyen klauzula. A reexport tilalmának kérdése most Közép- és Kelet-Európában is figyelmet kaphat.²³

2) A gáz helye az energiateljesítésben Közép- és Kelet-Európában

A közép- és kelet-európai államok²⁴ közül 2011-ben Magyarországon (38,2%) és Litvániában (36%) volt a legnagyobb a gáz szerepe a primer-energia-felhasználásban, de magas volt Lettországon (33,1%), Romániában (30,8%), Horvátországban (30,8%) és Szlovákiában (28,1%) is. Mindegyik esetben meghaladta az OECD-átlagot, sőt, az OECD-hez tartozó európai államok átlagát. Az átlag alatt volt viszont Csehországban (17,2%), Bulgáriában (12,9%), Lengyelországban (12,6%), Szlovéniában (12%), Szerbiában (11,9%) és Észtországban (10,1%), míg Macedónia (3,3%) és Bosznia-Hercegovina (3,1%) esetében kiugróan alacsony szerepet játszott a gáz a mérlegben. Régióinkban Lengyelország (17,2 milliárd köbméter), Románia (14,4 milliárd köbméter) és Magyarország (11,6 milliárd köbméter) a legnagyobb gázfelhasználók, együttes részesedésük közel 60 százalékot tett ki 2011-ben.²⁵ 2009-ben Albánia kivételével a vizsgált államok mindegyikében csökkent a gázfelhasználás, valahol egészen drasztikusan, 30-40 százalék körüli mértékben. Jóllehet számos államban már évekkel korábban elérte a csúcspontot a gázkereslet.²⁶

A közép- és kelet-európai régióra vonatkozó előrejelzések meglehetősen bizonytalanok és eltérők. A vizsgált összes államra azonos forrásból egyetlen előrejelzés áll rendelkezésünkre. Anouk Honoré (Oxford Institute of Energy Studies) 2010 elején végzett – az IEA metodológiájára építő – kalkulációjában a 15 államból álló régióinkban a gázfogyasztás a 2007-es 77,5, illetve a 2008-as 75,8 milliárd köbméterről 2020-ra 80,5 milliárd köbméterre nő. Ez 4,7 milliárd köbméteres, azaz 6,2 százalékos növeke-

²³ Jóllehet a probléma ennél árnyaltabb a régi szerződéseknél is. Kutas István, az E.ON Földgáz akkori kommunikációs vezetője még 2008. szeptember elején a reexporttal kapcsolatos kérdéseinkre az alábbi választ adta: „A ToP [take or pay] szempontjából kritikus mennyiségeket részben exportáljuk (azaz Baumgartenből nem hozzuk be, hanem ott eladjuk), részben átirányítjuk anyavállalatunkhoz, részben nem vesszük át (vagy elhagyjuk az átvételt).” „A mi szerződésünk ebben a tekintetben nem módosult, de az EU-n belüli kereskedelem nem tekinthető exportnak, ezért nem vonatkozik rá a klauzula.” Lengyelországban a 2010. októberi egyezség során (lásd a későbbiekben) megszüntették a Gazprom Export egyetértése nélkül harmadik országba való reexport tilalmát.

²⁴ Montenegró és Albánia nélkül, de Horvátországgal együtt nézve.

²⁵ Az IEA adatai alapján.

²⁶ IEA (2008), (2011a), (2012a).

dés, amely döntően a lengyel és a román felhasználás bővülésének köszönhető. A régió államainak felében ugyanis csökkenést vár a szerző: Lettorszáiban, Litvániában, Magyarországon, Bulgáriában, Szlovéniában, Horvátorszáiban és Bosznia-Hercegovinában is.²⁷

A Kantor Management Consultants SA és a Booz & Company Ltd 2012 elején publikált előrejelzésében jelentős fogyasztásnövekedést jósolnak a régió nyolc vizsgált államában (Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Magyarország, Románia, Bulgária, Horvátország és Szlovénia) 2020-ra 2010-hez képest (ahol 2010 becült adat). A három scenárióban a növekedések rendre: 55,3-ról 65,8 milliárd köbméterre (+14,3%), 55,7-ről 76,7 milliárd köbméterre (+35,2%) és 56,2-ről 86,5 milliárd köbméterre (+42,4%).²⁸ Ugyanerre a nyolc államra Honoré jóval kisebb növekedést számolt, relatív értelemben gyakorlatilag a fenti minimumscenáriónak megfelelő (+14,2%) nagyságút, szintén minden államban növekedést várva. Honoré szerint azonban az általa 2010-re előre jelzett 63,7 milliárd köbméterről 2020-ra 72,8 milliárd köbméterre nő a fogyasztás,²⁹ vagyis már a kiinduló 2010-es becült, illetve előre jelzett abszolút számok is nagyban különböznek a két előrejelzésben.

Honoré szerint a KKE-regió Magyarországtól délre fekvő államaiban 2008-cal szemben 2020-ban mindössze 0,7 milliárd köbméter lesz a pótlólagos kereslet (2008: 25,4 milliárd köbméter, 2020: 26,1 milliárd köbméter), növekedés pedig Románián kívül alig van, sokkal inkább csökkenés várható. Az IHS CERA ugyanezekre az államokra 7,1 milliárd köbméter plusz keresletet vár (2008: 23,5 milliárd köbméter, 2020: 30,6 milliárd köbméter). A növekmény közel felét Románia és Horvátország adná, de mindenhol valamekkora plusz keresletet feltételez.³⁰

Az uniós harmadik energiacsomag vonatkozó rendeletének értelmében elkészített tíz évre szóló regionális beruházási tervekből tíz államra van értékelhető idősorunk. Ezek szerint a három balti állam közül csak Észtországban nő a gázfogyasztás 2021-re 2011-hez képest, Lettorszáiban tovább csökken a kereslet, Litvániában pedig stagnálást várnak. A további hét állam (Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Magyarország, Románia, Bulgária és Horvátország) közül 2011-gyel szemben 2021-re Bulgáriában nő a legkevésbé a gáz iránti kereslet, mindössze 3,5 százalékkal, míg a legnagyobb mértékben Lengyelországban (92,5%), Csehországban (44,8%) és Magyarországon (32,7%). A gázfelhasználás bővülése 20 százalék alatt marad Horvátországban (19,8%), Romániában (19,7%) és Szlovákiában (16,2%).

²⁷ Honoré (2010), p. xl., p. 243., p. 292., pp. 293–294.

²⁸ Kantor – Booz & Company (2012).

²⁹ A 2008-as tényadat 67,1 milliárd köbméter, a 2009-es becült adat 60,7 milliárd köbméter.

³⁰ Idézi: Roberts (2012).

3) A belföldi gáztermelés Közép- és Kelet-Európában, különös tekintettel a nem konvencionális gázra

Románia (76,4%) és Horvátország (71,9%) ma is jelentős mértékben önellátó gázból. Bár a románhoz és a horváthoz nem hasonlítható mértékű, de Lengyelországban (36%) és Magyarországon (24,1%) sem elhanyagolható a gáztermelés aránya a gázfelhasználáshoz képest. Ennél még kisebb Szerbiában (16,7%) és Bulgáriában (15,2%), míg a többiek esetében az önellátás foka csak jelképes (Csehország: 2,2%, Szlovákia: 1,8%), vagy egyáltalán nem létező fogalom.³¹

A nem konvencionális gázforrások közül a legnagyobb figyelem a palagázt övezi. A palagáztermelés azonban nehezebb feladat lesz Európában, mint az Egyesült Államokban. Az első lépéseket már megtették a közép- és kelet-európai régióban, és az első kudarcokon is túl vagyunk. A legnagyobb remény továbbra is Lengyelország. A közelmúltban viszont számos negatív üzenet érkezett, kezdve azzal, hogy az újabb értékelések szerint a palagázvagyron jóval kisebb lehet, mint azt az amerikai kormány energetikai tájékoztató hivatalának (Energy Information Administration – EIA) 2011. áprilisi jelentése várta. A Lengyel Geológiai Intézet is visszafogott, de az Egyesült Államok Geológiai Szolgálatának adatai egyenesen lehangolóak. Am korai még messzemenő negatív következtetéseket levonni abból, hogy egyes társaságok kutatófúrásai sikertelenek voltak. A további negatív üzenetek közül egy, hogy a kutatásai elején járó, de csalódott Exxon Mobil 2012 júniusában úgy döntött, kiszáll. 2012. szeptemberi hír viszont, hogy a hatból két volt licence visszakerül hozzá.³² A kormány a kereskedelmi termelés kezdetét 2014 végére, 2015 elejére várja.

Bulgáriában a palagáz terén nem léphettek előre, 2012 januárjában ugyanis az országos tiltakozó akciókat követően betiltották a palagázkutatáshoz és -termeléshez használatos hidraulikus rétegrepesztést, s visszavonták a Chevron kutatási engedélyét. A Chevron Lengyelországban (illetve Litvániában) még bizonyíthat, Romániában viszont a kormányváltás a palagázellenes erőket hozta magával, amely moratóriumot jelent annak ellenére, hogy vonatkozó törvény nem született. A román környezetvédelmi miniszter 2012. augusztusi közleménye szerint nagyon valószínű, hogy két évvel, 2014-ig meghosszabbítják a moratóriumot.³³ De Románia nagy re-

³¹ Az IEA 2011-re vonatkozó adatai alapján.

³² *Bloomberg*, 2012. szeptember 20.

³³ *Natural Gas Europe*, 2012. augusztus 16.

ménye jelenleg nem is a palagáz, hanem a fekete-tengeri gáz. Bulgáriában a fekete-tengeri gáz szintén egy újabb reménység.

Csehországban is moratóriumot hirdetnének a palagáz-kutatásra, (legalább) 2014 közepéig, egyelőre azonban még nem született meg a jogszabály. A hírek 2012-ben nem az előrelépésről, hanem a visszavont licenckről és a helyi ellenállásról szóltak.

A balti államok közül Litvánia csatlakozna a palagázklubhoz. 2012 nyarán – bár csúszások után, de – meg is hirdették az első palagáz-kutatási tendert. Van azonban már olyan társaság Litvániában, amely palaolaj- és palagáz-kutatási tevékenységet végez. Lettország szintén megjegyzte, hogy számára is diverzifikációs eszköz a palagáz, de semmilyen fejleményről nem érkezett hír.

A Makói-árokban kudarcot vallottak a nem konvencionális gázzal, de Magyarországon a Mol termel gázt nem konvencionális tárolókból. Végül, a volt jugoszláv szomszédjainknál rejlő nem konvencionális gáz ugyancsak említést érdemel.

4) Tranzit a nyugati FÁK-államokon és Közép-és Kelet-Európán át

Az orosz gáz a volt Szovjetunió túl Európába döntően Belaruszon, Ukrajnán és Moldován megy keresztül. Finnországba közvetlen vezetékes kapcsolat van, Törökországba az export egy része a fekete-tengeri Kék Áramlaton jut el, míg a balti-tengeri Északi Áramlaton most már Németországgal is van közvetlen kapcsolat. Ukrajnán át Európába Lengyelország, Szlovákia, Magyarország, Románia és Moldova felé megy gáz. Moldován át Románia felé, Belaruszon át Litvánia, Lengyelország és Ukrajna irányában haladnak a vezetékek. 2011-ben az Európába tartó tranzit nagysága Ukrajnán át 101 milliárd köbméter volt, a belorusz tranzit 44 milliárd köbméterre rúgott, míg Moldova közel 20 milliárd köbméter gázt tranzitált. A Gazprom a három nyugati FÁK-tranzitállam közül Belaruszban birtokolja teljes egészében a szállítóvezetéseket (az orosz–belorusz–lengyel–német nyomvonalon haladó Jamal-Európa gázvezeték belorusz szakaszát és a Beltranszgasz hálózatát). Moldovában a szállítóvezetéseket tulajdonló Moldovagaz társaság fele van a Gazprom kezében. Ukrajnában a Gazpromnak nincs ilyen pozíciója.

Moldovában nem sikerült 2011 végén új ellátási- és tranzitszerződést kötni, csak többször hosszabbítottak, miután az Energiaközösség 2011 októberében döntött az uniós harmadik energiacsomag elfogadásáról. A Moldovagazban érdekelt Oroszország erőteljesen ellenzi a harmadik

energiacsomagot, különösen az úgynevezett szétválasztást. A szorongatott helyzetben lévő Moldova a végrehajtás elhalasztása mellett döntött.

Oroszországon keresztüli gáztranzit továbbra sem lehetséges. Oroszország 2009 óta nem szerződő fele az Energiacharta-szerződésnek, Belarusz nem ratifikálta az Energiacharta-szerződést, Moldova és Ukrajna viszont igen. A 2011 októberében nyolc állam által kötött FÁK-on belüli szabad kereskedelmi megállapodás eddig négy tagállamban lépett életbe. A vezetékeken keresztüli tranzit szabadságának kérdése azonban megoldásra vár.

Régiókban a három fő tranzitirány: Szlovákia, Lengyelország és Románia. A Szlovákián keresztüli tranzit 1999-ben érte el a csúcst, évi közel 85 milliárd köbméterrel. Az 1999-ben üzembe helyezett Jamal-Európa gázvezeték csökkentette Szlovákia jelentőségét, Lengyelország viszont fontos tranzitország lett Németország felé. 2011-ben a vezetéken 25 milliárd köbméter gáz lépett be Németországba.^{34; 35} A 2008 novemberében aláírt új, ship or pay (szállíttass vagy fizess!) klauzulával védett szlovák tranzitszerződés 20 évre szól, nagyjából évi 50 milliárd köbméter gázra.³⁶ 2011-ben 47,4 milliárd köbmétert tranzitáltak.³⁷ A cseh RWE Transgas tranzitszerződése 2035-ig kötött az oroszokkal, évi 30,5 milliárd köbméterre. Az új csehországi tranzitvezeték, a Gazelle 2013 januárjában kezdhet el működni. Az évi 30-33 milliárd köbméteres kapacitású vezeték szélesebb értelemben az Északi Áramlat projektjének része: az Északi Áramlathoz csatlakozó, évi 35 milliárd köbméter kapacitású németországi OPAL gázvezetékhez kapcsolódik. Romániában a Gazprommal két tranzitszerződés van (az egyik 2011-ig volt életben, de 2012-ig meghosszabbították, a másik 2023-ban fut ki), mennyiségekről viszont nincs információ. Bulgáriában a tranzitszerződés 2030-ig szól, évi 17,8 milliárd köbméterrel (évi 5 milliárd köbméteres opcióval). 2011-ben 15 milliárd köbméterre rúgott a bolgár tranzit nagysága. Ennek 80 százaléka Törökországba, 19 százaléka Görögországba, 1 százaléka pedig Macedóniába ment.³⁸

Ukrajna szomszédjai új szerepben is bemutatkozhatnak: az Ukrajna felé irányuló gázszállításokban. A közelmúltban az ukránok Magyarországot is megkeresték az Ukrajnába irányuló fizikai gázszállítás kérdésével. A szállításra van (műszaki és jogi) lehetőség.³⁹ Természetesen a gázt az uk-

³⁴ IEA (2005), p. 140.; *OilCapital.ru*, 2012. április 23.

³⁵ Az uniós harmadik energiacsomag végrehajtásaként a Jamal-Európa gázvezeték lengyelországi szakaszának üzemeltetése 2010 végén kikerült a Gazprom tulajdonosi részesedésével működő EuRoPol GAZ társaság kezéből, s független rendszerirányítója lett a lengyel állami Gaz-System vállalat személyében. A szétválasztás kérdése komoly konfliktusforrás lett azoknál a gázszállító vezetékeknél (illetve szállítóvezetéseket is magukban foglaló gáztársaságoknál) a régióban, amelyekben orosz tulajdonosi részesedés van.

³⁶ Gazprom Export <http://www.gazpromexport.ru/en/partners/slovakia/>

³⁷ Medvedev (2012).

³⁸ *Manager.bg*, 2012. szeptember 30.

³⁹ Az FGSZ vezérigazgatójának tájékoztatása alapján.

ránoknak valahonnan be kell szerezniük. Vizsgálták a szlovák–ukrán határt is: a szlovák Eustream szállításirendszer-üzemeltető egy új kétirányú szlovák–ukrán összeköttetésre írt ki kötelező érvényű open season eljárást, sikertelenül.⁴⁰

4.1. Az elkerülő vezetékek és hatásuk a tranzitra

Az Északi Áramlat első – évi 27,5 milliárd köbméter kapacitású – vezeték-szála 2011 novemberétől üzemel, míg a második szál 2012. októberben kezdett el működni. Orosz részről nem ez lenne az utolsó vezetékszál a balti-tengeri vonalon. A Nord Stream AG konzorcium részvényesei – a Gazprom, a Wintershall Holding, az E.ON Ruhrgas, a Gasunie és a GDF Suez – áttekintették egy harmadik és egy negyedik szál előzetes megvalósíthatósági tanulmányát, ami szerint azok gazdaságilag életképesek és technikailag megvalósíthatók, s 2013. január végéig tervezik aláírni a megállapodást az új kapacitások kiépítéséről. Az egyik szálát Nagy-Britanniáig építhetik ki.⁴¹ Az Északi Áramlat a jövőben nagy kihasználtsággal fog működni, a Gazprom ugyanis a teljes 55 milliárd köbméteres kapacitást lekötötte ship or pay szerződéssel. 2011 novemberére óta azonban az első vezetékszálát csak mérsékelten vették igénybe: a kapacitás nagyjából harmadát használták ki.⁴² Amikor majd kihasználják a teljes kapacitást, akkor az ezer köbméterre és száz kilométerre számított tranzitdíj alacsonyabb lesz az ukránál.⁴³ Chyong–Noël–Reiner (2010) számításai szerint az Északi Áramlaton való szállítás egyértelműen olcsóbb, mint Ukrajnán át, és csak kicsivel drágább, mint a Jamal-Európa gázvezetéken. Az Északi Áramlat költsége 7,4 milliárd euró.

A Fekete-tenger fenekén haladó négy, egyenként évi 15,75 milliárd köbméteres vezetékszál révén összesen 63 milliárd köbméteres a Déli Áramlat tervezett kapacitása. A tengeri vezetékekért felelős South Stream Transport AG konzorcium tagjai: a Gazprom, az ENI, a Wintershall Holding és az EDF. 2010. novemberi Gazprom-közlés szerint 10 milliárd euró lesz a tengeri szakasz, míg az európai szárazföldi szakaszok 5,5 milliárd eurós költségével számolnak.⁴⁴ A Wintershall az offshore vezeték költ-

⁴⁰ Végül Lengyelországból valósult meg először az ellenirányú gázszállítás. A tanulmány lezárását követően elindult a gázszállítás az RWE-vel kötött szerződéssel, miközben Ukrajna a Gazpromtól a take or pay gázmenyiség alatt vesz át.

⁴¹ *RIA Novosztvi*, 2012. október 8.

⁴² *RIA Novosztvi*, 2012. október 8.

⁴³ *Kyiv Post*, 2012. szeptember 6.

⁴⁴ *Korporativnij Zsurnal OAO «Gazprom»*, 2010/11. sz., p. 9.

ségét legalább 10 milliárd euróra teszi, míg a teljes költséget 20-24 milliárd euróra.⁴⁵ Orosz részről azonban itt még nincs vége, mind az Északi Áramlat, mind a Déli Áramlat hatalmas oroszországi vezetéképítéssel párosul. Putyin 2011. december végi javaslatának megfelelően a Déli Áramlat építése 2013 helyett már 2012-ben megkezdődne.⁴⁶ A szállítórendszert 2015 végén helyezik üzembe, s 2016 első negyedévében indulhatnak a kereskedelmi szállítások.⁴⁷ A Fekete-tengerből Bulgáriában lesz a belépesi pont. Bulgáriáig a török kizárólagos gazdasági övezeten át haladnak majd a vezetékek. A török engedélyezés sokáig húzódott, de a vezeték szárazföldi útvonalával kapcsolatban is számos bizonytalanság volt, a végső beruházási döntések 2012. október–novemberben lesznek. A tervek korábban – Bulgáriából kiinduló – két ágról, az északiról és a délről szóltak, a déli ág azonban lekerült a napirendről. A Gazprom a 2011. májusi brüsszeli projektbemutatón négy nyomvonalopciót jelzett. Az egyikben Románia is szerepelt, de Románia nem csatlakozott a Déli Áramlat projektjéhez (nem írt alá kormányközi megállapodást), bár készítettek megvalósíthatósági tanulmányt a lehetséges romániai szakaszra. A nyomvonallal kapcsolatban az újabb fordulatot 2012 májusa hozta: a Gazprom vállalati magazinjában az állt, hogy Szerbiából a vezeték Magyarországra lép be, ahonnan Szlovénián át Észak-Olaszországig vezet. Szerbiából a boszniai Szerb Köztársaságba és Horvátországba van leágazás, míg Bulgáriából Görögországba. Nem zárták ki további államok csatlakozását sem, így Macedóniáét és Montenegróét. De ami a lényeg: Ausztriáról és Dél-Olaszországról egy szó sem esett.⁴⁸ Ausztria mellőzésében nagy szerepe lehetett, hogy a Gazprom nem szerezhette részesedést az ausztriai Central European Gas Hubban. Az északi ág többi államában sem ment simán az előkészület: nemcsak Bulgáriában voltak problémák (Bulgáriának van a legjobb tárgyalási pozíciója), hanem Magyarországon is. A hírek 2012 augusztusában már arról szóltak, hogy Horvátország akár átveheti Magyarországot helyét.

A kétezres években négyszer volt fennakadás az orosz gáz tranzitjában Európa felé: kétszer-kétszer Belaruszban és Ukrajnában. Míg Ukrajna kiesését a balti államok kivételével Oroszország összes régióbeli vásárlója megérzi, addig Belarusz és Litvánia és Lengyelország számára komoly probléma a régióban.

Az Északi Áramlat segít az erőviszonyok megváltoztatásán Oroszország és mindenekelőtt Ukrajna között. Az Északi Áramlat csökkenti az ukrán

⁴⁵ Wintershall (é. n.).

⁴⁶ *RIA Novosztyi*, 2011. december 30.

⁴⁷ *Korporatyivnij Zsurnal OAO «Gazprom»*, 2012/5. sz.

⁴⁸ A tanulmány lezárását követően kiderült: valóban nem lesz déli ág, illetve leágazás Görögországba. Negatív hírek már 2011 végén is voltak Ausztriával és Dél-Olaszországgal kapcsolatban.

tranzitot, ennek következtében pedig a Szlovákián és Csehországon keresztüli tranzit is mérséklődik. Ezzel tranzitbevételtől is elesnek ezek az államok. Jóllehet a Gazelle növelni fogja Csehország szerepét. A Gazprom feje 2011 májusában, fél évvel az Északi Áramlat első szála működésének kezdete előtt azt közölte, hogy 20 milliárd köbméter gázt fognak Ukrajnából elterelni az Északi Áramlatba.⁴⁹ A szlovákokkal kötött 2008-as tranzitszerződésből, illetve az Eustream adataiból is egyértelmű az átterelés. Mihail Korcsomkin szerint valószínűtlen, hogy a Gazprom teljesítse a szlovák (ship or pay) tranzitszerződést.⁵⁰ A 2009-es ukrán tranzitszerződésben viszont nincs is ship or pay klauzula, ezért büntetlenül lehet alacsonyabb a tranzit a leszerződött mennyiségnél. Belarusz és így Lengyelország sokkal biztosabb helyzetben van, mint Ukrajna, miután a Gazprom teljes egészében a belorusz vezetékek tulajdonosa. Sőt, most növelnék a Belaruzszon keresztüli tranzitot – Ukrajna kárára.

A Déli Áramlatnak nagyon jelentős hatása lesz a tranzitra, hatalmas szállítókapacitások keletkeznek. A Gazprom részéről már 2011 májusában leszögezték, hogy a vezeték kétharmada átterelés lenne. A bolgár miniszterelnök 2010. júliusi közlése szerint – a Déli Áramlat ellenére – a Gazprom a jövőben is ugyanazt a mennyiséget fogja Bulgárián át a meglévő vezetékeken szállítani Görögországba és Törökországba.⁵¹

2011 júniusában a Gazprom vezére azt hangsúlyozta, hogy az Északi Áramlattal és a Déli Áramlattal az a céljuk, hogy teljesen kizárják a tranzitkockázatot,⁵² majd a Gazprom 2012 februárjában odáig ment, hogy az lesz a célja, hogy teljesen kiiktassa Ukrajnát.⁵³ A megújított ukrán energiastratégia pesszimista scenáriója is számol a tranzit drasztikus visszaesésével.

A Déli Áramlattal kapcsolatban a harmadik energiacsomag kikerülése rendszeresen visszatérő elem. Ez azonban nem lehetséges – dátumoktól függetlenül. Gondolunk itt a szétválasztás vagy a kapacitásfelhasználás kérdésére.⁵⁴

⁴⁹ *Reuters*, 2011. május 25.

⁵⁰ East European Gas Analysis, 2011. február 15., 2012. július 2.

⁵¹ *Novinite.com*, 2010. július 10.

⁵² Alekszej Millernek, a Gazprom vezérének a válasza a Gazprom 2011. június 30-i sajtótájékoztatóján.

⁵³ *Bloomberg*, 2012. február 22.

⁵⁴ A szétválasztásra való legfrissebb reakció a Gazprom európai vagyoneszközei szerkezetátalakításának a terve.

5) Az orosz gáz szerepe a közép- és kelet-európai államokban. A gázimport irányai

Az Európai Tanács 2011. február 4-i ülése szerint 2015 után egyetlen uniós tagállam sem maradhat elszigetelt, és egyetlen tagállam energiabiztonsága sem kerülhet veszélybe amiatt, hogy hiányoznak a megfelelő összeköttetések. A 2010. október 20-i 994/2010/EU európai parlamenti és tanácsi rendelet értelmében pedig bizonyos kivételekkel legkésőbb 2013. december 3-áig meg kell oldani a „kétirányúsítást” a tagállamok közötti rendszerösszekötőkön. Az Európai Bizottság energiainfrastruktúra-prioritásokról szóló 2010. novemberi közleménye kiemelt jelentőségű folyosónak tekinti a déli folyosót, az észak–déli irányú gázfolyosót régiókban, illetve a balti energiapiacok összekapcsolási tervét (BEMIP) is.

Az orosz dominancia enyhítése, megtörése érdekében kisebb-nagyobb próbálkozások voltak a múltban a közép- és kelet-európai államokban, de ezek csak kevés esetben hoztak eredményt. A 2009 eleji gázválság, majd a hibrid áras piac (a relatíve nagyon drága orosz szerződéses gáz) újabb löketet adott. A piacok szegmentáltsága mindig is a Gazprom nagy előnye volt (árdiszkrimináció lehetősége). Ám miközben szívesen hangsúlyozzák, hogy a Gazprom hogyan próbálta megakadályozni a diverzifikációt, vagy akadályozta meg a gáz szabad áramlását, addig a diverzifikáció elmaradásának sokszor egyszerű gazdasági okai voltak: például az orosz gáz ára a többi lehetőséghez képest. És akkor még nem beszéltünk a kedvezményes árakról a balti államokban: csak 2008-ban érték el az „európai értékesítéssel azonos jövedelmezőséget”. A közép- és kelet-európai tranzitállamokban fel kellett számolni a tranzitért gáz metódusát is.

A diverzifikáció minimumszintjét több országban is igyekeznek rögzíteni. Lengyelországban még 2000-ben döntöttek arról, hogy maximálisan mekkora lehet 2020-ig az egyes években az egy országból érkező gáz részesedése a teljes gázimporton belül. A rendelet minden külföldről vásárló gáznagykereskedőt érint. Litvániában az LNG-terminál 25 százalékos diverzifikációs limitet hoz magával. A törvény szerint legalább 25 százalékban kell az adott engedélyeseknek az LNG-terminálon keresztül érkező gázt venniük. Bulgáriában a kormányfő célja, hogy 2020-tól (vagy már korábban) egy szállító részesedése ne lehessen 50 százalék feletti a piacon.

Az egyes államok gázimportjáról, gázbeszerzéséről szóló statisztikák nagyon eltérők és magyarázat nélkül félrevezetőek lehetnek. A BP statisztikáiban például külön jelzi is, hogy számai szerződéses alapon értendők, amelyek nem feltétlenül felelnek meg a fizikai gázáramlásoknak. Fontos megérteni, hogy a gáz fizikai és kereskedelmi útja elkülönülhet, s ilyenkor

kereskedelmi szempontból van csak úgy elkönyvelve, mintha fizikailag eljött volna egy adott megvett gázmennyiség. Vagyis például Magyarországra nem Franciaországból vagy Németországból érkezik gáz az E.ON Ruhrgas- és a GDF Suez-szerződésekkel Baumgarten felől.

A közép- és kelet-európai államok közül csak *Észtország* és *Lettország* juthat tranzitországok nélkül az orosz gázhoz. A téli szezonban a lettországi gáztárolóból a lett fogyasztók mellett Észtországba, Litvániába és Oroszországba is kerül gáz. *Litvánia* a Belaruszon keresztüli tranzittól függ, de emellett Kalinyingrád felé tranzitot is biztosít. A Lettország és Litvánia közötti összeköttetés bővítése folyamatban van.⁵⁵ A három balti államnak nincs Közép-Európával összeköttetése. Kizárólag Oroszországból vásárolnak gázt. Észtországba jelenleg csak az Eesti Gaas importál, szerződése 2015-ig szól a Gazprommal. Korábban a Nitrofert is közvetlenül vásárolt a Gazpromtól, a műtrágyagyártó társaság azonban 2009 februárjában felfüggesztette a termelést a magas gázárak miatt, ezért az észt gázimport drasztikusan visszaesett. Az Eesti Gaas a lettországi Itera Latvijától is vásárol kis mennyiségben gázt. Egy, az Itera gázértékesítési láncát bemutató, 2008-ra vonatkozó 2009-es céges ábra szerint az Itera gáza a Gazprom Exporton keresztül jut el az Itera Latvijához, majd onnan kerül a Latvijai Gázéhoz és az Eesti Gaashoz. Az Iterának Lettországban 2030-ig évi 0,6 milliárd köbméterre van hosszú távú szerződése, míg az észt értékesítése mindössze évi 0,1 milliárd köbméter.⁵⁶ Lettországban az egyedüli importőr a Latvijai Gáze – a Gazprommal és az Itera Latvijával meglévő hosszú távú gázbeszerzési szerződés alapján. A Latvijai Gáze és a Gazprom 2009 februárjában hosszabbította meg a 2015-ben kifutó szerződést 2030-ig. A Gazprom öt társaságnak is exportál gázt Litvániába: a Lietuvos Dujos vertikálisan integrált gáztársaságnak, a nitrogénműtrágya-gyártó Achemának, a Dujotekana nagykereskedőnek, a kaunasi erőműnek (Kauno termofikációs elektriné) és a Druskininkai régiót ellátó Haupasnak. A Dujotekanának 2008 októberétől az LT Gas Stream AG közvetítőn keresztül értékesít, a szerződés 2012 végéig szól. A Haupas szer-

⁵⁵ A Gazprom a három balti ország három „nemzeti” gáztársaságában – a litván Lietuvos Dujosban, az észt Eesti Gaasban és a lett Latvijai Gázében – egyaránt tulajdonos, így a szétválasztás kérdésében is érintett. A három balti ország közül Litvánia lépett először: a szállítóvezetékek visszaállamosítása mellett döntött. A litván parlament 2011. június végén megszavazta a tulajdonosi szétválasztást. A kormány 2011. október végén elfogadott végrehajtási terve 2014. október 31-re tette a szétválasztás megvalósítását. A tulajdonosi szétválasztás 2010. tavaszi bejelentése óta meglehetősen élénk vita zajlik Oroszország és Litvánia között: bíróság, választott bíróságok és az Európai Bizottság bevonásával. Észtországban a parlament 2012. június elején fogadott el törvényt a szétválasztásról. A törvény szerint 2014 végéig az Eesti Gaasnak el kell adnia a gázszállító hálózatot, amit a kormánynak jóvá is kell hagynia. Lettország 2012 áprilisában jelentette be, hogy lép, 2017-ig oldaná meg a szétválasztás kérdését.

⁵⁶ Henderson (2010), p. 70.

ződése 2013-ig, a Lietuvos Dujosé és az Achemáé 2015-ig él, míg a Kauno termofikációs elektriné szerződése a litván energetikai minisztérium szerint 2017-ig. Látszik, hogy nem egy gázbeszerzési szerződés létezik, de egyféle árról sem lehet beszélni. Az Achema például olcsóbban veszi a gázt, mint a Lietuvos Dujos.

A balti államok évek óta nem tudnak megállapodni egy közös regionális LNG-terminálról, ezért az Európai Bizottsághoz fordultak a helyét illetően. Litvánia azonban ragaszkodott a saját létesítményhez, s egy úszó tároló- és visszagázosító egység (FRSU) lízingelésére kötött szerződést 2012. március elején. A litván parlament 2012. június közepén törvényt hozott az LNG-terminálról. Ellátási szerződést még ezután kötnének.

Míg az LNG-re 2014 vége a határidő, addig a lengyel–litván összekötetés (GIPL) csak a 2010-es évek végére várható. A megvalósíthatósági tanulmány 2013 első negyedévére esedékes. A finn–észt Balticconnector továbbra is tervfázisban van, elvileg (!) jó esetben 2013-2014-ben dönthetnek róla.

Lengyelországnak keleti, nyugati és déli irányból is lehetősége van gázt vásárolni, azonban a déli és a nyugati kapacitások nagyon korlátozottak. Keletről Belarusz felől (két belépési ponton a Beltranszgasz hálózatából, egy ponton a Jamal-Európa gázvezetéken) és az ukrán határon (két belépési ponton), nyugatról Németországból (három belépési ponton), délről pedig Csehországból (három belépési ponton) juthat fizikailag gázhoz. Németországból és Csehországból gyakorlatilag egy-egy határkeresztező belépési pontról (Lasów, illetve Cieszyn) van szó a gázszállító rendszerbe, a többi kis és nagyon kis kapacitású vezeték a helyi szükségletek kielégítésére használják. Nemcsak nyugati és déli, hanem keleti irányból is van helyi ellátást biztosító vezeték. A közelmúltban évi 3,3 milliárd köbméterrel, a jelenlegi import körülbelül 30 százalékának megfelelő nagysággal nőtt a lengyel import lehetősége a nem keleti irányokból. Egyrészt 2011 novemberétől biztosított a virtuális ellenirányú gázszállítás a Jamal-Európa gázvezetéken (ez évi nagyjából 2,3 milliárd köbméter). Másodsor, a német irányból Lasówon keresztül mintegy 0,5 milliárd köbméterrel 1,5 milliárd köbméterre nőtt 2012 januárjától az éves kapacitás.⁵⁷ Harmadszor, 2011 szeptemberében megnyílt az új, az első fázisban évi 0,5 milliárd köbméter kapacitású lengyel–cseh gázvezeték, a STORK. (A STORK II. projektjének 2017 a céldátuma.)

2011-ben 9,3 milliárd köbméter, a teljes gázimport 85 százaléka érkezett az orosz szerződéssel Lengyelországba, míg 1,6 milliárd köbméter (döntően) Németországból és (minimális nagyságban) Csehországból. Mindez 4,3 milliárd köbméter belföldi termeléssel egészült ki.⁵⁸ Miközben

⁵⁷ Ennél minimálisan nagyobb a teljes rendelkezésre álló importkapacitás Németország felől a helyi ellátást is figyelembe véve.

⁵⁸ URE (2012). Vö. az IEA adataival!

más országok a felesleges leszerződött gázmennyiségek miatt aggódtak, addig Lengyelország a Rosukrenergo közvetítő 2009 eleji kiesését követően 2009–2010-ben a negatív gázmérlegét igyekezett egyensúlyba hozni. Egy 2009-es rövid távú szerződést követően csak 2010 októberében született meg a megállapodás a gázmennyiség növeléséről a hosszú távú szerződés keretében, ezzel határozottan erősödött a Gazprom szerepe a lengyel gázellátásban. A szerződést viszont végül nem hosszabbították meg 2037-ig, maradt a 2022-es kifutási év, ami bölcs lépés volt, hiszen fel kell mérni a palagáz- és egyéb lehetőségeket. A magas olajindexált orosz gázár miatt a PGNiG 2012 márciusában azt tervezte, hogy csak a take or pay mennyiséget (85%) veszi át 2012-ben, a többi gáz a német és a cseh gáz-összeköttetésekén érkezhetsen, továbbá kihasználják a virtuális ellenirányú gázszállítás lehetőségét a Jamal-Európa gázvezetéken.⁵⁹

A kilencvenes években egy sor lengyel bejelentés volt Hollandiából, Norvégiából és Dániából való gázvásárlásról. A tárgyalások, szerződések ellenére végül 2000-től kezdődő szállítással mindössze egy „kis szerződés” valósult meg Norvégiával: 2006-ig évi mindössze 0,5 milliárd köbméterrel.⁶⁰ Németországból és Csehországból már a kilencvenes években is volt gázszállítás nagyon kis mennyiségben a helyi szükségletre. 2009 előtt a keleti irányból diverzifikációt jelentett előbb a hajdani, Magyarországon bejegyzett offshore státuszú cég, az Eural Trans Gas, majd a svájci Rosukrenergo, míg az ukrán Naftohaz egy nagyon csekély mennyiséget értékesített a 2004-ben aláírt 2020-ig szóló szerződés keretében helyi fogyasztásra, de a szállításokat a közelmúltban felfüggesztette. Új dimenziót nyit majd a lengyelországi visszagázosító terminál 2014-től. Eddig mindössze egy üzlet kötöttett: 20 évre évi 1 millió tonna katari LNG-re. 2011 januárjában írtak alá szándéknyilatkozatot a lengyel–szlovák összeköttetéshez, a megvalósíthatósági tanulmány 2013 elejére lesz kész. Elvileg 2017 a céldátum a vezetékre. A 2009-ben felfüggesztett norvég–svéd–dán Skanled-projekthez kapcsolódó dán–lengyel Baltic Pipe-projekt tervezett elkészülte most éppen 2020 (függően a piaci érdeklődéstől).

Szlovákiába normál helyzetben fizikailag Ukrajna felől lép be a gáz és Csehország (Lanžhot), valamint Ausztria (Baumgarten) felé megy a tranzit.⁶¹ A 2009 eleji gázválság során először volt Lanžhoton át közvetlen ellenirányú fizikai gázszállítás Csehországból Szlovákiába (kis mennyiségben). Ma már a szlovák szállítóvezetékek képesek nyugatról keletre szállítani standard üzemmódban, Szlovákia Csehországból és Ausztriából

⁵⁹ Reuters, 2012. március 20.

⁶⁰ Stern (2005), p. 116.; Statoil.ru
http://www.statoil.ru/statoilcom/inf/svg01429.nsf/html/e1999_1999gas

⁶¹ Szlovákiából Csehországba Mokry Háj az import belépési pontja a belföldi szállítóhálózatba (tehát nem a tranzitvezetékbe). Létezik egy további határkereszteszés Szlovákia és Csehország között: a csehországi Dolní Bojanovice-i gáztároló közvetlen kapcsolatban van a szlovák hálózattal (IEA, 2012b).

is fogadhat gázt. Van még egy osztrák–szlovák kapcsolat: 2009-ben helyezték üzembe a vészesetre készült Kittsee-Petrzalka-Gasleitung (KIP) gázvezetékét.⁶² Szlovákia a szomszédjai közül Lengyelországgal és Magyarországgal nincs összekapcsolva. A szlovák–magyar összeköttetés open season eljárásának kötelező érvényű szakasza 2010-ben kétszer is sikertelen eredményt hozott. Ezt követően vette át a projektben a Mol tulajdonában lévő független szállítási rendszer-üzemeltető, az FGSZ helyét az állami MVM-csoport. A projektársaság tulajdonosai ma fele-fele arányban az MVM és az MFB Invest. A vezeték 2015 januárjától kezdene el működni.

2004 előtt a Gazprom volt az egyedüli külső gázellátó Szlovákiába. A kilencvenes évek második felében megvizsgálták az alternatív szállítások lehetőségét Norvégiából vagy Hollandiából Szlovákiába, de nem valósult meg semmi.⁶³ Maradt végül az Eural Trans Gas, majd a Rosukrenergo. Az SPP és a Gazprom Export csak 2008 novemberében írt alá új hosszú távú gázbeszerzési szerződést 2009 januárjától 20 évre, évi 6,5 milliárd köbméterre. A nem sokkal rá bekövetkezett, 2009. januári gázválság kellett a diverzifikációs törekvések beindításához. A gázkrízist követően 2009-ben az SPP az E.ON Ruhrgasszal 10 évre, a GDF Suezzel 5 évre kötött (diverzifikációs) gázbeszerzési szerződéseket,⁶⁴ amelyek a szlovák gázfogyasztás 20 százalékát képesek garantálni. Válság esetén az ellenirányú gázszállítással juthatnak fizikailag ezekhez a mennyiségekhez. Az E.ON Ruhrgas és a GDF Suez társaságokkal, vagyis – egyelőre – az SPP 49 százalékos tulajdonosaival Magyarország (még a Mol) a kilencvenes években szerződött le.

Csehországba Szlovákia mellett Németország felől lép(het) be a gáz. Németországból négy belépési pont van. A minimális belföldi gáztermeléssel bíró Csehországban az orosz gáz egyeduralmának 1997-ben lett vége, amikor a még cseh állami tulajdonban lévő Transgas norvég társaságokkal 20 évre szóló beszerzési szerződést kötött, amely szerint a szállítások 2002-re fokozatosan nőttek évi 3 milliárd köbméterre.⁶⁵ A Transgas 1998-ban szerződött le a Gazexporttal⁶⁶ 15 évre, a szerződést azonban 2006-ban 2035-ig meghosszabbították, évi 9 milliárd köbméterről szól. 2005-ig az RWE Transgas volt az egyedüli importőr Csehországba. 2006-ban jelent meg a Vemex⁶⁷ és a Wingas a Gazprom Exporttal való szerző-

⁶² Gas Connect Austria GmbH <http://www.gasconnect.at/de/Unser-Netz/Leitungssystem/KIP>

⁶³ IEA (2005).

⁶⁴ Mindezen felül 2009 augusztusában az SPP a német VNG-vel rövid távú szerződést kötött 30 millió köbméterre, amely vészesetre szolgált.

⁶⁵ *Europolitics*, 1997. április 23.

⁶⁶ A Gazprom Export régi neve.

⁶⁷ A Vemexben a ZMB GmbH-nak és a Centrex Europe Energy & Gas AG-nek egyaránt 33 százaléka volt ekkor. A ZMB-t 2009-ben az anyavállalatba, a Gazprom Germaniába integrálták. A Gazprom Germania jelenleg 50,14 százalékos részesedéssel bír a Vemexben.

déseivel, részesedésük azonban mindössze nagyjából 0,5 százalékot ért el ebben az évben. 2007-ben az RWE Transgas mellett ismét csak a Vemex volt az importőrök között. A Gazprom Export a Vemex révén diverzifikálta a cseh exportját, megkerülve ezzel az RWE Transgast, s érte el a végső fogyasztókat Csehországban. A Vemex és a Gazprom Export közötti 2006. márciusi rövid távú szerződést 2007 októberében hosszú távú követte.⁶⁸ Az évi mindössze 500 millió köbméteres szerződés a 2008–2012-es időszakra szól, további 5 évre történő meghosszabbítás lehetőségével. 2010-ben 19-re nőtt a gázimportőrök száma a cseh piacon. A legjelentősebbek az RWE Transgas és a Vemex voltak. Az RWE Transgasnak azonban rohamléptekben esik a piaci részesedése Csehországban.⁶⁹ A hosszú távú szerződéses árak és a piaci árak közötti különbség sújtja a társaságot. Számos új kereskedő vásárolt előnyös áron gázt Csehországnak a nyugat-európai piacokon. Csehországban az orosz import részesedése 2009-ben drasztikusan csökkent: a 2008-as 73,6 százalékról 58,8 százalékra. 2010-ben az orosz gáz 64,1 százalékot tett ki, míg a norvég gáz 12,4 százalékot, a maradék 23,5 százalék már uniós államokból érkezett. A Németországból jövő gáz a 2008-as 2,5 százalékot követően 2009-ben már 6,6 százalékot képviselt. 2007-ben Németországból még mindössze 2 millió köbméter érkezett a Vemexnek (a VNG tárolójából). Az uniós és az orosz gáz részesedése 2010-ben a norvég kárára nőtt.⁷⁰ Ausztria és Csehország között egyelőre nincs rendszerösszekötő,⁷¹ de három vezeték is tervben van.

Magyarország Ukrajna és Ausztria felől veszi a gázt. A magas orosz gázár miatt 2008 óta drasztikusan esett a hazai célú átvételre érkező gáz mennyisége a keleti irányból a beregszászi ponton, míg az osztrák–magyar HAG gázvezeték szerepe nagyon jelentős lett. A megnövekedett kapacitásigény miatt a vezetéket bővítették is. Ezt megelőzően megtörtént a keleti bővítés is, amelyre részben a stratégiai tároló miatt volt szükség. 2010-ben a magyar–román, 2011-ben a magyar–horvát vezetéket adták át.⁷² A hiányzó magyar–szlovák összeköttetés mellett egy kisebb kapacitású magyar–szlovén vezeték kérdése is felmerült szlovén részről korábban, de ez az érdeklődés a megvalósíthatósági tanulmányon nem lépett túl.

A Mol a kilencvenes évek közepén szerződéseket kötött a Ruhrgasszal és a Gaz de France-szal. 1998-ban leszerződött hosszú távra az O&G

⁶⁸ *redOrbit*, 2007. október 12.

⁶⁹ RWE Transgas (2012).

⁷⁰ A cseh szabályozó hatóság éves jelentései alapján. Lásd: http://www.energy-regulators.eu/portal/page/portal/EER_HOME/EER_PUBLICATIONS; http://eru.cz/dias-browse_articles.php?parentId=271.

⁷¹ A Hevlin és Laa an der Thaya közötti határkeresztezés más, ez az osztrák elosztóhálózattal való összeköttetés.

⁷² Az FGSZ vezérigazgatójának tájékoztatása szerint az uniós határokat illető vezetéken biztosított a fizikai ellenirányú szállítás lehetősége.

Minerals Ltd.-vel és az Eurobridge Kft.-vel is, ukrán eredetű gáz szállítási sára, a két társaság a kétezres évek közepén esett ki. Jött viszont a svájci Bothli Trade AG, amellyel a Mol 2004-től szerződött: az Eural Trans Gas gázát adta el.⁷³ A Mollal való két szerződés aztán a Bothlitól az Emfeszhez került.⁷⁴ Az Eural helyét pedig a Rosukrenergo vette át. Az Emfesz sorsa a 2009 eleji gázválságot követően pecsételődött meg, amikor a Rosukrenergót eltávolították a rendszerből. Az E.ON Földgáz Trade hosszú távú gázbeszerzési szerződése a Gazprommal 2015-ben fut ki.⁷⁵

Szerbia Magyarországon át és Magyarországról jut gázhoz és Bosznia felé biztosít tranzitot. Más összeköttetéssel nem rendelkezik. Szerbiában nőtt a belföldi termelés részesedése a gázfelhasználásban, 2011-ben már 19 százalékos volt. Az import kis kivétellel Oroszországból érkezett, a maradék Magyarországról.⁷⁶ Az Oroszországból jövő gázvásárlások mögött hosszú távú szerződés áll, azonban minden évben hosszabbítanak, kiegészítéssel látják el a szerződést.⁷⁷ Korábbi nyilatkozatokból az derül ki, hogy Szerbiának nincs még take or pay kötelezettsége. A 2021-ig szóló hosszú távú gázbeszerzési szerződéshez szükséges kormányközi megállapodást 2012. október közepén kötötte meg Szerbia és Oroszország. Évi 5 milliárd köbméter gázzal szól, ami a jelenlegi importszint több mint kétszerese, s kizárólag belföldi felhasználásra vonatkozik. Médiainformáció szerint a Gazprom és a Srbijagas évente szerződéseket írnak majd alá az árakról és a mennyiségről.⁷⁸ 2011. december közepén a Srbijagas vezére kedvezményes árról beszélt, illetve arról, hogy 85 százalék lenne a minimum mennyiség, de az át nem vett gáz után nem fizetnének büntetést, s évente lehetőség nyílna a kereskedelmi feltételek újratárgyalására.⁷⁹

A tervezett kétirányú szerb–bolgár interkonktor 2015 végétől működne, elvileg az építést 2013-ban kezdenék meg. A projekt az Energiaközösség gázgyűrűjének része lenne. A gázgyűrű csak egy koncepció, amely Albániát, Bosznia-Hercegovinát, Horvátországot, Koszovót, Macedóniát, Montenegrót és Szerbiát kapcsolná össze regionális gázpiaccá. A projekt része lenne az Adriai-tenger partján Albánia–Montenegró–Bosznia-Hercegovina–Horvátország vonalon haladó Jón-adriai gázvezeték (Ionian-Adriatic Pipeline – IAP). Meg kellene építeni még (a bolgár–szerb össze-

⁷³ *FigyelőNet*, 2004. április 8.

⁷⁴ Case No COMP/M.3696 E.ON/MOL.

⁷⁵ Most nem térünk ki az MVM jövőbeni szerepére és az E.ON magyarországi gázüzletágának tervezett felvásárlására.

⁷⁶ A magyarországi ügyletről csak az tudható, hogy az E.ON Földgáz 2009 októberében 2009/2010 telére kötött szerződést 200 milliárd köbméter földgázra.

⁷⁷ AERS (2011), (2012); *Gazprom Export – Gas market news*, 2010. december 30.

⁷⁸ *RIA Novosztyi*, 2012. október 13.; *Itar-Tassz*, 2012. október 13.

⁷⁹ *Reuters*, 2011. december 21.

köttetésen kívül) a horvát–szerb, a szerb–macedón, a macedón–albán és a horvát–bosnyák vezetékeket.

Bosznia-Hercegovina csak Szerbián át tud importálni, kizárólag az orosz vásárlásoktól függ. Az Energoinvest d.d. Sarajevo egyelőre évente hosszabbít szerződést a Gazprommal. A 2011 végi hosszabbításkor a hír arról szólt, hogy a hosszú távú ellátási szerződésről folytatódnak a tárgyalások. A gázfogyasztás jelenleg alacsonyabb, mint 1990-ben, ami az ipar rossz helyzete miatt van. Bár a jelenlegi fogyasztás jóval elmarad a háború előtti szinttől, szakértők szerint jelentősen növekedni fog 2020-ra.⁸⁰ Az új szállítóvezetékeket illetően a Jón-adriai gázvezetékéről való leágazásokon kívül további horvát–bosnyák interkonnektorok lehetőségét is vizsgálják. Összesen három horvát–bosnyák interkonnektort építenének. A megvalósítás azonban várat magára.⁸¹

A gázfogyasztáshoz képest jelentős belföldi termeléssel bíró *Horvátországban* 2010 végéig a Gazprom Export évi bő 1 milliárd köbméter gázt értékesített. Addig Oroszországon kívül más országokból csak elhanyagolható mértékben érkezett gáz, néhány millió köbméter.⁸² A Gazprom Export szerződése 2010 végén futott ki. A horvát INA leányvállalata, a Prirodni Plin végül az ENI-vel szerződött le 2011 elejétől: három évre, de mindössze évi 750 millió köbméterre. Ezt követte 2011 júniusában a horvát Prvo Plinarsko Društvo és az E.ON Ruhrgas közötti szerződés, a mennyiséget és az időtávot viszont nem közölték.⁸³ Jelentős lépés, hogy 2011-ben megkezdődött a gázszállítás a magyar–horvát összeköttetésen. Horvátország hosszú ideig csak Szlovénián át tudott gázt importálni. Mivel Horvátországba leágazást fognak építeni a Déli Áramlat projektjében, nyilvánvaló, hogy a jövőben ismét fognak orosz gázt vásárolni a horvátok. Az FGSZ vezérigazgatójának 2011-es információja szerint a horvát–olasz interkonnektor elkészült, de upstream használatban van. A horvát–szerb összeköttetés és a horvát–bosnyák összeköttetések mellett horvát–szlovén összeköttetések is szerepelnek a tervek között. Ha az eredeti tervek szerint haladt volna minden, akkor a horvátországi visszagázosító létesítmény már működne. A nemzetközi konzorcium (Adria LNG) által megvalósítandó Krk-szigeti LNG-terminál ügye azonban elakadt. Horvátország viszont nem várna. A horvát állami tulajdonban lévő Plinacro egy három fázisból álló úgynevezett „migrációs koncepciót” vizsgál, így jutnának el egy kisebb kapacitású LNG-visszagázosító hajótól (LNG RV) egy szárazföld-

⁸⁰ Softić–Glamočić (2012).

⁸¹ *business.hr*, 2012. július 12.

⁸² 2009-ben például Szlovénia papíron nagyon minimális mennyiségben importált még Olaszországból, Szlovéniából, Németországból, Franciaországból és Svájcól is (HERA, 2010).

⁸³ Horvátország legnagyobb műtrágyagyártója, a Petrokemija d.d. csak 2012. augusztus–szeptemberre szerződött le az E.ON Ruhrgasszal.

di LNG-terminálíg. De ki is lehetne hagyni fázist. A megvalósíthatósági tanulmány eredményei csak 2013 szeptemberére lesznek meg, a végső beruházási döntés pedig 2013 vége előtt következhet.⁸⁴

Szlovénia csaknem teljes egészében külső forrásra támaszkodik, évi bő egymilliárd köbméteres nagyságban. Szlovénia Olaszország és Ausztria felől is gázhoz jut. 2003 óta folyamatosan csökkent az orosz import részese: a 2003-as 59 százalékkal szemben 2010-ben már csak 47 százalék volt, 2011-ben 48 százalékon állt, miközben Algéria 23, Ausztria 22, Olaszország pedig 7 százalékot mondhatott magáénak. A legnagyobb importőr a Geoplin d.o.o. Ljubljana, 2011-ben 92,8 százalékos részesedéssel. A másik két importőr: az ENI-hez tartozó Adriaplin és a Petrol volt 2011-ben.⁸⁵ 2009-ben és 2010-ben megugrott a rövid távú szerződésekkel történő vásárlások aránya. A Geoplin szerződése a Gazprommal 2017-ben fut ki. 2009-ben a szlovén oldal javasolta a szerződés meghosszabbítását 2035-ig és a szerződéses feltételek felülvizsgálatát. 2009 augusztusában a Gazprom Export és a Geoplin szándéknyilatkozatot írt alá arról, hogy meghosszabbítják a szerződést és áttekintik a gázmennyiség növelésének lehetőségét a Déli Áramlat projektjének keretében. A Gazprom feje 2011 márciusában arról beszélt, hogy a szerződés 2035-ig történő meghosszabbításáról és az export évi 500 millió köbméterről 1,7 milliárd köbméterre való növeléséről tárgyalnak.⁸⁶ Szerződés erről azóta sincs.

A magyar–román vezeték üzembe helyezésével *Romániába* már három belépési ponton érkezik a gáz. Korábban csak a két ukrán határkeresztezésen volt erre lehetőség. Egy harmadik ukrán–román gázvezeték terve is szerepel a 2007–2020-as és a 2011-ben aktualizált 2011–2020-as román energiastratégiában. Románia próbálkozott diverzifikálni már a kilencvenes években is, de nem járt sikerrel.⁸⁷ Némi diverzifikációt jelenthetett a Rosukrenergó közvetítő tevékenysége, de az első kicsi, ám valós áttörésnek a 2010-től működő magyar–román gázösszeköttetést tekintjük. A Gazprom jelenleg két közvetítővel értékesít Romániában: a svájci WIEE-n⁸⁸ és a romániai Conef Energy S.R.L.-en keresztül. Ez még jó ideig így is lesz, miután a Gazprom 2007-ben 2030-ig szóló hosszú távú szerződéseket kötött mindkét társasággal: a WIEE évi 5 milliárd köbméter földgázzal fogja ellátni Romániát 2013-tól, míg a Conef 2010-től évi kétmilliárd

⁸⁴ Dubravko Proštenik (Plinacro) 2012. május 31-i budapesti előadása alapján, továbbá: Ministarstvo regionalnoga razvoja i fondova Europske unije; ICIS Heren, 2012. július 4.

⁸⁵ A szlovén szabályozó hatóság éves jelentései alapján. Lásd: http://www.agen-rs.si/en/informacija.asp?id_meta_type=36&id_informacija=708; http://www.energy-regulators.eu/portal/page/portal/EER_HOME/EER_PUBLICATIONS.

⁸⁶ *RIA Novosztyi*, 2011. február 16.; március 22.

⁸⁷ Stern (2005), p. 117.

⁸⁸ A Wintershall Erdgas Handelshaus Zug AG (WIEE) a berlini Wintershall Erdgas Handelshaus GmbH & Co. KG (WIEH) leányvállalata, amely pedig a Gazprom és a német BASF-csoporthoz tartozó – Wintershall közös vállalkozása.

köbméterhez juthat. A román–bolgár összeköttetés építése folyamatban van, 2013-ban kezdhet el üzemelni. A Románia és Moldova közötti gáz-összeköttetésre szintén már 2013-tól számítanak. Romániában elvileg az AGRI LNG-projekt (lásd lejjebb) keretében építhetnének egy visszagáz-zosító létesítményt. A megvalósíthatósági tanulmány még nem készült el.

Bulgária kedvező földrajzi elhelyezkedése ellenére csak Oroszországtól Románián át vásárol gázt.⁸⁹ Bulgária hosszú távú gázbeszerzési szerződése 2012 végén futnak ki. Az új szerződéshez négy cél van: a gáz a jelenleginél olcsóbb legyen (spotkomponenssel, nem csak olajtermékekhez kötve); a közvetítők (WIEE és Overgaz) kiiktatása; rövidebb távra szóljon; és természetesen a reexport lehetősége biztosított legyen. A bolgárok nem szeretnék elzárni magukat egy nagyon hosszú távú szerződéssel a diverzifikációs lehetőségek előtt, ha a helyi (leginkább fekete-tengeri) termelés felfutna, illetve ha a tervezett interkonnektorokon gázhoz jutnának.⁹⁰ Ám a román–bolgár vezetéken kívül nincs beruházási döntés egyik nemzetközi projektnél sem. A bolgár Bulgartranszgaz 10 évre szóló fejlesztési stratégiájának 2012. szeptemberi tervezete szerint a bolgár–román összeköttetés 2013-tól, a török–bolgár összeköttetés 2014-től, a görög–bolgár összeköttetés 2014-2015-től, a bolgár–szerb összeköttetés 2015-től, a CNG-t (sűrített földgázt) fogadó létesítmény 2015-2016-tól működhetne. Bulgária már a 2009 eleji gázválság előtt lépéseket tett azeri gáz vásárlása érdekében. A 2008 júniusában aláírt jegyzőkönyv évi 1 milliárd köbméteres gázbeszerzési szerződés megkötésének a lehetőségét vetítette előre. 2009 novemberében új elem lett, hogy a felek megvizsgálják a CNG-szállítást. A már évi 2 milliárd köbméteres mennyiség időközben visszaszelidült évi 1 milliárd köbméterre (a Nabuccón felül), az azeri fél pedig a szárazföldi út mellett állt ki. A szállítások kezdetéről több időpont is elhangzott, de a találkozók és megállapodások ellenére nem kerültek közel a megvalósításához. Bulgária azt szeretné elérni, hogy az európai energiaügyi gazdaságélénkítő program keretéből (vagy máshonnan) pénzhez jusson a török–bolgár összeköttetéshez, s ezt tekintené a Nabucco West (lásd lejjebb) első vezetékszakasának. Ez azonban nem fog sikerülni. 2012 októberében a bolgár miniszterelnök jelezte, hogy ha nem fogadják el, akkor Bulgária maga fogja finanszírozni a 100 millió levás (50 millió eurós) projektet, 2018 előtt a vészhelyzeti szükségletekre. Még 2012 szeptemberében jelentette be a Bulgargaz volt vezére, hogy a bolgár kormány titokban szándéknyilatkozatot kötött 2012 augusztusában a török

⁸⁹ A 2009 eleji gázválság során Szlovákiához hasonlóan végül az utolsó pillanatban volt Bulgáriába is fizikai ellenirányú gázszállítás, kis mennyiségben Görögországból. A Bulgargaz vezére 2009 októberében azt nyilatkozta, hogy a görögökkel napi mintegy 3 millió köbméterre, a törökökkel pedig napi körülbelül 2 millió köbméterre van keretmegállapodás ilyen esetre. A bolgár energetikai minisztérium szerint a két vezetéken napi több mint 2,4 millió köbméter gáz érkezik vész esetén.

⁹⁰ A tanulmány lezárását követően, 2012. novemberben megszületett a szerződés.

Setgazzal egy összeköttetés megépítésére. A vezeték Sztara Zagorába tartana a török határtól, és 2014 végére lenne kész. A Bulgartranszgaz közölte, hogy ennek más a koncepciója és a nyomvonala, mint a Bulgartranszgaz és a török Botaş projektjének (Malkoclar–Lozenec).⁹¹ Bulgária az LNG kérdésében nem a Fekete-tengerben gondolkodik, ott a CNG-t tartja megfelelőnek, azeri gázforrással. A CNG története 2009-ben kezdődött. A fekete-tengeri CNG-vel azonban nemcsak az a probléma, hogy Azerbajdzsán a Törökországon keresztüli szállítást preferálná, hanem hogy üti egymást az AGRI LNG és a bolgár CNG projektje.⁹²

Macedónia kizárólag Bulgárián át kaphat gázt, és csak Oroszországból vásárol. A macedóniai Makpetrol A.D. 2012-ben írt alá 15 évre szóló hosszú távú gázbeszerzési szerződést a Gazprom Exporttal.⁹³ A macedón gázpiac nagyon fejletlen, Észak-Moldova kis részén van csak gázellátás, nincs gázelosztó hálózat. Főként az ipar (végső felhasználás) és a hőtermelés használ gázt.⁹⁴

6) A déli folyosó projektjei

A déli folyosóhoz a Nabucco, az ITGI (török–görög–olasz összeköttetés), a TAP (görög–albán–olasz összeköttetés), az AGRI (azeri–grúz–román–magyar összeköttetés) és a Fehér Áramlat (grúz–román, illetve grúz–ukrán gázvezeték) projektjei tartoznak, a Déli Áramlat érthetően nem része a kezdeményezésnek. A projektek közös jellemzője a csúszáson kívül az, hogy perspektivikusan azeri gázra számítanak. A középpontban a Kaszpi-tengeri Sah-Deniz mező fejlesztésének második fázisa (teljes mezőfejlesztés) során kitermelendő gáz áll. A legutolsó állás szerint a gáz exportja 2017 vége körül indulna meg.

2011 őszeig három projekt volt a vezetékjátszmában a déli folyosón: a Nabucco, az ITGI és a TAP. 2011 őszen vett fordulatot az elhúzódó folyamat. Az első lépés 2011. szeptember végén történt, amikor a BP felvetette az úgynevezett Délkelet-európai gázvezeték (South-East Europe Pipeline – SEEP) koncepcióját, ami Nyugat-Törökországból indulna, s Bulgárián és Románián át Magyarorszáig keleti határáig húzódná. A 2011. október 1-

⁹¹ *Novinite.bg*, 2012. szeptember 12.; *News.bg*, 2012. október 8.

⁹² Médiabeszámolók szerint a bolgár miniszterelnök 2012 áprilisában LNG-ről tárgyalt Grúziában. Ekkor már volt bolgár energetikai miniszterként Trajco Trajkov azt hangsúlyozta, hogy CNG-ről volt szó, de a CNG is sokkal drágább, mint az orosz gáz (*Money.bg*, 2012. április 3.).

⁹³ *Gazprom Export – Gas market news*, 2012. szeptember 27.

⁹⁴ Bulgartranszgaz (2012).

jei határidőig a három projekt benyújtotta az ajánlatát a gázszállításra a Sah-Deniz II. konzorciumnak, ám mindez kiegészült a SEEP koncepciójával. Nem sokkal később, 2011. október 25-én következtek az izmiri megállapodások: köztük a Sah-Deniz II. gázának törökországi értékesítéséről és európai tranzitjáról szóló török–azeri megállapodások.

A második jelentős lépés 2011. november 2-án kezdett körvonalazódni, amikor az azeri SOCAR alelnöke közölte, hogy egy konzorciumot hoznak létre annak érdekében, hogy egy új vezetékét építsenek, amely a Sah-Deniz II. gázát fogja Törökországon át szállítani. Legalább évi 16 milliárd köbméteres lesz a gázvezeték kapacitása, amelyből évi 6 milliárd köbméter Törökország nyugati régióiba menne, 10 milliárd köbméter pedig Európába.⁹⁵ 2011. november 17-én már nevén nevezték a Törökország keleti és nyugati fele között húzódó vezeték projektjét: bejelentették a Transzanatóliai gázvezeték (Tanap) projektjének a megkezdését. Bár a SOCAR külön jelezte, hogy ez nem jelenti a Nabucco végét, nyilvánvaló volt a helyzet állása.⁹⁶ 2011. december végén megszületett az azeri–török egyetértési megállapodás a Tanap megépítéséről. A SOCAR, valamint a török Botaş és TPAO lettek a konzorcium első résztvevői, de a megállapodásban jelezték, hogy a nemzetközi olaj- és gáztársaságoknak lehetőségük lesz majd a csatlakozásra.⁹⁷ Az azeri–török kormányközi megállapodás aláírása 2012. június végéig húzódott. Végül az eredetileg megállapodott részesedések maradtak: rendre 80, 10 és 10 százalékkal. A törökök nem növelték a befolyásukat. A SOCAR 51 százaléka a jövőben is megmaradna, de olyan potenciális partnerek, mint a Sah-Deniz projektjében szereplő BP, Statoil és Total, 29 százalékos részesedést szerezhetnek.⁹⁸ A Tanap kapacitása 2020-ra érne el az évi 16 milliárd köbméteres kapacitást, 2023-ra a 23, 2026-ra a 31 milliárd köbmétert. Egyelőre végtelenbe nyúló perspektíva az évi 60 milliárd köbméteres lehetséges kapacitás.⁹⁹

A következő jelentős lépés a Sah-Deniz II. fejlesztéséért felelős konzorciumra várt, amely három fordulóban választ a Törökország nyugati határától induló vezetékprojekteket közül. Az első fordulóban a Dél-Olaszországba menő projektekről döntött: 2012 februárjában a TAP legyőzte az ITGI-t. A második fordulóban a másik irányról kellett dönteni, de a 2012. júniusi kiválasztáskor a SEEP konkurense már nem a „klasszikus” Nabucco volt, hanem egy „mini” Nabucco: a Nabucco West. A nyertes az utóbbi lett. A Nabucco West és a TAP közül 2013-ban választanak.

⁹⁵ *PanARMENIAN.Net*, 2011. november 2.

⁹⁶ *Reuters*, 2011. november 17.

⁹⁷ *SOCAR – News*, 2011. december 26.

⁹⁸ *Bloomberg*, 2012. szeptember 6.; *AzerNews*, 2012. szeptember 6.

⁹⁹ *Itar-Tassz*, 2012. július 4.; *Reuters*, 2012. június 26.; *Financial Times – beyondbrics*, 2012. július 12.

A Nabucco West 2012. március közepén került a köztudatba, de már 2012 februárjában tudható volt, hogy egy kisebb projekt van a talonban. Az eredeti projektnél nemcsak rövidebb, hanem kisebb kapacitású is lenne ez a verzió: évi 10 milliárd köbméteres, amely 23 milliárd köbméterre növelhető. A TAP szintén évi 10 milliárd köbméter kapacitású lesz, ami további kompresszorállomásokkal 20 milliárd köbméterre emelhető. Még a Nabucco West nevével barátkozhattunk, és a Nabucco West ajánlatának benyújtása előtt voltunk, amikor 2012 áprilisában a magyar miniszterelnök jelezte, hogy a magyar résztvevő elhagyja a projektet. A bejelentés előtt számos negatív üzenet érkezett, nemcsak a Mol részéről (Hernádi Zsolt 2011 júliusában), hanem már a magyar kormány, az Egyesült Államok és a projektben szereplő RWE felől is (2011/2012 fordulóján). Oettinger kijelentései sem voltak biztatók (2010 óta).

Látni kell, hogy bármilyen magas áron nem fognak sorban állni Európában az azeri gázért. A TAP-ban tulajdonos E.ON Ruhrgas vezére jelezte is, hogy csak abban az esetben lesznek vásárlások a térségből, ha az árak a hubok árait tükrözik. A BP vezére szerint tisztán gazdasági alapon lesz a döntés a vezetékprojekteket között: a szállítási díjak fogják meghatározni, hogy ki fog győzni. A BP korábban azzal érvelt, hogy versenyképes vezetékajánlatok nélkül nem fog működni a Sah-Deniz gázának értékesítése a távoli európai piacokon.^{100; 101}

7) Összegzés

2008 óta a Gazprom piaci helyzete totálisan megváltozott. Ebben a nehéz helyzetben vág neki a Déli Áramlatnak és indítja el a gáztermelést a Jamal-félszigeten a piacait tekintve továbbra is Európában ragadt társaság. Ilyen helyzetben találja az uniós trösztellenes eljárás, amelynek legfontosabb kérdése az árazás. A Gazprom továbbra is olyan árakat akar, amelyek függetlenek a piaci viszonyoktól. Ha viszont ezt tovább folytatja, akkor az orosz gázexportnak egyre nagyobb gondjai lesznek. Annak érdekében, hogy ne legyen több ügye választott bíróság előtt, a Gazprom felismerte,

¹⁰⁰ Reuters, 2012. május 15.; *Natural Gas Europe*, 2012. augusztus 1.; *Argus*, 2011. szeptember 27.

¹⁰¹ A Fehér Áramlat koncepciójára nem térünk ki külön, ennek megvalósulásában nem hiszünk. Az AGRI projektjét szintén nem tekintjük túl perspektivikusnak, komolyságát csak az adja, hogy benne van a SOCAR. A Tanapon kívül ez más projektekre nem mondható el. Az AGRI a legfrissebb projekt a déli folyosón, 2010-ben indult a története. A projektben Azerbajdzsán, Grúzia, Románia és Magyarország a partnerek, de Magyarország csak 2011-ben csatlakozott. Számos állam érdeklődik a projekt iránt, régiókból Szerbia és Bulgária. Az AGRI megvalósíthatósági tanulmányát 2012. november végére remélik.

hogy csökkentenie kell az olajindexált árak és a hubalapú árak közötti különbséget. Az engedmények alapján tisztában van azzal, hogy a status quo nem tartható, de még nem fogadta el a hubalapú árazás felé való elmozdulás szükségességét.¹⁰²

A megváltozott viszonyok, a globalizálódó gázpiacok előnyeit a közép- és kelet-európai államok csak nagyon korlátozottan tudják kihasználni. Ennek részben a szükséges importkapacitások hiánya, részben a hosszú távú szerződések merevsége az oka. Nemcsak a 2009 eleji gázválság, hanem a 2010-es év is megmutatta, hogy mennyire eltérő lehetőségeik vannak az egyes KKE-államoknak. A két véglét Horvátország és Lengyelország volt. A legkomolyabb eredményt eddig Horvátország érte el az orosz gáztól való függetlenedés terén. Ehhez hasonlót a régióban még nem láttunk. A Déli Áramlatból azonban nyilvánvalóan nem azért építenek Horvátországba leágazást, hogy a jövőben azon ne vásároljanak gázt. Lengyelországban a különböző projektek ellenére egyelőre a korábbinál nagyobb a Gazprom Export részesedése a Rosukrenergo kiesésének köszönhetően. Magyarországon és máshol is egy ideig bizonyos fokú diverzifikációt jelentettek ezek a közvetítők. Horvátországot nem számítva, Szlovénia függ legkevésbé az orosz gázvásárlásoktól, a szlovén import tekinthető a legdiverzifikáltabbnak. Ennél rosszabb helyzetben van Csehország és Magyarország, de a nyugati hosszú távú szerződések, valamint a spotpiaci gáz révén bizonyos fokú diverzifikációt tudhatnak magukénak. A 2009. januári gázválság kellett a diverzifikációs törekvések beindításához Szlovákiában: hogy legalább nyugati szerződései is legyenek. Szerbiában az import kis kivétellel Oroszországból érkezik, a maradék Magyarországról. Románia ugyancsak tud Magyarország felől vásárolni (illetve Magyarországon át szállíttatni), mióta elkészült az összeköttetés. Bosznia-Hercegovina, Bulgária, Macedónia és a balti államok viszont kizárólag orosz szerződéssel vesznek.

Az Északi Áramlat és a Déli Áramlat révén hatalmas szállítókapacitások keletkeznek. A belorusz és a lengyel gáztranzit nem került veszélybe, a szlovák vonalat azonban már most érintik a változások. Régióinkban a Déli Áramlat drasztikusan átrendezi az eddigi szállítási és tranzitirányokat, korábbi beruházásokat tehet feleslegessé. Lényeges hangsúlyozni, hogy a harmadik energiacsomagot nem lehet taktikákkal elkerülni sem az orosz, sem a nem orosz részvétellel megvalósítandó vezetékprojekteknél: vonatkozik ez például a Déli Áramlatra és a magyar–szlovák vezetékre is.

A régió belső gáztermelése csökken, ezzel azon régióbeli államokban, ahol jelentős szerepet játszik a belföldi gáz a gázfelhasználásban, az önelátás foka csorbul. A nem konvencionális gáz az egyik reménység ahhoz, hogy verseny legyen az orosz gáz uralta piacokon és csökkenjenek a gázárak. Nem lehet azonban megmondani, hogy hogyan alakul a nem kon-

¹⁰² Jonathan Stern megállapításai az árazásról (*Bloomberg*, 2012. január 17., március 14.; *Financial Times*, 2012. február 16.).

vencionális gáz jövője Közép- és Kelet-Európában. Bulgáriában és Romániában a fekete-tengeri gáz van 2012-ben a vágyak középpontjában. A lengyel palagáz-eufória viszont eltűnően van. Ahhoz, hogy a régióban a palagáz ne legyen PR-csata áldozata, már a kezdetektől fogva nagyon szigorú szabályokat kell betartani. Ezek nélkül sok helyen odáig sem fognak eljutni, hogy megállapítsák: a palagáz gazdaságosan kitermelhető-e.

Alapvető kérdés, hogy a régióban mekkora pótlólagos gázkeresletre kell számítani a jövőben. Az előrejelzések ellentmondásosak. A jelenlegi gazdasági körülmények és energiapolitikai bizonytalanságok nem segítenek a tervezésben.

Látható, hogy nagyon lassan haladnak előre az LNG- és vezetékprojektek, rengeteget csúsznak. S bár ez piaci, kereskedelmi alapon érthető, a politikai megnyilvánulások hitelességét nagymértékben erodálja. A nagy projektekkel szemben a gázösszeköttetések jelentősége hangsúlyozandó. Magyarország ebben jelentős lépéseket tett a közelmúltban. A magyar-szlovák összeköttetés viszont jól mutatta, hogy milyen döntési lehetőségek vannak, ha egy projekt piaci alapon nem valósítható meg, illetve nem biztosított az elvárt megtérülés. Magyarországtól délre – a Magyarországgal való összeköttetésektől eltekintve – nagyon kevés történt. A diverzifikációs lépések mögött egyes esetekben jelentős szerepet kap csak magának a diverzifikáció lehetőségének a demonstrálása: Oroszország felé felmutatni, hogy más opció is van.

Az azeri gáz megszerzése kulcskérdés. A déli folyosón 2011 ősztől fontos változások történtek, de még messze van a végkifejlet. A SEEP, majd a Nabucco West a realitásokhoz való igazodást jelenti. A tízéves klasszikus Nabuccónál az alapproblémák az elmúlt évek alatt nem oldódtak meg, egyes kérdésekben történt előrelépés, közben azonban új problémák is adódtak. A Tanapra garancia lehet, hogy a SOCAR ellenőrzi, s a Sah-Deniz II. konzorcium további tagjai is részvényesek lehetnek majd. Jóllehet azt a későbbiekben sem szabad elfelejteni, hogy Törökország nem könnyű eset. A Törökország nyugati határától kiválasztott vezetékben szintén részesevést fog szerezni a Sah-Deniz II. konzorcium.

Az LNG-fogadást illetően a régióban a lengyel és a litván projektek 2014-re valósulhatnak meg. A többi tervfázisban van. A balti regionális LNG-terminál egyre jobban elhúzódó ügye azt is megmutatta, hogy mennyire nehéz az együttműködés a régióbeli államok között is. Litvániában az LNG-projektet diverzifikációs célszám is segíti. Lengyelországban régóta létezik korlát: betartása nem könnyű feladat.

Végül, bár közhely, ismételten el kell mondani, hogy sokkal nagyobb hangsúlyt szükséges helyezni az energiahatékonyságra ezekben a közép- és kelet-európai államokban. Nem elég a hangzatos bejelentés.

Felhasznált irodalom¹⁰³

- AERS (2011): *Energy Agency Activities. Energy Market in Serbia 2005–2010*.
- AERS (2012): *Energy Agency Annual Report for 2011 (Report on the Energy Sector of Serbia. Energy Agency Annual Report and Financial Report)*. Belgrade, május.
- Bulgartransgaz (2012): *Ten-Year Natural Gas Transmission and Storage Infrastructure Development Plan 2013–2022 (Draft for public consultation)*. Szeptember.
- BP Statistical Review of World Energy*. (különböző számok)
- Chyong, C.K. – Noël, P. – Reiner, D.M. (2010): The Economics of the Nord Stream Pipeline System. *EPRG Working Paper*, 1026. sz. Electricity Policy Research Group, University of Cambridge.
- EU Enlargement Watch (2000): *The Role of Natural Gas in Europe*. Október.
- Gas Regional Investment Plans
http://www.gie.eu/memberarea/purtext_entsog_GRIP.asp?wa=plus_GRIP
- Gazprom <http://www.gazprom.ru/>
- Gazprom Export <http://www.gazpromexport.ru/>
- Henderson, J. (2010): *Non-Gazprom Gas Producers in Russia*. Oxford Institute for Energy Studies, Oxford.
- HERA (2010): *Annual Report 2009*. Croatian Energy Regulatory Agency.
- Honoré, A. (2010): *European Natural Gas Demand, Supply, and Pricing: Cycles, Seasons, and the Impact of LNG Price Arbitrage*. Oxford University Press for the Oxford Institute of Energy Studies, Oxford.
- Horváth Tibor (2011): Aktuális kihívások a magyar földgázpiacon – egy Supplier szemszögéből. Szeptember 15. (Előadásanyag)
- IEA (2005): *Slovak Republic: Energy Policy Review 2005*.
- IEA (2008, 2011a, 2012a): *Natural Gas Information 2008, 2011, 2012*.
- IEA (2011b): *Medium-Term Oil and Gas Markets 2011*.
- IEA (2012b): *Energy Policies of IEA Countries. The Slovak Republic. 2012 Review*.

¹⁰³ A kutatómunka során részletesen elemeztük és felhasználtuk az egyes államok szabályozó hatóságainak, minisztériumainak stb. különféle dokumentumait, illetve az érintett vállalatok jelentéseit, beszámolóit.

IEA (2012c): *Medium-Term Gas Market Report 2012*.

Kantor – Booz & Company (2012): *Market Analysis and Priorities for Future Development of the Gas Market and Infrastructure in Central-Eastern Europe under the North-South Energy Interconnections Initiative (Lot 2)*. Fiche vigie no 263, DG ENER/Unit B1. Final Report submitted to Directorate-General for Energy, Unit B1: Security of supply and networks, European Commission. Január 19.

Konoplyanik, A.A. (2012): Russian Gas at European Energy Market: Why Adaptation is Inevitable. *Energy Strategy Reviews*, 1. évf. 1. sz., március, pp. 42–56.

Medvedev, A. (2012): *Gazprom and Slovakia: Anniversaries of Cooperation in Energy Sector (50th anniversary of the Druzhba oil pipeline, Bratislava, September 18, 2012)*.

Roberts, J. (2012): Energy in Central Asia: Drivers and Consequences. Norwegian Institute of International Affairs (NUPI), Oslo, február 22. (Előadásanyag)

RWE Transgas (2012): *Annual Report 2011*.

Softić, A. – Glamočić, L. (2012): *National Background Report on Energy for Bosnia and Herzegovina*. Prepared in the frame of the WBC-INCO.NET project, Sarajevo.

Stern, J. – Rogers, H. (2011): *The Transition to Hub-Based Gas Pricing in Continental Europe*. Oxford Institute for Energy Studies, NG 49., március.

Stern, J. (2005): *The Future of Russian Gas and Gazprom*. Oxford University Press for the Oxford Institute of Energy Studies, Oxford.

Stern, J. (2012): Natural Gas in Europe and Asia: Supply and Demand Perspectives. NOG/UI Seminar: The Great Gas Game: Supply of Natural Gas to Europe and Asia. Stockholm, május 10. (Előadásanyag)

URE (2012): *National Report 2012*. The President of the Energy Regulatory Office in Poland.

Wintershall (é. n.): „Insurance policy for Europe.” Interview with CEO Rainer Seele about the European natural gas pipeline. <http://www.wintershall.com/en/insurance-policy-for-europe.html>

Az uniós államok nemzeti szabályozó hatóságai által az Európai Bizottság részére készített éves jelentések http://www.energy-regulators.eu/portal/page/portal/EER_HOME/EER_PUBLICATIONS

A könyvben megjelent tanulmányok alapját képező kutatást
részben az Európai Unió FP7-es keretprogramja (wwwforEurope),
részben a Visegrádi Alap támogatta.

A könyv megjelenését a Magyar Tudományos Akadémia,
az „Európai Unió és egyéb külföldi és hazai kutatóintézeti pályázatok
támogatása” című pályázata keretében segítette elő.

Felelős kiadó: MTA KRTK Világgazdasági Intézet
Nyomás: Amulett '98 Nyomdaipari Kft.
Felelős vezető: Lajtai Beatrix